

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

«ИҚТИСОДИЁТ ВА СТАТИСТИКА» ФАКУЛЬТЕТИ

АБДУРАҲИМ ОРТИҚОВ

САНОАТ ИҚТИСОДИЁТИ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

ТОШКЕНТ – 2006

Абдурахим Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти». Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2006 – 220 бет.

Ўқув қўлланмада «Саноат иқтисодиёти» фанининг предмети ва вазифалари, халқ хўжалигининг энг муҳим, етакчи тармоғи бўлган Саноатнинг миллий иқтисодиётдаги роли, ўрни ва аҳамияти, таркибий муаммолар, бошқариш ва режалаштиришнинг илмий асослари, фан-техника тараққиёти, кадрлар ва меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий ва айланма фондлар, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлик, қиймат ва таннарх, фойда ва рентабеллик ҳамда баҳо масалалари ёритилган. Унда бир қатор услубий масалалар ва саноат соҳасида юз берадиган иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини очиб беришга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юртларининг иқтисодиёт соҳаси бўйича таълим олаётган талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган.

Масъул муҳаррир:

“Иқтисодиёт ва статистика” факультети декани,
и.ф.н., доцент Ҳайитов А.Б.

Тақризчилар:

и.ф.н., профессор Каримов Ф.Ш.
и.ф.н., доцент Исоқов М.Ю.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА	6
1-МАВЗУ. ФАННИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	7
1.1. Фаннинг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи	7
1.2. Фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги	9
1.3. Фаннинг ўрганиш методикаси ва усуллари	13
1.4. Фаннинг бозор иқтисоди шароитига ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари	14
Қисқача хулосалар	16
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	16
Асосий адабиётлар.....	16
2-МАВЗУ. САНОАТ – МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ.....	17
2.1. Саноат ва унинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни	17
2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши	22
Қисқача хулосалар	37
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	37
Асосий адабиётлар.....	38
3-МАВЗУ. САНОАТ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛЖИШЛАР.....	39
3.1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти	39
3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоли ва саноат тармоғининг шаклланиши	41
3.3. Саноат тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар	44
3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси	47
Қисқача хулосалар	50
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	50
Асосий адабиётлар.....	51
4-МАВЗУ. САНОАТДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ.....	52
4.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида	52
4.2. Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва усуллари	56
4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши	61
4.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари	64
Қисқача хулосалар	66
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	67
Асосий адабиётлар.....	67
5-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ПРОГНОЗЛАШ.....	68
5.1. Режалаштириш ва прогнозлашнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари	68
5.2. Режалаштиришнинг тамойиллари ва усуллари	72
5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими	74
5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташкил этиш	78
5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари	80
Қисқача хулосалар	81
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	82
Асосий адабиётлар.....	82
6-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ.....	83
6.1. Самарадорлик саноат ишлаб чиқаришининг «кўзгуси» сифатида. Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти	83
6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезон ва кўрсаткичлари	84
6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари	90
Қисқача хулосалар	91
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	91
Асосий адабиётлар.....	92
7-МАВЗУ. САНОАТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ.....	93
7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти	93
7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари	95
7.3. Фан-техника тараққиётининг самарадорлигини баҳолаш	101
Қисқача хулосалар	103
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	104
Асосий адабиётлар.....	104
8-МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ.....	105
8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги	105
8.2. Концентрациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари	106
8.3. Ихтисослаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари	107

8.4. Кооперативлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари	110
8.5. Комбинатлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари	111
Қисқача хулосалар	113
Назорат ва муҳокама учун саволлар	113
Асосий адабиётлар	114
9-МАВЗУ. САНОАТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ	115
9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат тараққиётидаги роли	115
9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси	117
9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш	119
9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш	120
9.5. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш.	121
Қисқача хулосалар	130
Назорат ва муҳокама учун саволлар	130
Асосий адабиётлар	131
10-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ	132
10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши ...	132
10.2. Асосий фондларни баҳолаш	136
10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси	137
10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари	139
10.5. Ишлаб чиқариш қувватлари ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари	140
Қисқача хулосалар	142
Назорат ва муҳокама учун саволлар	142
Асосий адабиётлар	143
11-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИНИНГ ХОМАШЁ МАНБАИ ВА УНИ ЖОЙЛАШТИРИШ	
11.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши	144
11.2. Ресурслар тежамкорлигининг стратегияси ва тактикаси	144
11.3. Минерал хомашё ва улардан оқилона фойдаланиш	149
Қисқача хулосалар	151
Назорат ва муҳокама учун саволлар	156
Асосий адабиётлар	156
12-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА МАБЛАҒЛАРИ	
12.1. Айланима фондларнинг моҳияти ва аҳамияти	158
12.2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари	158
12.3. Айланима маблағлар ва уларнинг айланишини тезлаштириш	159
Қисқача хулосалар	160
Назорат ва муҳокама учун саволлар	162
Асосий адабиётлар	163
13-МАВЗУ. САНОАТ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ	
13.1. Сифат тушунчаси ва уни ошириш зарурияти	165
13.2. Маҳсулотнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари	165
13.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари	166
13.4. Стандартлаштириш, сертификациялаштириш, аттестация ва назорат қилиш	168
Қисқача хулосалар	171
Назорат ва муҳокама учун саволлар	174
Асосий адабиётлар	175
14-БОБ. САНОАТДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ	175
14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари	177
14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш	177
14.3. Фойда ва уни максималлаштириш	178
14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари	186
14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари	188
Қисқача хулосалар	191
Назорат ва муҳокама учун саволлар	193
Асосий адабиётлар	193
15-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИДА БАҲО ВА БАҲОЛАШ	193
15.1. Баҳо – бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида	194
15.2. Баҳо тушунчаси ва унинг функциялари	194
15.3. Баҳонинг турлари ва структураси	197
Қисқача хулосалар	198
Назорат ва муҳокама учун саволлар	199
Асосий адабиётлар	199
16-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ	200

16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари	201
16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари	201
16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар	206
16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули	207
16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги.....	208
Қисқача хулосалар	209
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	210
Асосий адабиётлар.....	210
АДАБИЁТЛАР	212

МУҚАДДИМА

Бозор иқтисодиётига ўтишда, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий эттириш ва шу асосда жамият аъзоларининг моддий ва маънавий фаровонлигини таъминлашда халқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган саноатнинг мавқеи алоҳида ўрин эгаллайди. Ана шу жуда муҳим соҳа иқтисодий асосларининг ҳам назарий, ҳам амалий моҳияти ва аҳамиятини тушунадиган, бу борадаги барча янгиликлар ва ташкилий ўзгаришларни ҳис эта оладиган иқтисодчиларни тайёрлашда **“Саноат иқтисодиёти”** фанининг роли алоҳида аҳамият касб этади.

Бу фаннинг асосий мақсади илм-толибларида замонавий иқтисодий фикрлашни, мамлакат миллий иқтисодий-ижтимоий ишлаб чиқариш тизимида саноат комплексининг эгаллаган ўрнини тавсифлаш, халқ хўжалиги ва аҳолининг саноат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва саноат ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш зарурияти тўғрисидаги умумлашган тасаввурни шакллантиришдан иборат.

“Саноат иқтисодиёти” фани талабаларга нафақат муайян ахборот, маълумотлар, билим ва илм бериши, балки уларни ўз фаолиятининг энг муҳим йўналишларини тўғри танлаб олишга, мураккаб иқтисодий муаммоларнинг ечимини топа билишга ўргатиши керак.

Талабаларнинг бу фан бўйича билим ва малакаларини шакллантиришнинг асосини маърузалар, амалий машғулотлар, мустақил ишлар, илмий-тадқиқотлардаги иштироки ташкил этади.

Маърузалар талабаларга назариянинг асосий негизларини ёритиб берса, семинар ва амалий машғулотлар маъруза материалларини мустаҳкамлашга, фанни чуқур ўргатишга, материални ёзма ва оғзаки баён этиб бериш санъатини эгаллашга ёрдам беради.

“Саноат иқтисодиёти” фани умумиқтисодий мутахассислик бўйича иқтисодий кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун иқтисодий дарслардан бири бўлгани боис уни ўқитиш алоҳида дарслик ва ўқув қўлланмаси асосида амалга оширилиши зарур.

Китобхонга тавсия этилаётган ўқув қўлланма Тошкент Давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгаши томонидан тасдиқланган **“Намунавий дастур”**га биноан ёзилган. У, энг аввало, **“Иқтисодиёт (саноат)”** ихтисослиги талабаларига мўлжалланган. Чунки корхона (фирма)ларнинг иқтисодий масалалари алоҳида курсда, яъни **“Корхона иқтисодиёти”** фани бўйича ўргатилади. Ушбу ўқув қўлланмадан Академиялар, Олий ва ўрта махсус-таълим ўқув юртларининг иқтисод факультетларида билим олувчи талабалар ва ўқувчилар, шунингдек, саноат ишлаб чиқаришини бошқариш, режалаштириш ва прогнозлаш, ташкил этиш соҳасида хизмат қилаётган мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Муаллиф ушбу ўқув қўлланмани тайёрлашда фаол қатнашганлиги учун университет талабаси Дилмурод Баҳромовга катта миннатдорчилик билдиради.

1-МАВЗУ. ФАННИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

- 1.1. Фаннинг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи**
- 1.2. Фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги**
- 1.3. Фаннинг ўрганиш методикаси ва усуллари**
- 1.4. Фаннинг бозор иқтисоди шароитига ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари**

1.1. Фаннинг объекти. Саноатнинг таърифи ва тавсифи

Ҳар қандай фан ўзининг ўрганиш объектига эга бўлади. Шундай объектнинг бўлиши у ёки бу фаннинг дунёга келиши, шаклланиши ва ривожланишининг муҳим шартидир. “Саноат иқтисодиёти” фани ҳам ўз объектига эга. Унинг объекти умуман саноат, хусусан, Ўзбекистон саноати ҳисобланади. Шу боис энг аввало, ушбу фаннинг объекти ҳисобланган “Саноат” ҳақидаги таълимот билан танишиш зурурияти туғилади.

Саноат - бу ижтимоий-иқтисодий категориядир. Демак, Саноат объектив реаллик (борлиқ)нинг инъикоси ва юксак умумлашмасидир. Унинг алоҳида тармоқ, яъни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳаси бўлиб юзага келиши ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожини билан тарихий жиҳатдан боғлиқдир. Саноат ҳам объектив борлиқнинг муҳим ҳодисалари қаторида маълум давр (вақт ва фазо) да дунёга келган, муайян қонун ва қоидалар асосида ривожланган, маълум миқдор ва сифатларга, зарурият ва имкониятларга эга бўлган ҳамда зиддиятлар қурбони ҳам бўлган.

Ўзбекистон саноати ҳам ўз тараққиёти жараёнида бир қатор босқичларни босиб ўтган. Энг аввало, уй саноати (“Она қорнидаги саноат”), сўнгра, ҳунармандчилик, яъни хонаки саноат, кооперация, мануфактура, фабрика каби шакллари юзага келган. Бу ерда ҳунармандчиликнинг жуда кўп турлари, яъни кулолчилик, дурадгорчилик, тоштарашлик, бинокорлик, ўймакорлик, каштадўзлик, кўнчилик, тўқувчилик ва тикувчилик, темирчилик, мисгарлик ва заргарлик, дегрезлик, рихтагарлик, зардўзлик, бўёқчилик, тунукасозлик ва бошқалар кенг тарқалган.

Бу ерда ҳунармандчилик (“Хонаки саноат”) бронза асрида деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Милоднинг дастлабки асрларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида анчагина ҳунармандчилик марказлари ташкил топган.

IX-X асрларда ип, мато, гилам бўйича Хива ва Шош, мис ва темирдан аслаҳа, пичоқ тайёрлаш бўйича Фарғона, шойи матолар, шиша маҳсулотлар тайёрлаш бўйича Бухоро дунёга танилган. XII-XIII асрларда ривожланиш пасайиб, Темурийлар давлатининг вужудга келиши билан ҳунармандчилик яна ривож топган. Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент, Шаҳрисабз каби шаҳарларнинг ишлаб чиқариш муносабатларида ҳунармандчилик алоҳида аҳамият касб этган. XIX аср охирига келиб, Ўзбекистонда ҳунармандчиликнинг 30 га яқин тури ривож топган. XX аср бошларида эса ҳунармандчиликнинг асосий қисми артелларга, кейинчалик завод ва фабрикаларга, бадий буюмлар корхоналарига айлантирилган.

XVIII асрнинг 60-70-йилларида Англияда рўй берган Саноат тўнтарилишидан кейин Ўзбекистонда аста-секин мануфактурадан машиналашган индустрияга ўтиш бошланди. Хомашёга бирламчи ишлов берадиган саноат соҳалари (пахта тозалаш, ипак тортиш, вино, консерва, мой заводлари) вужудга келди.

XX асрда Ўзбекистон саноатида жуда катта ўзгаришлар рўй берди. Агар аср бошларида саноат маҳсулотининг энг муҳим турларидан 5-10 хили (пахта толаси, хом ипак, ўсимлик мойи, узум виноси, ғишт, ганч ва бошқалар) ишлаб чиқарилган бўлса, ҳозирги пайтда юзлаб-минглаб турлари тайёрланмоқда.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг асосий ва етакчи тармоғидир. Саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши ишчилар сонининг ошиши ва унинг жамиятдаги мавқеи кўтарилишига олиб келади. Мустақиллик даврида жамиятни тарихий жиҳатдан янгилашда ишчиларнинг авангардлик роли тўғрисида гап юритилар экан, фақат ишчилар синфигина меҳнаткашлар оммасининг бирлашувига, жипслашувига ва истиқлолни ҳимоя қилишга, мустақамлашга ва уни узил-кесил таъминлашга ёрдам бера олади, дейиш мумкин. Ана шу фикрни Ўзбекистон воқеълиги кун сайин тасдиқламоқда. Ўзбекистон ишчиси республика ялпи ижтимоий маҳсулотининг, миллий даромаднинг асосий қисмини бунёд этмоқда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини юқори даражага кўтаришда фаол иштирок этаётир.

Ўзбекистон республикаси ишчилари қиёфасида ҳам барча ривожланган мамлакатлар ишчиларидагидек, онгли индустриал меҳнаткашнинг ва инсонлар муносабатининг юксак нормалари ва умуминсоний тамойилларини, кадриятларини қарор топтирувчи, янги ҳаёт учун илғор курашчи ҳислатлари бир бутун бўлиб мужассамлашган.

Саноат тараққиётининг муҳим қонуниятларидан бири саноат ходимларининг маданий-техникавий, маънавий-маърифий даражасининг ўсиши, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибасининг тинмай ошиб боришидир.

Ўзбекистон меҳнаткашларининг билим ва кўникмаси, ишлаб чиқариш малакаси ва маҳорати, маданий ва маърифий савиясини юқори даражага кўтариш бўйича амалга оширилаётган ишларда ҳам саноатнинг юқори ўрин тутишини кўриш мумкин.

Саноат мамлакат мудофаа қобилиятининг моддий базаси, эл-юртда тинчлик ва барқарорликни сақлашнинг муҳим омили, қўшни мамлакатлар мустақиллигини, ҳамкорлиги ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Ўзбекистон давлати мудофаасини кафолатлашда саноатнинг роли бебаҳодир.

Саноат шундай тармоқки, барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, уларнинг хўжалик жиҳатдан бирлашиши, яъни иқтисодий интеграция тавсифида ўз ифодасини топади. Натижада барча мамлакатларнинг табиий, меҳнат ва молиявий ресурсларидан, фан-техниканинг барча ютуқларидан оқилона фойдалиниш имкониятлари юзага келади.

Саноат, айниқса оғир саноат бутун ижтимоий ишлаб чиқаришни идустрлаштириш муаммоларини ҳал этиш калитидир. Шу сабабли жамиятнинг моддий-техника базасини қайтадан қуриш ишини ўзбек халқи Президент раҳбарлигида умуман саноат, хусусан, унинг энг муҳим соҳаларини

ривожлантиришдан бошлади. Чунки бу соҳалар Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий қудратини, халқ фаровонлигини янада оширишнинг пойдевори бўлиб ҳисобланар эди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил этишнинг энг олий тури – концентрациянинг юқори даражаси билан кичик бизнес ва тадбиркорликни уйғунлаштириш асосида ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари-иқтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш ҳам саноат соҳасида ҳукмронлик қилади ва яхши самаралар беради.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришни таъминловчи буюк ҳаракатлантирувчи куч – бу рақобат, яъни беллашув, рақиблар кураши ҳам саноат соҳасида ривож топади. Илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, материалларнинг янги турларини яратиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришдаги маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини юқори даражага кўтариш, ишлаб чиқаришнинг бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш асосида унинг самарадорлигини кўтариш учун ҳаракат ва бошқа меҳнат анъаналари ҳам аввало, саноат соҳасида вужудга келди ва келмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари ва Давлатнинг иқтисодий сиёсати саноатнинг етакчи ўрнини янада оширмоқда. Ислохотларнинг асосий йўналишлари ва уларнинг ечимини топиш даставвал саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва яхши самара бермоқда.

1.2. Фаннинг предмети ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Ишлаб чиқариш ва бозорни оқилона ташкил этиш, уларнинг самарадорлигини, натижалилигини оширмоқ учун жамиятнинг умумий иқтисодий қонунларини билиш, хўжаликка раҳбарлик қилишнинг илмий асосларини чуқур эгаллаш зарур.

Иқтисодиёт соҳасида рўй бераётган барча воқеликлардан хабардор бўлиш, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри тушуниш, иқтисодий муаммоларни оқилона ҳал этиш корхоналар, фирмалар, тармоқлар ва комплекслар олдида турган вазифаларни ўз вақтида амалга ошириш учун иқтисодий билимлар билан қуrollанмоқ, уларни чуқур эгалламоқ керак. Бундай билимларни бизга иқтисодий фанлар тизими ўргатади (1-схема).

1-чизма. Иқтисодий фанлар тизими.

Иқтисодий фанларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи – **Умумиқтисодий фанлар**, яъни иқтисодни яхлит ўрганувчи фанлар. Иккинчи – **Хусусий иқтисодий фанлар**, яъни иқтисоднинг у ёки бу соҳасини, ёхуд корхона (фирма) иқтисодини ўрганувчи фанлар. Биринчи гуруҳга энг аввало “Иқтисодий назария” фани киради. Унинг ўзи ўз номи билан бошқа фанлардан ажралиб туради ва умум иқтисодга назарий жиҳатдан ёндошади, унга хос қонун ва қоидаларни ўрганади.

Иқтисодий назария – инсонларнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан ўзаро алоҳида ўрганувчи фандир. Бу фан кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида моддий неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни бошқариш қонунларини, шунингдек, улардан амалий фаолиятда фойдаланиш йўллариини ўрганади. Лекин иқтисодий назария халқ хўжалигининг айрим тармоқлари ва тармоқлараро комплексларида иқтисодий қонунларнинг намоён бўлиш, рўй бериш шакллариини ва хусусиятларини ўрганмайди. Бу билан конкрет, аниқ иқтисодий фанлар шуғулланади. Ана шундай фанлардан бири **“Саноат иқтисодиёти”** фани ҳисобланади. Бу фан жамиятнинг иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидалари саноат ва унинг тармоқлари соҳасида намоён бўлишини, рўй беришини, тузилмавий ўзгаришларнинг “фалсафасини”, бошқаришнинг илмий асосларини, режалаштириш ва прогнозлашнинг методологияси ва методикасини, фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари, саноат ресурсларининг моҳияти, аҳамияти ва турлари ҳамда улардан фойдаланишни яхшилаш шарт-шароитлари ва саноатнинг бошқа қатор муаммоларини ўрганади.

“Саноат иқтисодиёти” фани бир қатор иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғланган. Улар жумласига Экономикс, Иқтисодий назария, Макро ва Микроиқтисодиёт, Статистика, айниқса Иқтисодий статистика, Меҳнат иқтисоди, Маркетинг, Менежмент, Бухгалтерия ҳисоби ва аудит, Молия-кредит ва Бозор иқтисодиёти ва бошқа бир қатор фанлар киради.

“Саноат иқтисодиёти” курси “Корхона иқтисоди” фани билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай боғлиқлик саноат ва унинг алоҳида тармоқларининг моддий-техника ва меҳнат салоҳиятидан тўла-тўқис фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш учун меҳнат жамоасига иқтисодий таъсир кўрсатишнинг янгидан-янги усулларини топишда маҳорат ва ишнинг кўзини билишга ёрдам беради.

Иқтисодий ҳаёт жараёнлари ва ҳодисаларини ўрганиш даражаси нуқтаи назаридан, одатга кўра, макроиқтисод ва микроиқтисодни фарқлайдилар.

«**Макроиқтисод**» фани иқтисодни бир бутун сифатида қарайди ва умумий (мажмуий) талаб ва таклифнинг, миллий даромад ва ялпи миллий маҳсулотнинг шаклланиш жараёнларини тадқиқ этади, ҳукумат бюджет сиёсатининг иқтисодий ўсишига, инфляция ва ишсизлик даражасига таъсирини таҳлил этади. Бошқача айтганда, бу фан макроиқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солиш муаммоларини ўрганади ва ўргатади.

«**Микроиқтисод**» фани ишлаб чиқариш тармоғи ва корхона, товар ва молия бозорлари, банклар, турли фирмалар, уй хўжалиги каби алоҳида

субъектлар ва тузилмаларнинг феъл – атворини тадқиқ этади. У алоҳида товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва уларга баҳо қандай белгиланишини, солиқлар ва бошқа тўловларнинг аҳоли жамғармаларига қандай таъсир этишини ўрганади.

«Саноат иқтисодиёти» фани «Менежмент» фани билан ҳам бевосита боғлиқдир. Чунки саноат бошқарувининг муҳим муаммолари менежмент назарияси ва амалиёти асосида ўз ечимини топиши мумкин.

«Менежмент» фани – бу бошқарувчига танловни тўғри амалга ошириш ва ишчан қарорни қабул қилишни ўргатувчи фандир. Унинг асосий мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда ишлай оладиган юқори малакали бошқарувчиларни тайёрлашдан иборат.

Бу фаннинг муҳим муаммоларини ўрганишда халқ хўжалигида техника ва технология тараққиётининг йўллари белгилаб берадиган фанларнинг хулосаларидан ҳам кенг фойдаланиш ғоят зарурдир.

Шундай қилиб **“Саноат иқтисодиёти”** фанининг предмети деганда жамиятнинг объектив иқтисодий қонунлари ва зарурий қоидаларининг шу соҳада намоён бўлиш шакллари, саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш жараёнида жонли ва буюмлашган меҳнатнинг энг оптимал харажатлари асосида энг яхши натижаларга эришишни таъминлаб берадиган шарт-шароитлар ва омилларни ўрганиш тушунилади.

1.3. Фаннинг ўрганиш методологияси ва усуллари

Илм-фан методологияси дейилганда, уни билиш ва ўрганиш фаолиятининг шакллари ва усуллари мажмуаси тушунилади. Шу фан бўйича масалани ўртага ташлаш, тадқиқот мавзуси ва илмий назарияни шакллантириш, шунингдек, аниқланган натижанинг ҳақиқийлиги, яъни ўрганилаётган объектга мувофиқлиги жиҳатидан текшириш методологияни қўллашнинг энг муҳим томони ҳисобланади. Демак, **методология** – бу тадқиқот ёки билиш, англаш йўли, воқеликни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари мажмуасидир.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг назарий, методологик асосини саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиш муаммолари бўйича ҳозирги назария, ўзбек эли ва хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг илмий асарлари, Ўзбекистон Давлатининг қонун-қоидалари, Республика Президентининг фармонлари ташкил этади.

Халқ хўжалигининг етакчи соҳаси бўлган саноатда рўй берадиган барча ҳодиса ва ўзгаришларни тадқиқ этиш анчагина мураккаб жараёндир. У жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга ва ундан амалиётга, яъни – ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни тан олишнинг диалектик йўлидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай услубий ёндашиш саноат, унинг тармоқлари ва ирмоқлари ҳамда корхоналарида рўй берадиган ҳодисалар, воқеликлар ва иқтисодий жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг узлуксиз ҳаракати, тараққиёт ва ўзгариши, миқдор кўрсаткичдан сифат кўрсаткичга ўтиши, вақт ва фазода ривожланишини англаб олишга ёрдам беради.

Диалектика усули муаммолар ўрганилаётган омиллар, шарт-шароитларнинг намоён бўлиши ва юз бериши, зиддиятларга, қарама-қаршилиқларга бой эканлигини инобатга олишни тақозо этади.

“Саноат иқтисодиёти” фани ва илмининг барча муаммоларини ўрганишда унга тарихий ёндашиш керак. Айниқса гуманитар фанлар масаласида энг ишонарли нарсa – бу асосий тарихий боғланишни унутмасликдир. Ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай босқичлардан ўтганлиги нуқтаи назаридан қараб ана шу ривожланиш, тараққиёт қандай бўлиб рўй берганлигига эътибор қаратиш зарур.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг энг муҳим муаммоларини ўрганишда қуйидаги бир қатор аниқ усуллардан фойдаланилади. Булар жумласига мушоҳада, абстракт тафаккур, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, монографик усул, статистик усуллар (сифат ва миқдор, индекс, гуруҳлаш, баланслик ва у билан боғлиқ бўлган норматив усул, эҳтимоллар), иқтисодий математик моделлаштириш, оптималлаштириш, мувозанатни аниқлаш, **“Мозговая атака”**, тажрибавий усуллар киради.

Бозор иқтисодига ўтиш туфайли саноат тараққиётига муносабат бутунлай ўзгарди, яъни тузилмавий ўзгаришларнинг аҳамияти ҳамда раҳбарлик қилишнинг иқтисодий ва маънавий, психологик роли сезиларли даражада ошди. Шу сабабли саноат ишлаб чиқаришнинг тараққиёт тенденциясини, ривожланган даврнинг ўзига хос, ўзига мослигини ҳисобга олган ҳолда у ёки бу омиллар, шарт-шароитлар аҳамиятини ва ролини динамикада ҳисобга олиш керак бўлади.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг барча масалаларини юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор усуллар ёрдамида ўрганиш, таҳлил қилиш бу фанни ўрганувчиларнинг ва унинг муаммолари ечимини ҳал этувчиларнинг билиш ва илмий салоҳиятини кучайтиради, ақлий заковатини бойитади.

1.4. Фаннинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос ва мос вазифалари

Ҳар қандай фан каби **“Саноат иқтисодиёти”** фани ҳам энг аввало, билиш вазифасини бажаради. **Унинг асосий вазифаси ўқувчини саноат соҳасига тааллуқли иқтисодий билим ва кўникма билан қуроллантиришдан иборатдир.**

Бу фан, биринчидан, иқтисодиётнинг саноат соҳасидаги сир-асрорларини билиб олишга; иккинчидан, бу тармоқ иқтисодиётида қўлланиладиган барча иқтисодий тушунчаларни тавсифлашга, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий инъикоси, ифода этилиши эканлигини билиб олишга ёрдам беради; учинчидан, ишлаб чиқариш санъатини эгаллаш бўйича билим ва кўникма беради. Демак, **“Саноат иқтисоди”**нинг билиш, назарий вазифалари билан унинг амалий вазифалари ҳам мавжуддир. Шу туфайли ҳар бир иқтисодчи мавжуд иқтисодий кўрсаткичларнинг моҳияти ва аҳамиятини яхши тушуниши,

уларни тўғри ҳисоблаш ва аниқлашни билиши, улар динамикасидан тегишли хулоса чиқариши керак бўлади.

Ҳар қандай билим ҳам, ҳатто жамият ҳаётининг чуқур негизларига кириб боровчи илм ҳам ўз-ўзидан қимматли бўлмай, балки ҳаракат учун қўлланма бўлиб, жамиятни тубдан ўзгартиришнинг амалий мақсадларига хизмат қилганлиги учун қимматлидир. Шу сабабли “Саноат иқтисоди” ҳам фундаментал фанлар каторидан ўрин олиб, иқтисодий тараққиётнинг муҳим қонун-қоидаларидан саноат соҳасида фойдаланиш йўллари кўрсатиб беради.

“Саноат иқтисодиёти” фанининг муҳим вазифаларидан бири – бу методологик вазифадир. “Саноат иқтисодиёти” иқтисодий фанлар мажмуида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки барча иқтисодий методологик масалаларнинг илмий ва амалий талқини, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилади. Билимнинг турли тармоқлари чегарасида туташган бир қатор фанлар, хусусан, микро ва макроиқтисод, маркетинг ва менежмент, статистика назарияси, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, молия ва кредит фанлари саноат иқтисоди билан ҳамбарчас боғлиқ. Бу фанлар тадқиқот ёки билиш, англаш йўлини шакллантириш жараёнида “Саноат иқтисодиёти” фанининг тажрибасига суянади ва тарихий нуқтаи назардан ёндашади.

Бу фаннинг вазифалари Республикада амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг объектив шароитлари, Ўзбекистон Давлати иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишлари ва бу ерда амалга оширилаётган ислохотларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни билан белгиланади. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- мустақил ва қудратли давлат иқтисодий сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунган ҳолда саноат ишлаб чиқариши ҳамда унинг бўғинларида бу сиёсатни амалга оширишнинг йўл-йўриқларини тўла англаш;

- саноат ишлаб чиқаришининг ҳолати ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш, таҳлил этиш ва унинг истиқболини белгилашни фикрлаш;

- саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш, бошқариш, самарадорлигини оширишнинг илмий ва амалий асосларини аниқлаш бўйича билим ва кўникма бериш;

- саноат ресурслари, ишлаб чиқариш фондлари ва қувватларидан бекаму кўст, оқилона фойдаланиш;

- фан-техника тараққиётининг иқтисодий аҳамияти ва моҳиятини таҳлил этиш, саноат маҳсулотларининг сифати ва унинг рақобатбардошлигини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини кучайтириш санъатини эгаллашга ёрдам берадиган билим ва кўникма бериш.

Шу билан бирга бу фаннинг вазифаси саноат соҳасида ташқи иқтисодий фаолият моҳиятини, аҳамияти ва мазмуни ҳамда саноат ишлаб чиқариши бўйича ўзаро ҳамкорлик ва иқтисодий интеграциянинг ролини тушунтириб беришдан ҳам иборат.

Фаннинг яна бир вазифаси – бу саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар тизими, маҳсулот таннархи, нархларнинг

шаклланиши, рентабеллик, саноатни молиялаш ва кредитлаш масалалари тўғрисидаги билим ва кўникмалар билан ўқувчиларни қуроллантиришдир.

Қисқача хулосалар

1. “Саноат иқтисодиёти“ курси иқтисодиёт фанининг муҳим қисми, билим ва кўникма берувчи фан ҳисобланади. У саноат ишлаб чиқариши ва халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

2. “Саноат иқтисодиёти“ фан сифатида тасвирлаш, тушунтириш ва келажакка тегишли воқеликларни башорот қилишни таъминлайдиган назария ва методолигияни қўллашга асосланади.

3. “Саноат иқтисодиёти“ илмий курс сифатида умум иқтисодий қонунларни чуқурлаштиради, аниқлаштиради ва хусусий ҳамда ўзига хос қонуниятларни шакллантиради. У бу қонуниятлар, шунингдек, фундаментал қоидаларни саноат тармоқларининг баъзи бир типик гуруҳларига мувофиқ тарзда ўрганади.

4. “Саноат иқтисодиёти“ талабаларни маълум тармоқнинг корхона (фирма)ларида содир бўладиган воқеаларни режалаштириш, башоратлаш, таҳлил этиш, ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритиш бўйича зарур бўлган билимлар билан қуроллантиради.

5. “Саноат иқтисодиёти“ илмий курс сифатида мамлакат ичида ва хорижда юз бераётган иқтисодий жараёнларни билишга имкон беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Саноат иқтисодиёти“ фани нима учун ўқитилади?
2. Бу фаннинг объекти деганда нималарни тушунасиз?
3. Ушбу фан ёрдами билан қандай қонунлар ва қонуниятлар ўрганилади?
4. Ушбу курсни ўрганишда қандай усуллардан фойдаланилади?
5. “Саноат иқтисодиёти“ фани қандай фанлар билан чамбарчас боғлиқ?
6. Жамиятни демократлаштириш ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодига ўтиш даврида ушбу фан олдида қандай вазифалар турибди?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат –Т.: «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И. А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. –Т.: “Ўзбекистон“. 1995. - 16 бет.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
4. Баркамол авлод –Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: «Шарқ», 1997. –64 бет.
5. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
6. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
7. www.press-service.uz. - Президент сайти.

2-МАВЗУ. САНОАТ - МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЕТАКЧИ ТАРМОҒИ

2.1. Саноат ва унинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни

2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

2.1. Саноат. Унинг миллий иқтисодиёт ривожигаги роли ва ўрни

Саноат – моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик етакчи тармоғи бўлиб, унда меҳнат куроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилиги қисми яратилади. Унда машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади, ер ости бойликларини қазиб олиш амалга оширилади, минерал, ўсимлик ва ҳайвон хомашёсига ишлов берилади ҳамда кенг истеъмол моллари тайёрланади.

Саноат халқ ҳўжалигининг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат куроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожига саноатнинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиётида саноатнинг тарихий роли бекиёсдир. Шу сабабли унинг ривожига ва самарадорлигига қанчалик юқори бўлса, давлатнинг мавқеи шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуши даражаси янада яхшиланиб боради.

Саноат жамиятнинг етакчи кучи бўлган ишчилар синфини ўзида бирлаштиради. Саноат ривожига туфайли унда банд бўлган ходимларнинг сони кўпаяди, уларнинг билим ва илми, маҳорати ортади, кадрлар салоҳияти юқори даражага кўтарилади.

Меҳнатни ижтимоий ташкил қилишнинг энг олий тури, концентрациянинг юқори даражаси ва шу асосда ижтимоий ишлаб чиқаришни уюштиришнинг илғор усуллари – ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш, кўплаб ишлаб чиқариш ва узлуксиз поток системаси ёрдами билан ташкил этиш саноат соҳасида ҳукмронлик қилади.

Фақат йирик машина индустриясигина фан ва техниканинг барча ютуқларини ўзида тўплаб, мужассамлаштириб, меҳнатни техника билан куроллантириши ва унинг унумдорлигини юқори даражага кўтариши мумкин.

Саноат ва айниқса унинг энг муҳим соҳаси бўлган оғир саноат мамлакатда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У моддий техника воситаларини ўзи ва бошқа тармоқлар учун такрор ишлаб чиқариш билан бир вақтда жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириб боради.

Саноат қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг негизи ҳисобланади. Уни янги техника билан таъминлаш орқали саноат деҳқон ҳўжалигини иқтисодий ва маданий жиҳатдан юқори даражага кўтаришга, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муҳим тафовутни йўқотишга, деҳқон меҳнатини индустриал меҳнатга айлантиришга ёрдам беради.

Саноат мамлакат мудофаа қобилиятинининг моддий манбаи, дунёда тинчликни сақлашнинг муҳим омили, мамлакатлар мустақиллигини ва бирдамлигини таъминловчи муҳим соҳадир. Ўзбекистон давлатининг мудофаа қобилиятини янада мустаҳкамлашда саноатнинг роли муҳимдир.

Барча мамлакатларнинг сиёсий, иқтисодий ва ташкилий интилишлари, уларнинг хўжалик жиҳатдан ҳамкорлиги саноат соҳасида ҳам ўз ифодасини топади. Давлатларнинг табиий, меҳнат ресурсларидан, илм-фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланиш имкониятларининг кенгайишида саноатнинг аҳамияти салмоқлидир.

Саноат учун узлуксиз фан-техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш илм-фан ютуқлари билан қуролланишининг ўсиши характерлидир. Унда электрлаштириш ва электронизациялаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва компьютерлаштириш ҳамда химиялаштириш соҳасидаги илғор ютуқлардан кенг фойдаланилади ва уларнинг ютуқларини тинчлик мақсадида қўлланилади.

Саноат, айниқса унинг устувор соҳалари бутун ишлаб чиқаришни глобаллаштириш муаммоларини ҳал этишнинг калитидир.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг бош тармоғи, иқтисодиётнинг пойдеворидир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини қайта қуришга қодир бўлган йирик машиналашган саноатгина мустақилликнинг бирдан бир моддий негизи бўлиши мумкин.

Мамлакат аҳолисининг иш билан бандлигини оширишда саноатнинг роли беқиёсдир. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан билиб олиш мумкин.

1 -жадвал

**Иқтисодиёт тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги
ва унинг 1995-2000 йиллардаги ўсиш суръати**

	Минг киши ҳисобида		Ўсиш, фоизда
	1995 й.	2000 й.	
Иқтисодиётда бандлар. Жами	8449	8983	106,3
Шу жумладан, саноат	1087	1145	105,3
Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	3485	3093	88,7
Қурилиш	528	676	128,0
Транспорт ва алоқа	348	382	109,9
Савдо, умумий овқатланиш, таъминот, сотиш ва тайёрлов	705	754	106,9
Уй-жой- коммунал хўжалик ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш	214	251	117,3
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот	487	587	120,5
Таълим, маданият, санъат фан ва илмий хизмат кўрсатиш	1054	1146	108,8
Молия, кредитлаш ва суғурта	40	52	130,0
Бошқарув аппарати	97	146	150,0
Бошқа соҳалар	404	751	185,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика Қўмитаси маълумотлари

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 фоизи саноат ишлаб чиқариш ҳиссасига тўғри келади. Шунини таъкидлаш керакки, келажакда республика саноатининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Жамиятнинг етакчи, бунёдкор, қудратли кучи бўлган кадр (ходим)ларнинг анчагина қисми саноатда хизмат қилади. Бу тармоқнинг янада улкан ривож саноат кадрлари сонининг ошишига ва уларнинг жамиятдаги мавқеини кўтаришга олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси саноатининг тараққиёти юқори малакали ишчи кадрлар, муҳандис ва техник ходимларни яратди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон саноатида 1,2 миллионга яқин ходим ишламоқда. Улардан 462 минг киши олий маълумотли мутахассис, 600 мингдан ортиғи ўрта ва ўрта махсус маълумотли ходимлардир.

Жамият тараққиётининг муўим қонуниятларидан бири саноат ходимларининг маданий – техник савияси ўсиши, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибасини тинмай ошиб боришидир.

Ижтимоий – иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришни таъминловчи буюк ҳаракатлантирувчи куч – рақобат ҳам аввало, саноат соҳасида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Тадбиркорлар, ишбилармонлар беллашувнинг байроқдори бўлиб майдонга чиқдилар. Республика саноатида ҳам рақобат ўзининг оддий босқичидан энг юқори босқичига кўтарилиб, чинакам умумий дастакка айланмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари ва давлат иқтисодий сиёсатининг етакчилик ролини янада оширмоқда. Олий Мажлиснинг қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва сезиларли самара бермоқда.

Саноат табиатда учрайдиган моддий бойликларни қазиб чиқариш ва тайёрлашни, уларни ва қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни ўз ичига қамраб олади. У барча халқ хўжалиги тармоқлари учун ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан ҳукмронлигини бирмунча орттирадиган, фан-техника тараққиётини белгилайдиган, инсон меҳнатининг унумдорлигини оширишга имкон берадиган, меҳнат ва ишлаб чиқариш қуролларини яратадиган соҳадир.

Саноат тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг бир томонлама ривожланишига хотима беради, мамлакат ва унинг ажралмас қисми бўлмиш вилоятларнинг табиий бойликларидан, хомашё ва меҳнат ресурсларидан кенгроқ ва ҳар томонлама фойдаланиш имкониятини яратиб беради.

Саноатнинг вужудга келиши ва ривожланиши меҳнат тақсимотининг ўсиши, ишлаб чиқаришни дифференциялаш ва интенсивлаштириш билан чамбарчарс боғлиқ.

Ҳозирги замон йирик саноати бир бири билан чамбарчарс боғлиқ бўлган кўпгина тармоқлар ва ишлаб чиқаришлардан ташкил топади. Бугунги кунда республика саноатида 175 тармоқ, 1500 га яқин йирик ва ўрта саноат корхоналари мавжуд.

Саноатнинг миллий иқтисоддаги роли ва ўрнини куйидаги жадвалдан аниқроқ кўриш мумкин.

2- жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётининг
асосий кўрсаткичлари (ҳақиқий баҳода, млрд. сўм)***

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.
Ялпи ички маҳсулот	3255,6	4925,3	7450,2	9837,8
шу жумладан, ялпи саноатнинг				
кўшган қиймати	462,4	696,2	1079,3	1553,3
Саноатнинг салмоғи, фоизда	14,2	14,2	14,5	15,8
Иқтисодиётдаги фойда	283,3	449,8	585,4	657,7
шу жумладан, саноатда	84,4	117,3	277,8	354,5
иқтисодда банд бўлган аҳолининг				
сони, млн. киши	9,0	9,1	9,3	9,6
шу жумладан, саноатда	1,1	1,2	1,2	1,3
саноатнинг улуши, фоизда	12,7	12,7	12,7	12,8
Асосий ишлаб чиқариш				
фондлари (халқ хўжалиги	-	-	-	-
бўйича)	2776,6	3085,1	5371,6	6469,8
шу жумладан, саноатда				
Капитал қўйилмалар (халқ				
хўжалиги бўйича)	221,5	514,0	502,0	574,3
шу жумладан, саноатда				

1991 йилдан бошлаб Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришидаги камайиш, бошқа собиқ иттифоқ давлатларига нисбатан паст бўлиб келди. Бунинг сабаби, иқтисодиётнинг хомашё ва материалларга боғлиқлиги ва шу тариқа Совет Иттифоқининг тарқалиб кетишидан сўнг давлат томонидан экспортни тез суръатда қайта йўналтиришга эришилганлигидадир. 2004 йил узлуксиз ўсишнинг ўнинчи йили бўлди. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

3- жадвал

2000-2004 йилларда Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ўсиш

	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й	2004 й
Ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўзгариши, %	4,0	4,5	5,9	6,3	7,7
Саноат ишлаб чиқаришидаги йиллик ўзгариш, %	6,4	8,1	8,4	8,6	9,4

Расмий статистик маълумотларга кўра, 2004 йилда жами саноат ишлаб чиқариши олдинги йилларга нисбатан бир мунча тезроқ ўсди. Айниқса қайта ишлаш саноати қазиб олувчи (ундирувчи) саноатга нисбатан катта суръатлар билан ўсди. Агар шу кўрсаткич 2000 йилда 6,4 %ни ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб 9,4 % га етди.

* Манба: Давлат статистика департаменти, Марказий банк, Молия вазирлиги ва ЎИЙ ҳисоботлари

Қуйидаги, 4-жадвалда 1993-2000 йилларда саноат ишлаб чиқариши тармоқларидаги ўзгаришлар кўрсатилган.

4 - жадвал

**Саноат ишлаб чиқариши тармоқларидаги ўзгаришлар
(ўсиш индекси, олдинги йил -100)**

	2001 й.	2002 й.	2003 й.
Жумладан, Ялпи саноат ишлаб чиқариши	133,2	144,3	153,0
1. Кон саноати	110,5	112,3	112,7
2. Қайта ишлаш саноати	138,0	151,5	162,6
Саноат тармоқлари			
1. Электр-энергетика	87,7	89,0	87,7
2. Ёнилғи саноати	112,8	115,5	116,1
3. Қора металлургия	141,3	147,4	160,8
4. Рангли металлургия	118,2	125,2	123,4
5. Кимё ва нефть-кимё саноати	190,5	2,2р.	2,3р.
6. Машинасозлик ва металл қайта ишлаш	122,4	133,2	174,1
7. Ўрмончилик ва ёғочни қайта ишлаш	2,3р.	2,6р.	3р.
8. Курилиш материаллари	109,5	111,9	111,3
9. Енгил саноат	147,8	161,1	171,4
10. Озиқ-овқат саноати	175,8	2,1	2,2

Бундай ўсишнинг асосий омили давлатнинг ўзи ислохотлар стратегиясини саноатлаштириш сиёсати билан мувофиқлаштириб олиб борганидир. Анна шундай сиёсат олиб борилиши муносабати билан 1993 йилда у МДХ давлатлари орасида ўзининг ривожланишини қайта тиклаган, кейинчалик, 1996 йилда, биринчи бўлиб 1991 йил даражасидан анча ўзган, 1999 йилда эса дастлабки (базавий) ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан 15 фоизга ўсган ягона республика бўлиб қолди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг кўрсаткичлари ижобий бўлишининг энг муҳим сабаблари – бу мавжуд саноат тармоқларининг керакли ҳажмда сақлаб қолиб, янги тармоқларни яратиш стратегияси бўлди. Мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ Ўзбекистон ҳукумати учун реал секторни ривожлантириш устувор йўналишлардан бири бўлиб ҳисобланади. Республикамизнинг ўз-ўзини ёқилғи-энергетика маҳсулотлари билан таъминлаш сиёсати (нефть ва нефть маҳсулотлари ҳамда газ ишлаб чиқаришнинг кескин ўсиши), қўшимча қиймат яратувчи (машинасозлик, ёғоч ва ёғочни қайта ишлаш) соҳаларининг интенсив ривожланиши билан биргаликда олиб борилди. Шу билан бирга, курилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноатларининг ривожини ҳам қайд этилди.

Умуман олганда, тармоқлар бўйича ишлаб чиқариш таркибида оғир саноат (ёнилғи-энергетика мажмуаси, машинасозлик, металлургия)

салмоғининг ошиши енгил саноат улуши ҳисобига бўлмоқда. Натижада, мустақил иқтисодга хос бўлган даражага яқинлашиш юз бермоқда ва собиқ иттифоқ мамлакатларида қайта ихтисослашувдан пайдо бўлаётган етишмовчилик ва тобеликнинг олдини олиш таъминланмоқда.

Ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва кўшимча қиймат яратувчи саноат тармоқларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий стратегия республикага яхши натижалар келтирмоқда.

Ўзбекистон ўзининг олтини, пахта толаси ва ипаги, нефти ва гази, самолёт ва автомобиллари, пахта териш машинаси ва пахтани қайта ишлаш машиналари билан, эксковатор ва компрессорлари, вино ва консервалари ҳамда бир қатор бошқа саноат маҳсулотлари билан дунёга машҳурдир.

Ўзбекистон республикасининг индустриал қиёфасини энергетика, кон-руда, олтин казиб олувчи, самолётсозлик ва автомобилсозлик саноатлари, электротехника ва электрон саноатлари, кўп тармоқли машинасозлик ва қурилиш материаллари саноати белгилаб бермоқда.

Мустақалликнинг 14 йилида саноат маҳсулотининг ҳажми 5 марта кўпайди. Бу даврда фақат миқдорий ўзгаришларгина эмас, балки жуда катта сифат ўзгаришлари ҳам содир бўлди.

2.2. Саноат тармоқлари ва уларнинг ривожланиши

Саноат ишлаб чиқаришининг тарихий ривожланиши ва унинг асосий яқунлари тўғрисида сўз юритилганда шуни таъкидлаш керакки, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида «Уй саноати»нинг ривожини бундан 12-15 минг йил муқаддам мезолит даврида бошланган. Бу даврда жуда оддий меҳнат қуроллари ва буюмлари тайёрланган.

Янги тош асри (неолит, милоддан аввалги 5-минг йилнинг боши) даврида кемачилик, тўқимачилик вужудга келган. Неолит даврининг охирида металлдан қурол ясаш бошланган.

Археологик топилмалардан маълум бўлишича, милоддан аввалги 3-минг йилнинг охиридаёқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган аҳоли мисдан қурол ясашни билган.

Қулдорлик тузуми (м.а. 1-минг йиллик ўрталари V аср) даврида меҳнат қуролларининг тараққий этиши, металлга ишлов беришнинг такомиллашуви ҳунармандчиликнинг ўсишига, айирбошлаш ва савдо-сотиқнинг кучайишига олиб келди.

Феодализм тузумининг бошларида (VI-VIII асрларда) Фарғона билан Сўхдан олтин, мис, темир, Илоқда қўрғошин, кумуш, олтин, Шаҳрисабзда тоштуз казиб чиқарилган.

IX асрда Самарқанд ўзининг сифатли қоғози ва лампа шишаси билан машҳур бўлган. Шош вилояти кўнчилик маҳсулотлари билан донг таратган. Ўша даврда Ўрта Осиёдан Шарқий Европа, Хитой ва бошқа юртларга Буюк Ипак йўли орқали чарм, мато, ипак, жун, кийим–кечак чиқарилган.

X-XIII асрларда юз берган феода­л тарқоқлик, қабила ва элатлар ўртасидаги низоларнинг авжига чиқиши туфайли ҳунармандчиликда йирик ўзгаршлар рўй бермаган.

XIV асрнинг 2-ярмида Амир Темур Самарқандда ҳокимиятни қўлга киритиб, марказлашган давлатга асос солди. Натижада давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий ра­вниқига катта йўл очилган.

XV асрнинг охирига келиб Моварауннаҳрда юзага келган зиддиятлар туфайли Темурийлар давлатининг иқтисодий негизига путур етади ва ривожланиш тўхтаб қолади.

XVI-XVIII асрларда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг вужудга келиши иқтисодиётнинг, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади ва XIX асрга келиб Туркистонда ҳунармандчиликда ёғоч ва металл ўймакорлиги, идишларга нақш солиш, матоларга гул босиш, қурулларни бадий безаш ривожланади. Бу асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон ҳудудида тараққиёт тезлашиб саноат, айниқса ип-газлама саноати ривож топди.

XX аср бошларида бир қанча пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари қурилиб ишга туширилди. 1925-1926 йилларда электростанциялар қури­ла бошланди ва биринчи бўлиб Тошкент яқинида қурилган Бўзсув гидроэлектростанцияси 1926 йил 1 майда ишга туширилди.

Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Термиз ва Асака шаҳарларида ис­сиқлик электростанциялари қурилиши бошланиб, 1930 йилда уларнинг сони 30 га етди. Ўсиб бораётган энергетика базаси бир қанча янги саноат корхоналари қуришга имконият яратди.

Иккинчи жаҳон урушигача бу ерда 500 дан ортиқ саноат корхоналари жумладан, «Ташсельмаш», Тошкент тўқимачилик комбинати, Чирчиқ-электромаш комбинати, Каттакўрғон ёғ заводи, Бекобод ва Қувасой цемент корхоналари қурилди. Нефть ва рангли нодир металллар қазиб чиқариш, қурилиш саноати маҳсулотларини тайёрлаш ривож топди.

Уруш бошланиши билан Республика халқ хўжалиги, жумладан, саноат ишлаб чиқариши ҳарбий мақсадларга қаратилди. Бу ерга немис фашистлари эгаллаб олган ҳудудлардан 100 га яқин саноат корхоналари кўчириб келтирилди ва улар қисқа вақт ичида тўла қувват билан ишлай бошлади. 1941-1945 йиллар давомида Республиканинг индустриал тараққиёти ГЭС лар қуриш билан энергетика базасини кучайтириш, кишлоқ хўжалиги, аҳоли ва фронт эҳтиёжларини қондирадиган завод ва фабрикаларни қуриш йўлидан борди. Бу даврда 280 та йирик, ўрта ва кичик корхоналар қурилиб ишга туширилди. Натижада Ўзбекистон Армиянинг саноат арсеналларидан, яъни аслаҳахоналаридан бирига айланди.

Урушдан кейинги йилларда ҳам саноат тараққиётига эътибор қаратилгани сабабли унинг бир қанча янги тармоқлари ва корхоналар вужудга келди. Тракторсозлик, лифтсозлик, электротехника саноати, газ ишлаб чиқарш, уй рўзғор буюмлари тайёрлаш, йиғма темир бетон ва керамика саноати вужудга келди. Енгил саноатнинг трикотаж, чинни ишлаб чиқариш соҳалари юзага келди. Озиқ-овқат саноатининг таркибий қисмларида анчагина ўзгаришлар рўй

берди. 90-йилларга келиб унинг йирик ва ўрта корхоналари 300 дан ортиб кетди.

Саноат тараққиётида ёқилғи – энергетика мажмуасининг ўрни алоҳида эътиборга молик. Унинг таркибига энергетика, нефть ва нефтни қайта ишлаш, газ ва газ конденсати, кўмир қазиб олиш ва бошқа бир қатор кичик соҳалар киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат комплексида 23,8%дан иборат.

Ўзбекистон республикаси жаҳондаги 10 та газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласига киради. Бу ерда қудратли иссиқлик ва гидроэлектрстанциялар мавжуд.

Энергетика республика халқ хўжалигининг негиз тармоғи, республикада иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган қуввати 11,7 млн кВт бўлган 37 иссиқлик ва гидравлик электр станциялари йилига 55 млрд $\frac{kWh}{soat}$ дан ортиқ электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқларининг умумий узунлиги қарийб 228 минг км. ни ташкил этади. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 42,6 МВА га тенг. Ҳозир республика энергетика тизимида 70 минга яқин ходим ишлайди.

«Ўзбекэнерго» давлат компанияси таркибидаги, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва бошқа бир қатор ташкилотларнинг тўла мажмуи Ўзбекистон энергетика тизимининг ишончли ишлашини, изчил ривожланишини таъминламоқда.

5-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган
электрэнергиясининг динамикаси**

	1913	1940	1990	2000	2004
Электр энергияси (млрд. кВт-соат)	3,3	48,1	56,3	46,9	49,6
шу жумладан,					
иссиқлик энергияси	2,8	28,1	49,7	41	41,2
гидро энергияси	0,5	20	6,6	4,9	8,4

Бугун Ўзбекистонда бир кунда 136 млн киловатт соат электр энергияси ишлаб чиқарилмоқда. Бу 1913 йилда ҳосил этилган электр энергиясига нисбатан 100 марта кўпдир.

Ёқилғи саноати. Республика ёқилғи саноати ер қарида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, газ конлари негизида шаклланган ва ривожланиб бормоқда. Республикада 160 га яқин нефть ва газ конлари очилган, уларнинг 115 таси Бухоро ва Хива геологик провинциясида, 27 таси Фарғона водийси, 10 таси Сурхондарё, 7 таси Устюртда жойлашган. Ҳозир 71 нефть, газ ва газ конденсат конлари, 2 кўмир конидан фойдаланилмоқда. 50 дан ортиқ нефть, газ ва газ конденсат кони эса келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати республика ёқилғи-энергетика мажмуасининг асосий тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефть маҳсулотларини қайта ишлаш

корхоналаридан иборат. Улар халқ хўжалигининг барча бўғинларида хизмат кўрсатади. Унинг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида жойлашган.

Нефть саноати ёки саноатининг энг муҳим тармоқлардан бири ҳисобланади ва нефтни қайта ишлаш корхоналаридан ташкил топади. Ҳозирги даврда саноатнинг бу тармоғи мамлакат халқ хўжалиги ва аҳолининг нефтга бўлган талабини тўла қондириш имкониятларига эга бўлди. Шу сабабдан ҳам бу тармоқнинг аҳамияти бекиёсдир.

Нефтни қайта ишлаш саноати соҳасида Олтиариқ, Фарғона, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди. Фарғона заводи сурков мойлар ва Ёнилғи ишлаб чиқаришга ихтисослашган ишлаб чиқариш бўйича 30 дан ортиқ технологик қурилмага эга. Олтиариқ нефть заводи эса Ёнилғи йўналишида Кўкдумалоқ нефть-газ кони очилгандан кейин Франциянинг ТЕКНЕП фирмаси билан ҳамкорликда 1993 йилдан Бухоро вилоятининг Қоровулбозор туманида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши бошланди ва бир йилда 2,5 млн тонна газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга бўлган 1-навбати 1997 йилнинг августида ишга туширилди. Нефтни қайта ишлаш заводларида юқори октанли бензин, дизел ёқилғиси, кокс, парафин, мотор мойларига қўшилмалар, енгил машиналар учун мотор ва сурков мойлари (компрессор, турбина, урчуқ мойлари), керосин, битум, суюлтирилган нефть газлари (бутан, техник пропан ва б.), мазут каби 50 турдан ортиқ нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Янги маҳсулот турлари ишлаб чиқариш дастурига мувофиқ янги технологиялар ўзлаштирилмоқда.

Ҳозирги даврда республика нефть саноати корхоналарининг қуввати бир йилда 11 млн. тонна нефтни қайта ишлаш имкониятига эга.

Газ саноати. Бу тармоқ ёқилғи-энергетика мажмуасининг энг ёш, жуда ривожланган соҳаси ҳисобланади. Газ ёқилғининг жуда арзон тури, халқ хўжалигининг барча соҳаларида кенг фойдаланиш имконияти сабабли, экологик жиҳатдан ҳам устунлиги туфайли унга бўлган талаб кундан-кунга ўсиб бормоқда. Агар 1940 йилда атиги 0,7 млн м³ табиий газ қазиб олинган бўлса, ҳозирги пайтда у 58 млрд м³ ни ташкил этади. Газнинг Республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 90% фоизга яқинлашмоқда.

6-жадвал

Ўзбекистон Республикасида нефть ва газ қазиб олиш динамикаси

	1990 й	2000 й	2001 й	2002 й	2003й	2004й
Нефть (газ конденсати билан бирга), млн. т.	2,8	7,5	7,3	8,1	7,1	6,6
Газ, млрд м ³	40,8	56,4	57,4	59,7	58,1	60

Кейинги вақтда Республика нефть ва газ саноатини ривожлантиришнинг узок даврга мўлжалланган концепцияси ишлаб чиқилган ва у изчиллик билан амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси кўмир саноати. Ўзбекистон Республикаси 2 миллиард тонна қидириб топилган кўмир заҳираларига эга. Кўмир қазиб олиш ва етказиб бериш ишлари билан «Кўмир» акциядорлик бирлашмаси шуғулланади. Ангрен конида қўнғир кўмир, Шарғун ва Бойсун конларида тошкўмир қазиб олинади. Кўмир конлари корхоналар томонидан турли усулларда ўзлаштирилади: очик усулда, ер ости ва ер остини газлаштириш усули билан (Ноу-Хау). Кўмир энергетика мақсадларида ва маиший ёқилғи сифатида ишлатилади. Кўмирни қайта ишлашдан чиққан чиқинди органик ва минерал ўғитларга айлантирилади.

Конлардан чиққан кўмирлар сифатли Ёнилғи, қимматбаҳо ҳамда камёб материалларнинг турли хилларини олиш учун хомашёдир. Масалан, кокс брикети, мотор Ёнилғиси, калций карбиди, сорбент қора ва рангли металлургияда углеродли қўшимчалар сифатида ишлатилади.

Кўмир қазиб олиш жараёнида каолин, оҳак, кварц кумлари, кўмир кукуни, камёб ер элементи (германий), шағал ва бошқа фойдали қазилмалар олинади.

Яхши хомашё, кўпдан синалган эркин майдонларнинг бисёрлиги, сув ҳамда электр ва иссиқлик энергияси, темир йўлларнинг мавжудлиги, станцияларнинг яқинлиги ва халқаро аэропортлар борлиги ишлаб чиқариш – саноат комплексини бунёд этишда кўл келади. Шунингдек, қазиб олинган ва бойитилган каолин, чинни фаянс ва сопол буюмлар, ўтга чидамли ва қурилиш ғиштлари, том ёпқичлар, дренаж ва канализация қувурлари, хўжалик ва манзарали чинни буюмлар, шиша ва шиша идишлар, электр изоляторлари ҳам бу ишда ёрдам беради. Бундан ташқари, каолин қоғозсозлик, резина-техника, пластмасса саноатида, шунингдек, косметика ва бошқа мақсадларда ишлатиш учун хизмат қилади. Айни пайтда кўмирни қазиб олиш, навларга ажратиш ва бойитиш фабрикаси қурилиши давом эттирилмоқда.

Ўзбекистон ҳудудининг геологик хусусиятлари қўшимча фойдали қазилмаларни ўзлаштириш ва уларни қайта ишлаш учун кенг имкониятлар яратади. Айниқса, ёнувчи сланец, оҳак, безакли тош конларини ўзлаштириш кўпчиликни қизиқтирса керак. Керамзит, абсорбент, ўғит ва ғишт ишлаб чиқариш учун юқори сифатли лойлар тайёрлаш мумкин. Уларни ишлаб чиқаришга жорий этишда оддий ҳисоб-китобларга кўра, энергетика, кимё, металлургия саноати, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги учун йилига 1 миллиард 400 миллион АҚШ доллари миқдорида тайёр маҳсулот олиш имкониятини беради.

Бундан ташқари, Ангрен каолинидан, Бойсун кўмири ва оҳагидан фойдаланиб туриб лойтупроқ заводини бунёд этиш мумкин. Ана шундай қулай омиллар ва барқарор вазият хорижий шериклар билан ҳамкорлик ўрнатиш имкониятини беради.

Металлургия саноати. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида рудадан металл олиш 4-5 минг йилдан зиёд тарихга эга. Қадимда мисдан турли буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудадаги металллардан қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган. Дастлабки танга пуллар зарб қилинган. Илк ўрта асрларда Фарғонада, Зарафшон, Чирчик,

Охангарон водийларидаги бир канча худудларда заргарлик, мисгарлик, темирчилик, дегрезлик, рихтагарлик ривожланади. Рух, сурма, маргумуш, висмут, кобалт каби рангли металллар маълум бўлмаса-да, уларнинг қотишмаларидан кенг фойдаланилган.

Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги Ўзбекистон металлургия заводи дир. Заводда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат ва пўлат прокатлар) ишлаб чиқарилади. Улар темир –терсак, металл чиқиндиларидан олинади.

7- жадвал

Ўзбекистон металлургия комбинатида маҳсулот ишлаб чиқариш (минг тонна)

	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й
Пўлат	415,4	446,3	462,3	485,6
Тайёр прокат	372,3	402,5	402,5	415,4

Ўрта Осиёдаги биринчи замонавий металлургия заводи қурилиши умумхалқ ҳашари йўли билан 1942 йилда бошланади ва 1944 йилнинг 5 мартда дастлабки металл эритмаси олинади.

Рангли металлургия – республика металлургиясининг энг муҳим, етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Саноатнинг бу тури Ўзбекистонда XX асрнинг 25-йилларидан ривожлана бошлади. Аста-секин рангли, нодир ва қимматбаҳо металл (мис, қўрғошин, рух, волфрам, молибден, кумуш, олтин, симоб) конлари топилди.

Рангли металллар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқариш жараёнларини интенсивлаштириш, турли фойдали қазилмаларнинг янги конларини ўзлаштириш ҳисобига рангли металлургия ишлаб чиқаришини ривожлантириш мўлжалланмоқда, шу билан бирга, янги фабрика ва конлар барпо этилади. Жиззах вилоятида Ўзқулоқ қўрғошин-рух кони, Сурхондарё вилоятида Хонризм кон бойитиш корхонаси қурилади. Олмалиқ кон-металлургия комбинатида мис, рух, сульфат кислотаси ва йўлдош элементларни ишлаб чиқариш кўпайтирилди. Ўзбекистон комбинатида йирик гобаритли молибден ва волфрам прокати ҳамда бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш мўлжалланмоқда.

Олтин қазиб олиш саноати. Марказий Осиёда, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ерларида олтин қазиб олиш ва ундан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар ясаш милоддан аввал VI-V асрлардаёқ мавжуд бўлганлиги археологик топилмалардан маълум. Туғма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаштиришга қадар олтин асосан сочма конларда жуда ибтидоий усулларда олтин зарралари аралаш қумни қўй териси қопланган ёғоч тоғораларда ювиб, ажратиб олинган. Сочма олтин олиш X-XI асрларда Чотқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлаги ҳақида маълумот бор.

Ўрта асрларда олтинли қумларни ювиш билан бирга мўғуллар босқинига қадар Чотқол-Қурама, Нурота тоғларида, марказий Қизилқумдаги конлардан

туғма олтин кон лаҳимлари ҳозиргача сақланиб қолган. Ўзбекистонда маълум бўлган конларнинг кўпчилигидан қадимги кончилар қисман фойдаланганлар.

Марказий Осиёнинг минерал хомашё ресурсларини ўрганишда жонланиш XIX асрнинг 80-йилларида, Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олган даврда юз берди; ўлканинг барча жойларида тадқиқотлар ўтказилди, геологик карталар тузилди, айрим конлар тавсифланди. Октябрь тўнтаришигача Чирчиқ, Писком ва Чотқол дарёлари водийларида кичик-кичик олтин изловчи корхоналари олтин олиш билан шуғулланганлар, 1913-17 йилларда Обираҳмат дараси (Тошкент вилояти) даги олтин конидан фойдаланилган.

Ўзбекистоннинг минерал хомашё бойликларини аниқлаш, уни қазиб олиш ва аксари қисмини Марказга ташиб кетиш Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам давом этган. Ноёб металл конларини қидириб топиш ва ундан фойдаланиш муаммоларини ҳал қилиш ишларида марказий илмий муассасалар фаол иштирок этдилар. 30-йиллар бошида «Ўзбеколтинноёбмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Қурама тоғларида олтин изловчилар олтинни қумни ювиш усулида ажратиб олганлар, Лекин йиллик олтин олиш бир неча ўн кг. дан ошмаган. Кейинчалик ўша жойларда рудали олтин конлари топилди ва ишга солинди.

1941-45 йилларда олтин изловчилик (артел) йўли билан олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин миқдори қарийб 50 кг га етди. 1950 йилда сочма олтин излаш ишлари тўхтатилди. Рудали олтин излаш ва қидирув бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмуроб, Ғўсаксой, сўнгра Кўчбулоқ, Мурунгов, Чормитон, Маржонбулоқ, Каулди, Қизилолмалисой, Сармич ва бошқа рудали олтин конлари топилди. 1965 йилда Металлургия вазирлигига бўйсинувчи «Ўзбеколтин» бирлашмаси ва бошқа олтин қазиб олиш корхоналари ташкил этилди. Бирлашма қазиб олган флюс рудаларидан Олмалик кон металлургия комбинатининг кимё эритиш заводида олтин ажратиб олиш йўлга қўйилди. 1970 йил Чодак олтин кони ишга туширилди. Ўша вақтдан республикада олтин қазиб олиш саноати шаклланди, олтин олиш олдинги йилларга нисбатан уч марта кўпайди. 1972 йилда Кўчбулоқ кони ва Ангрен олтин ажратиш фабрикаси лойиҳа қувватларида ишлай бошлади. 1977 йил Каулди, 1980 йил Маржонбулоқ олтин қазиб олиш мажмуи, 1989 йил Зарафшон ва Қизилолмалисой конлари фойдаланишга топширилди.

Республика мустақилликка эришиши билан Ўзбекистон ҳукумати узоқ йиллар давомида собиқ Иттифоқи ихтиёрида бўлган олтин қазиб олиш саноатини республика мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида, ривожлантириш бўйича бир қанча ташкилий чоралар кўрди. «Ўзбеколтин» бирлашмаси негизида Ўзбекистон Республикасининг Қимматбаҳо металллар Давлат Қўмитаси ташкил этилди(1992 йил). Бу қўмита 1994 йил Ўзбекистон олтин қазиб олиш ва олмосга ишлов бериш корхоналари уюшмаси («Ўзолмосолтин»)га айлантирилди. «Ўзолмосолтин» уюшмаси (Тошкент шаҳрида) ва бошқарувчи Навоий шаҳрида бўлган «Қизилқум-камёбметаллолтин» коцерни (1991) фаолият кўрсатмоқда. «Ўзолмосолтин»

уюшмаси таркибида Ангрен, Маржонбулоқ (Жиззах), Чодак (Наманган), Каулди (Тошкент), Зармитон (Самарқанд) олтин қазиб олиш конлари, олмос қирралаш фабрикаси (Тошкент вилояти) ва бошқа ташкилотлар бор.

Республикада олтин қазиб олиш саноатининг иккинчи йирик маркази «Қизилқумкамёбметаллолтин» концернининг бош корхонаси – Навоий кон металлургия комбинатидир. Комбинат Мурунгов ва бошқа олтин конларини ишга тушириш мақсадида 1958 йилдан бошлаб қурила бошлаган. Унинг асосий ишлаб чиқариш қувватлари Зафаробод, Нуробод, Зарафшон, Учқудук шаҳарларида жойлашган. Янги қувватларни ишга тушириш жадал олиб борилмоқда. Комбинатда заргарлик буюмлари заводи ишга туширилган. Зарафшонда 1993 йилда ташкил этилган олтин қазиб олиш бўйича Ўзбекистон-АҚШ «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси 1995 йилнинг май ойидан маҳсулот бера бошлади.

Буюк Британиянинг «Лонро» фирмаси билан биргаликда Марказий Қизилқумда олтин рудалари кони ишга туширилди ва олтин ажратиб олиш бўйича катта корхона – «Аматайти Голдфильдз» қўшма корхона лойиҳаси амалга оширилди.

Республикада 40 та олтин кони аниқланган бўлиб, ҳозир бу конларнинг фақат 12 таси қазилмоқда. Олтиннинг асосий захиралари Марказий Қизилқумдаги олтин конларида мужассам. Шу билан бирга ўзбек олтини жаҳоннинг энг юқори сифат стандартларига мос бўлиб, тўртта тўққиз рақами билан баҳоланади ва у охириги 20 йилда рекламация олгани йўқ. Сўнгги йилларда у сифати учун бир неча бор халқаро совринлар билан тақдирланди.

Евроосиё континентида энг катта ҳисобланадиган, руда таркибида олтин кўп бўлган Мурунгов кони дунёдаги гигантлар жумласига киради. Ушбу коннинг топилиши халқаро геология жамоатчилиги томонидан олтин қазиб чиқариш бўйича XX аср иккинчи ярмининг энг катта кашфиёти деб эътироф этилди.

Мурунговдаги аффинит корхонасида замонавий олтин тозалаш технологияси жорий этилган бўлиб, у бир қанча ноу-хауни ўз ичига олади. Бу эса жуда яхши товар кўринишига эга бўлган юқори пробали олтин олиш имкониятини беради.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида инфратузилмаси юқори даражада ривожланган Самарқанд ва Тошкент вилоятларида олтин рудали конлар аниқланди ва разведка қилинди. Дунёнинг энг йирик олтин рудали провинцияси бўлган Қизилқумдаги Мурунгов билан бир қаторда Ажибугут, Булуткон, Балпантов, Аритонтов, Турбай ва бошқа янги конлар аниқланди ва ўрганилди.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг олтин захиралари дунёнинг энг машҳур ва ишончли банкларида сақланмоқда. Улар орасида немис «Дойче банк»и ва Швейцариянинг «ЮБС» банки бор. Республика ҳукумати катта даромад олиш учун бу олтинни маълум вақтга валютага айлантирмоқда. Олтин захираларини гаровга олиб, Ўзбекистонга стратегик иқтисодий лойиҳаларни амалга ошириш учун кредитлар ажратилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, олтин қазиб чиқариш бўйича жуда катта ишлар амалга оширилди. Натижада Ўзбекистон олтин қазиб чиқариш бўйича дунёда еттинчи ўринга, МДХ да эса иккинчи (Россиядан кейин) ўринга чиқиб олди. Аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Ўзбекистон МДХда биринчи ва дунёда бешинчи ўринда туради.

Мустақиллик йилларида олтин қазиб олиш ва уни истеъмол қилиш бўйича эришилган даражани қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

8 - жадвал

Олтин қазиб олиш ва истеъмол қилиш (тонна ҳисобида)

	1991 й.	1995 й.	2000 й.	2001 й.
Жаҳон бўйича олтин қазиб олиш шу жумладан:	2159	2273	3745	3483
Жанубий Африка Республикаси	601,1	522,4	428	399
Америка Қўшма Штатлари	293,5	317	355	335
Австралия	236,1	253,5	296	291
Канада	175,3	150,3	155	159
Россия	143,7	127,8	155	168
Хитой	104	133	162	165
Ўзбекистон	75	66,6	88	86
Индонезия	24,0	66,0	88	86
Перу	15	57	133	133
Бразилия	88,6	64,4	-	-
Жаҳон бўйича истеъмол	-	2864,5	3281,4	-

Манба: Журнал «Экономическое обозрение», март, 2002, стр. 11

8-жадвалда келтирилган ва бошқа манбалардан олинган маълумотларга қараганда, 2000 йилда жаҳон миқёсида олтин қазиб олиш энг юқори даражага кўтарилган ва 1980 йилдагига нисбатан 3 баробар кўп бўлган.

Республика кумуш конларига ҳам эга. Булар Навоий вилоятидаги Високоволное, Ўқжетпес, Космоначи ва Наманган вилоятидаги Оқтепа конларидир. Катта миқдордаги тасдиқланган захиралар олтин ва мис-порфир конларида мавжуд. Оқтепа кони кумуш қазиб чиқариш бўйича энг истиқболли ва чет эллик инвесторлар учун жозибали кондир.

Ўзбекистонда қимматбаҳо металллар ишлаб чиқариш билан бир қаторда уран ҳам қазиб олинади. Уни олиш учун минерал хомашё базаси мавжуд. Уран энг самарали ва экология нуқтаи назаридан оптимал ҳисобланган усул - ер остида ишқорлар ювиш усули билан олинади.

Мис, қўрғошин-руҳ саноати асосан Оҳонгарон-Олмалик кон саноати районида Қўрғошинкон-Олтинтопган полиметалл конлари, Қалмоққир мис конлари негизида шакллана бошлаган. Ушбу саноат тармоғининг етакчи корхонаси тугал металлургия циклига эга бўлган Олмалик кон металлургия комбинати ҳисобланади. Комбинатнинг мис мажмуаси Қалмоққир мис кони, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводидан, қўрғошин - руҳ мажмуаси Қўрғошинкон, Олтинтопган, Чалага ва бошқа конлар, руда бойитиш фабрикаси, металлургия заводларини ўз ичига олади. Улар асосан тозаланган мисни экспорт қилмоқда. Ҳар йили бир неча ўн минг тонна мис ишлаб чиқараётган

Ўзбекистон мис захиралари бўйича 10-ўринда туради. Руда конидаги рангли металллар қатламлари асосан Тошкент вилоятининг Олмалиқ рудали майдонида жойлашган. Бу ердаги учта конда бир неча мис захиралари бор деб тахмин қилинмоқда. Бундан ташқари, Далнее кони разведка қилинган. Захираларнинг катталиги, казиб чиқариш таннарни, рудадаги миснинг таркиби жиҳатидан МДХ мамлакатларида ҳали унга тенг келадиган кон йўқ.

Вольфрам, молибден, литий саноатининг йирик корхонаси Ўзбекистон қаттиқ қотишмалар ва ўта чидамли Чирчиқ металллар комбинати ҳисобланади. Комбинат ингичка вольфрам (Самарқанд) ва Қуйтош вольфрам, молибден (Жиззах) конлари рудалари ҳамда мис рудаларидан ажратиб олинадиган молибден негизида ишлайди. Комбинатда биринчи молибден қуйилмаси 1956 йили олинган. 1957 йилдан эса қаттиқ қотишмалар ишлаб чиқариш бошланган. Комбинат маҳсулотлари (100 турдан ортиқ) электротехника, пўлат эритиш, кон бурғилаш соҳаларида кенг қўлланилади.

Республикада яна бир қатор нодир ва сочма металллар – рений, селен, теллур, скандийлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда рангли металлларнинг иккиламчи қуйилмаларини олиш йўлга қўйилган. Алюминий парчаларини қайтадан эритиб, йилига бир неча ўн минг тонна иккиламчи алюминий халқ хўжалигига етказиб берилмоқда.

Кимё саноати. Ушбу саноатнинг шаклланиши 1932 йилда Шўрсув олтингугурт кони (Фарғона) ишга туширилиши билан бошланган. Бу корхона собиқ Иттифокда ишлаб чиқариладиган олтингугуртнинг 57 фоизини берган. Кимё саноатининг энг йирик корхоналарига Чирчиқ электр кимё комбинати, Навоий кимё бирлашмаси ва Қўқон суперфосфат заводи киради.

Кимё саноатининг асосий тармоқларидан бири – бу минерал ўғитлар ишлаб чиқариш соҳасидир. Унда қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган аммафос, аммиак селитраси, аммоний сульфат, суперфосфат, карбонит, суюлтирилган аммиак, азотли ва фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Чирчиқ кимё комбинати, Фарғона азотли ўғитлар, Навоий кимё бирлашмасида асосий турдаги азотли ўғитлар, Қўқон суперфосфат заводи, Самарқанд кимё заводи, Олмалиқ «Аммафос» бирлашмасида аммофос, оддий ва аммонийлашган суперфосфат, қумоқ аммоний каби фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон кимё саноати корхоналари бир йилда 736 минг тонна азотли, 117 минг тонна фосфорли ўғитлар ишлаб чиқариш имкониятига эга. 2003 йилда Ўзбекистонда 874 минг тонна минерал ўғитлар, 802 минг тонна сульфат кислотаси, 1 млн. тоннадан ортиқ суюлтирилган аммиак ишлаб чиқарилди.

Кимё саноатида минерал ўғитлар ишлаб чиқариш ҳажми республика қишлоқ хўжалик эҳтиёжларини тўла таъминлайди, уларнинг бир қисми четга чиқарилади. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида калий ўғитларга бўлган йиллик эҳтиёж асосланган меъёрлар бўйича (100% озиқ модда ҳисобида) 800 минг тоннадан иборат. Қашқадарё вилоятидаги калий тузлари конларини ўрганиш ва унинг негизида калий ўғитлар ишлаб чиқарадиган Тубагатон калий заводи қурилиши режалаштирилган.

Сульфат кислотаси кимё саноати тармоқлари учун муҳим хомашёдир. Республикамизда сульфат кислота ишлаб чиқарадиган йирик қувватлар Олмалик «Аммофос» бирлашмаси, Самарқанд кимё заводи, Навоий кон-металлургия комбинати, Муборак газни қайта ишлаш мажмуасида барпо этилган.

Сода саноатининг Марказий Осиё мамлакатларида ягона бўлган корхонаси - Қўнғирот сода заводи қурилиши 1995 йилдан бошланди (йиллик лойиҳа қуввати 210 минг тонна сода).

Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари (дефолиант, десикат, гербиций, инсектицид, фунгицидлар) «Фарғонаазот» бирлашмасида (1965 йилдан; магний хлорот дефолианти), Навоий кимё заводида (1960 йилдан; гербицитлар, инсектицидлар) ишлаб чиқарилади. Бу корхоналарнинг йиллик қуввати магний хлорит дефолианти бўйича 60 минг тонна, гербицит ва инсектицитлар бўйича 5 минг тоннадан ортиқ.

Республика қишлоқ хўжалигида ўсимликларни касаллик ва зараркунандалардан кимёвий ҳимоя қилишда қўлланиладиган олтингугурт кукуни Шўрсув кон-кимё корхонасида ҳамда Муборак газ мажмуасида ишлаб чиқарилади. Маҳаллий ресурслардан олтингугурт ишлаб чиқаришни йилига 50 минг тоннага етказиш режалаштирилган.

Кимёвий толалар ва иплар хилма-хил халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. «Электрокимёсаноат» ишлаб чиқариш бирлашмасида капролактама (йиллик қуввати 80 минг тонна), Фарғона кимёвий толалар заводида ацетат иплар, «Навоийазот» бирлашмасида нитрон акрил толалари (йилига 40 минг тоннадан кўпроқ), «Фарғонаазот» бирлашмасида целлюлоза ацетати (йиллик қуввати 42 минг тонна) ишлаб чиқарилади. Фарғона фуран бирикмалари заводида целлюлоза мустақиллигини таъминлаш бўйича пахта линтидан йилига 30 минг тонна целлюлоза ишлаб чиқаришга ихтисослашган қувватлар барпо этилмоқда.

Кимё саноатида гидролиз корхоналари урушдан кейинги йиллардан қурила бошлади. Фарғона фуран бирикмалари, Янгийўл биокимё, Андижон гидролиз заводларида асосий хомашё – чигит шулҳаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, фурфурол, озуқа ачитқилари (хамиртуришлар), фурил спирти, ксилит, лапрол, катализаторлар ва бошқа маҳсулот ишлаб чиқарилган. 90-йиллар бошида ушбу заводларда ғалладан озиқ-овқат (этил) спирти ишлаб чиқариш ўзлаштирилди: Андижон биокимё заводида йиллик қуввати 915 минг дал, Қўқон ишлаб чиқариш бирлашмасида 1800 минг дал этил спирти ишлаб чиқарадиган янги қувватлар ишга туширилди. Натижада озиқ-овқат, тиббиёт, атир-упа ва бошқа саноат тармоқларини республикамизнинг ўзида ишлаб чиқарилган спирт билан таъминлаш имконияти яратилди. Бу корхоналарда йилига 4 минг тоннага яқин карбон кислоталари ҳам ишлаб чиқарилади. Андижон биокимё заводида қуруқ хлорелла биомассасини тайёрлаш йўлга қўйилган.

Резина маҳсулотлари Ангрен «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва Тошкент резинатехника маҳсулотлари заводида ишлаб чиқарилади. Илгари асосан маҳсус резина моллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси 1987 йилдан бошлаб халқ истеъмол

моллари ишлаб чиқаришга ўтди. 1992 йилдан бирлашмада енгил автомобил шиналари тайёрлаш ўзлаштирилди. 1996 йилдан йилига енгил автомобиллар учун 1,5 млн. дона, юк автомобиллари учун 200 минг дона шина ишлаб чиқарадиган кувватлар ишга туширилди. Бундан ташқари, «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси ва кимё саноатининг бошқа корхоналарида (Самарқанд кимё) калишлар ишлаб чиқариш 10 млн. жуфтга етди. Шунингдек, бу тармоқ корхоналари республика автомобил саноати учун резина-техника маҳсулотлари ишлаб чиқаради.

Респубилка пластмасса ва пропилен маҳсулотларини қайта ишловчи (Оҳангарон «Сантехлит», Жиззах пластмасса кувурлари заводи), турли марказдаги лак – бўёқ маҳсулотлари (Тошкент «Рангли лак» фирмаси-лак бўёқ заводи), мебел саноати учун синтетик смолалар (Фарғона фуран бирикмалари заводи), рўзғор кимёси маҳсулотлари («Ўзрўзғоркимё» бирлашмаси, Олмалик рўзғор кимёси заводи, Наманган кимё заводи), Тошкент ёғ-мой комбинати таркибида синтетик ювиш воситалари ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар ишлаб турибди.

Йилига 125 минг тонна полиэтилен плёнкаи ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган Шўртан газ-кимё мажмуаси қурилмоқда.

Атир-упа маҳсулотлари «Лола» фирмаси (Тошкент), дори-дармонлар «Ўзкимёфарм» бирлашмаси (Тошкент кимё-фармацевтика заводи)да «Ўзфармсаноат» давлат акциядорлик концерни корхоналарида ишлаб чиқарилади.

Тармоқдаги бир неча корхоналарда ғўзапоядан мебел ва қурилиш саноатида кенг қўлланиладиган ёғоч толалар (оргалет) ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Истиқболда кимё саноатини ривожлантириш фосфорит, целлюлоза, каустик ва калций содаси, калий ўғитлар, ўсимликларни кимёвий ҳимоя воситалари, толуол, полимерлар каби энг муҳим хомашё турлари бўйича республикамизнинг мустақилликка эришиш, маҳаллий хомашёдан маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини яратиш, чет мамлакатлардан олинаётган кимё маҳсулотларининг кўп қисмини, яъни асосий турларини республикада ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий технологиялардан фойдаланиш, экологик муаммоларни ҳал этиш, кимё саноатининг экспорт имкониятларини кенгайтириш йўналишларида иш олиб борилмоқда. Кимё саноати корхоналарида Хитой, АҚШ, Япония, Германия, Италия корхоналари билан ўзаро фан-техника, савдо-сотиқ соҳаларида ҳамкорлик йўлга қўйилган, хорижий шериклар иштирокида қўшма корхоналар ташкил этилмоқда.

Республика мустақилликка эришгунга қадар кимё саноати корхоналари ҳам бевосита собиқ Иттифоқ Кимё саноати вазирлиги томонидан бошқарилган. Ўзбекистондаги кимё корхоналари негизида 1991 йилда давлат концерни ташкил этилди. 1994 йилдан концерн «Ўзкимёсаноат» уюшмасига айлантирилди. Унинг таркибида 22 та ишлаб чиқариш корхонаси ва бирлашма, 8 қўшма, 3 илмий-тадқиқот, 1 лойиҳа институтлари, ташқи савдо фирмаси ва ташкилотлар бор.

Навоий шаҳридаги «Навоийазот» ишлаб чиқариш бирлашмаси малакатимиз кимё саноатидаги йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда жамоада 260 хил маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда. Корхона маҳсуотлари 20 дан ортиқ мамлакатларга, жумладан, Венгрия, Покистон, Ироқ, Туркия, Ҳиндистон, Афғонистон, Россия, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркменистонга жўнатилади.

«Навоийэлектркимё» заводи ҳиссадорлик жамияти мамлакатимиздаги энг йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бу корхона ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситаларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Унда «Трилан», «Фозалон», «Которан», «Гўзал», «Циперматин», «Устине», «Буғдордир», «Неорон», «Данибол», «Сумпалфс» сингари чет эл препаратларидан қолишмайдиган ўндан ортиқ маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Машинасозлик саноати - халқ хўжалиги учун машина ва механизмлар, жиҳозлар, агрегат ва аппаратлар, асбоб ускуналар, маданий-маиший моллар, шунингдек, муҳофаа аҳамиятига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи оғир саноат тармоқлари мажмуи. Машинасозлик саноати бутун халқ хўжалигини техника билан таъминлашда моддий асос ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти, халқнинг моддий-маданий фаровонлиги ва мамалакат қуввати машинасозлик саноати тараққиётига боғлиқ. Унинг аҳамияти, энг аввало, ҳозирги фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга ва инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига жорий этиш асосида қўл меҳнатини машина меҳнатига айлантириш, машинани машина билан яратиш, тежамкорликни таъминлаш, енгиллаштириш ва меҳнатнинг мазмуни ва харектирини ўзгартиришдан иборат. Машинасозлик саноати маҳсулот сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини юқори даражага кўтаришга имконият яратади. Машинасозлик саноатининг асосий вазифаси миллий иқтисоднинг барча соҳаларини юқори унум билан ишлайдиган меҳнат қуроллари яъни меҳнат воситалари билан таъминлашдан иборат. Улар турли тармоқлар ва корхоналарда тайёрланади. Ҳозирги кунда машинасозлик саноатининг 15 тармоғи мавжуд бўлиб, улар тасарруфида 100 дан ортиқ йирик ва ўрта корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида машинасозлик саноати корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг турлари кескин ўзгарди. Уни қуйидаги жадвалда келтирилган рақамлардан кўриш мумкин (9 - жадвал).

9-жадвал

Ўзбекистон машинасозлик саноатида муҳим маҳсулот турларининг ўсиши

	Ўлчов бирлиги	1990 й	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й	2004 й
Автомобиллар	минг дона	-	31,3	41,4	35,1	40,7	70,1
Автобуслар	дона	-	483	307	395	235	187
Кучланиш транс- форматорлари	минг ква	8606	134,8	297	306	195	-
Тракторлар	минг дона	23,3	1	3	3,2	2,9	2,9

Трактор куль- тиваторлари	минг дона	14,8	1,2	-	-	-	1,2
Пахта териш машиналари	дона	5287	356	167	65	13	15
Махсус электрик кўприк кранлари	дона	338	12	16	4	2	2

Машинасозлик саноати таркибида металл ишлаш соҳаси ҳам мавжуд бўлиб, бу соҳа ўз навбатида, металл буюмлар тайёрлаш, металл конструкциялар ҳамда машина ва асбоб-ускуналар ремонтлари тармоқларидан иборат. Бундай фаолият билан 2,5 мингдан ортиқ корхоналар шуғулланади.

Ўзбекистон машинасозлигига автомобилсозлик, самолётсозлик, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалик машинасозлиги, электро-техникасозлик, асбобсозлик ва кабелсозлик каби йирик тармоқлар киради.

Машинасозлик ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар ҳажми, асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати ва ходимларини сони жиҳатидан Ўзбекистон саноат тармоқлари орасида юқори ўринларда туради. Бу ҳолатни 10-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

10-жадвал

**Ўзбекистонда саноат маҳсулоти, жумладан, машинасозлик
маҳсулоти ҳажмининг ўсиши (% ҳисобида)**

	2001 й.	2002 й.	2003 й.
Жами саноат	133,2	144,3	153,0
Шу жумладан:			
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	122,4	133,2	174,1

Автомобиль саноати – машинасозликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, унинг корхоналарида автомобиллар, тиркама ва ярим тиркама юк ташиш мосламалари, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, агрегатлар ва бошқа эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилади. Шунингдек, мотоцикллар, мотороллерлар, мопедлар, велосипед ишлаб чиқариш корхоналари ҳам автомобиль саноати таркибига киради.

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги. 1931 йил «Тошқишлоқмаш» заводининг биринчи навбати ишга туширилди. Завод пахтачилик учун хилма-хил техника ишлаб чиқара бошлади. Ҳозирги пайтда бу тармоқ корхоналари қишлоқ хўжалиги учун машиналар системасига тегишли барча машина-механизмларни етарли даражада ишлаб чиқармоқда.

Пахта тозалаш саноати машинасозлиги «Ўзбекпахтамаш» бирлашмасида жамланган. Унинг таркибида Тошкент машинасозлик заводи (бош корхона), Андижон «Тошметалл» заводи ва Каттақўрғон «Пахтамаш», Чустдаги «Олмоспахтамаш» заводлари, Тошкент давлат махсус пахта тозалаш ускуналари конструкторлик бюrolари бор. Бу соҳанинг асосий маҳсулотлари – пахта тайёрлаш пунктлари, пахта тозалаш заводлари учун технологик қурилмалар, аррaли ва жўвали (валикли) пахта толaси ажратиш (жун)

машиналари, линтерлар, тола тозалагичлар, чигит саралаш ва тозалаш машиналари, транспортёрлар, ғарам бузгичлар, пахта узаткичлар, туннел очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, каноппи қайта ишлаш машина ва қурилмалари – жами 50 хил дан ортиқ маҳсулот турларини ўз ичига олади.

Қурилиш материаллари саноати. Республика қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган кўп тармоқли саноатга эга. Цемент, асбест-цемент, деворбоп материаллар, юмшоқ ёпқич ва гидроизоляция материаллари, табиий тошлардан қоплама материал (плита)лар, норуда қурилиш материаллари, қурилиш керамикаси, иссиқлик изоляцияси материаллари, оҳак, гипс, боғловчи материаллар ва улардан буюмлар, санитария-гигиена жиҳозлари, полимер хомашёдан қурилиш материаллари ва буюмлар, темир –бетон конструкциялари ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари мавжуд. Ўзбекистонда табиий хомашёдан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Айниқса бинолар қурилишида хом ғишт, гувала, ёғоч синч, оддий тупрок(лой)дан, тикланадиган пахса асрлар давомида асосий қурилиш материали бўлиб келган. Хумдонларда пиширилган ғишт, сопол, чинни кошин, ганч, йўнилган гранит, мрамор тошлар сарой, мадраса, масжид, работлар қурилишида кенг қўлланилган.

Ҳозирги даврда ушбу тармоқ корхоналарида 150 дан ортиқ номдаги асосий маҳсулот турлари тайёрланади. Жумладан, 2003 йилда 4,1 млн. тонна цемент, 300 млн. шартли тахта асбест-цемент шиферлари, 3,4 млн. м² дераза ойналари ишлаб чиқарилди.

Енгил саноат. Ҳозирги даврда Ўзбекистон енгил саноати кўп тармоқли индустриал комплекс бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводларидан ташқари, тўқимачилик, трикотаж, шойи тўқиш, тикувчилик, кўнпойабзал, гиламчилик, чинни-фаянс буюмлари ва атторлик моллари ишлаб чиқариш соҳаларида 150 та йирик ва ўрта корхоналар бор. Республика саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида енгил саноат ҳиссаси 20% ни ташкил этади. Бу тармоқда 265 минг ходим иш билан банд. Енгил саноат тармоғининг энг муҳим соҳасидан бири бўлган пахта саноати корхоналарида ҳар йили 1,2 млн. тоннадан ортиқ пахта толаси, 100 минг тоннадан ортиқ линт, 22,5 минг тонна чигит, 200 минг тонна уруғлик чигит тайёрланади. Тўқимачилик саноатини ривожлантириш мақсадида Россия, Италия, Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Корея ва бошқа мамлакатлар фирмалари билан ип газламалар ишлаб чиқарадиган янги қўшма корхоналар ташкил этилмоқда. 2003 йилда республика енгил саноати тармоқларида 476,2 млн. м² газлама, шу жумладан, 421,3 млн. м² ип газлама ишлаб чиқарилди.

Озиқ-овқат саноати. Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалигида озиқ-овқат саноати энг муҳим мавқени эгаллайди. Саноатнинг бу тармоғида асосан хомашёни қайта ишлашга асосланган бўлиб, Республика умумий саноати маҳсулоти ҳажмида озиқ-овқат саноати 1995 йилда 9,8%, 2003 йилда эса 12,3%ни ташкил этган. Озиқ-овқат саноати тармоғида гўшт-сут, ёғ-мой, балиқ маҳсулотлари, ун-ёрма, нон, макарон, мева-сабзавот консервалари, қандолат, чой қадоқлаш, узум ва шампан виноси, спирт, ароқ, тамаки, пиво, чанқоқбосар

ичимликлар, совун ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган кўплаб саноат корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Республика мустақилликка эришганидан сўнг озиқ-овқат саноатида чуқур ташкилий ва иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди. Кўпгина корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб очик турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхоналарига раҳбарлик қилган вазирликлар тугатилиб, «Озиқовқатсаноат» давлат-акциядорлик концерни, «Ўзмевасабзавот-холдинг» компанияси, «Ўзгўштсаноат» давлат-акциядорлик уюшмаси, «Ўздонмаҳсулот», «Ўзбалиқ» давлат-акциядорлик корпорациялари ташкил этилди.

Қисқача хулосалар

1. Саноат миллий иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади ва ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришда, аҳолининг турмуш-даражаси оширишда унинг аҳамияти бекиёсдир.

2. Ўзбекистон саноати жуда катта тарихий йўлни босиб ўтган ва истиқлол йилларида, XX асрнинг Охириги 10 йилида тубдан ўзгариб, бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда ривожлана бошлади. 80-йилларнинг ўрталаридан бошланган саноат инқирози тугатилиб, 1995 йилдан бошлаб унинг ўсиши суръати кучая бошлади. 2004 йилдаги ўсиш 1991 йилга нисбатан 500 фоизни ташкил этди.

3. Саноатнинг энг муҳим соҳаси оғир саноат бўлиб, у бошқа тармоқларга нисбатан жуда тез ўсади. Айниқса, унинг ёқилғи-энергетика, машинасозлик, металлургия ва қурилиш материаллари тез ривожланди. Чунки бу соҳалар республиканинг бошқа саноати ривожланган мамлакатларга қарамлигини йўқотиш ва бу борада мамлакат мустақиллигини таъминлаш керак эди.

4. Ўзбекистон саноати фан-техника тараққиёти, бошқаруви ва ташкил этилишининг такомиллашуви ва кадрлар салоҳиятининг юқори даражага кўтарилиши ҳамда хорижий инвестицияларнинг кўплаб жалб этилиши туфайли изчил ривожлана бошлади. Мустақиллик йилларида унинг тармоқ структураси тубдан ўзгарди ва натижада янгидан-янги тармоқлар юзага келди.

5. Саноат соҳасида ажойиб ютуқлар билан бирга бир қатор камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. XXI асрда бу муаммоларнинг ечимини топиш учун Ўзбекистонда барча имкониятлар, яъни жуда катта моддий, меҳнат, молиявий ва интеллектуал ресурслар мавжуд. Ана шу ресурслардан оқилона фойдаланиш асосида Ўзбекистоннинг жуда қудратли ва самамарали саноатини янада юқори даражага кўтариш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат-миллий иқтисодининг етакчи тармоғи.
2. Саноатнинг асосий хусусиятлари ва саноат ишлаб чиқаришнинг халқ хўжалигининг бошқа соҳалари билан ўзаро боғланиши.

3. Ўзбекистон саноатининг ривожланиш босқичлари ва саноат тармоқларининг тараққиёти.

4. Саноат ва бозор хўжалиги ҳамда унинг хорижий бозорга чиқиш имкониятлари ва йўллари.

5. Саноат ишлаб чиқаришнинг халқаро ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат –Т.: «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И.А. Асакадаги «УзДЭУавто» қўшма корхонасининг расмий очилиш маросимида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 1996, 20 июль.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари –Т.: “Ўзбекистон“. 1997. – 328 бет.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
5. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
6. А.Ортиқов. “Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
7. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-9-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
9. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
10. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
11. www.press-service.uz. - Президент сайти.
12. www.hamkor.uz.
13. www.stat.uz.
14. E-mail.GKS@stat.uz.

3-МАВЗУ. САНОАТ ТАРМОҚ ТУЗИЛМАСИ ВА ТАРКИБИЙ СИЛЖИШЛАР

3.1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти

3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат тармоғининг шаклланиши

3.3. Саноат тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси

3.1. Структура сиёсати, унинг моҳияти ва аҳамияти

Структура сиёсати ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин, структуранинг ўзи нима эканлигини билиб олишимиз зарур.

Структура латинча, “structura” сўзидан олинган бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ равишда жойлашиш, тузилишини билдиради.

Структура сиёсатининг моҳияти соҳаларнинг тузилмавий жиҳатларини белгилаб бериш, йўлга солиб туришдан иборатдир.

Мустақилликнинг ўтган 11 йиллигида ва 2001-2005 йилларга мўлжалланган иқтисодий сиёсатнинг йўналиши ва хусусиятлари доирасида белгиланган миллий иқтисод структурасида прогрессив ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқлараро ва тармоқ ички пропорцияларини такомиллаштириш, фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқларни устувор ривожлантиришни давом эттириш вазифаси муҳим аҳамиятга моликдир.

Давлат стратегиясига мувофиқ ижтимоий ишлаб чиқариш ва жумладан, саноат структурасини режали тарзда такомиллаштириш кўз илғайдиган истиқболда:

- халқ хўжалиги ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноатни баланслаштирилган тарзда ва изчил ривожлантириш;

- экономикани, хусусан, саноатни асосан интенсив ривожлантириш йўлига ўтказиш, унинг самарадорлигини ошириш, моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни истеъмол қилишни рационаллаштиришни, уларни ҳар томонлама тежаш;

- иқтисодиётнинг, жумладан, саноатнинг ижтимоий йўналишини янада кучайтириш, миллий иқтисоднинг аҳоли фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган хилма хил вазифалар томон янада чуқурроқ бурилишини таъминлаш лозим.

Бир бутун қисмларнинг муайян ўзаро алоқаси, бир бирига нисбатан жойлашуви бўлган структуранинг аҳволини пропорциялар (мутаносибликлар) жуда ҳам аниқ ва конкрет тарзда ифодалайди. Иқтисодий жараёнларнинг моҳиятини чуқур билиб олиш ва уларни режалар, прогнозлар ва лойиҳаларда татбиқ этиш, ижтимоий ва шахсий истеъмолни, фан-техника тараққиётининг, миллий иқтисоднинг тегишли ишлаб чиқаришлари ва тармоқлари ривожини истиқболларини синчковлик билан ҳисобга олиш, режаларни зарур резервлар билан мустаҳкамлаш — ана шуларнинг ҳаммаси режалаштириш

технологиясининг энг муҳим таркибий, тузилмавий қисмлари бўлиб, уларга қатъий риоя қилиш вазифаларининг пропорционалиги, баланслаштирилганлиги, реаллиги, қўйилган мақсадларга эришишдаги ишончлилиги, таъсирчанлигининг шартидир.

Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясида халқ хўжалиги структурасини такомиллаштириш, унинг тармоқларини ривожлантириш юзасидан муҳим топшириқлар ҳамда бу тармоқларнинг марралари батафсил белгилаб берилган.

Такрор ишлаб чиқаришнинг ҳозирги шароитларида иқтисодий ўсиш иқтисодиёт кўламининг ўсиши билангина эмас, балки истеъмолда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам структуравий силжишлар, уларнинг тезлиги ва самарадорлиги билан аниқланади.

Структурани аниқловчи сиёсатни шакллантириш иқтисодиётдаги структуравий ўзгаришларни сифат жаҳатдан баҳолашни аниқлашнинг принципиал хусусияти иқтисодиётнинг ўсиш суръати кўрсаткичларининг деграгация юз бериши муаммосини ҳал этиши зарурлигидир, чунки айтиб бериш суръатнинг ўзи бир неча тармоқларнинг турли ўсиш суръатларида ифодаланиши мумкин, бу бир хил бўлмаган иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келади. Бу муаммо оқибатда у ёки бу соҳага устуворлик (афзаллик) бериш системасини яратишни тақозо этади. Масалан, фан-техника тараққиётида тўлиқ акс этадиган соҳалар ажралиб туради: ёқилғи-энергетика, электроника, машинасозлик, химия. Шунинг учун бу тармоқлар ўсиш суръатлари бўйича саноат ўсишидан юқори туриши керак. Машинасозликнинг тармоқ структурасида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бериши зарур. Химияда биотехнологияни қўллаб, нозик органик синтез маҳсулотларини ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланиши зарур.

Структуравий ўзгаришларнинг йўналиши, уларнинг жадаллиги ва кўламини аниқлаш муҳим иш. Айтиб бериш вақтида иқтисодий даражаси бир хил бўлган ёки иқтисодиётдаги структура йўналишлари ўзгариши ўхшаш бўлган мамлакатлар гуруҳи бўйича тармоқлараро комплекслар ва айрим тармоқлар ишлаб чиқариши ва истеъмолининг ривожланишидаги умумий қонуниятларни аниқлаш – бу барча аналитик материаллар истиқболни режалаштиришнинг муҳим замини ҳисобланади.

Шу билан бирга структура йўналишлари ўзаро мувофиқлаштирилиши керак, чунки ривожланиш стратегиясига мувофиқ тармоқлараро комплекслар ва тармоқларни ривожлантириш уйғунлаштирилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида қилган маърузаси ва кейинги чиқишларида мамлакатимизнинг янги XXI аср бошларидаги асосий вазифалар аниқ белгилаб берилган. Уларда табиийки, янги асрга қадам қўйган мамлакатимизнинг “иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни ўзгартириш борасидаги ишлар натижасини ҳолис баҳолаш” билан биргаликда “устувор йўналишлар ва бундан кейинги ривожланиш стратегиясини шакллантириш” масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Янги асрнинг дастлабки йилларидаги **тараққиёт стратегияси, жамиятни янгилаш, барча соҳадаги ислохотларни янада чуқурлаштириш борасидаги фаолият** 6 та устувор йўналиш воситасидан иборат. Биринчи устувор йўналиш – аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш, иккинчи устувор йўналиш – мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада жадаллаштириш, учинчи устувор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтириш, тўртинчи устувор йўналиш – кадрлар тайёрлаш, **бешинчи устувор йўналиш – иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш**, олтинчи устувор йўналиш – жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлашдан иборат.

Ана шу устувор йўналишлардан бири иқтисодиётда, шу жумладан, саноатда ҳам таркибий ўзгаришларни амалга ошириш бўлиб, саноат бошқаруви тузилмасини яхшилашдан тортиб корхоналарни янгилаш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла, самарали фойдаланишга, экспортга мосланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишга қаратилмоғи даркор.

Иқтисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнида, айниқса, инвестиция дастурини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада мамлакатда мўъжизавий ишлар қилинмоқда. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан буён мамлакатга киритилган сармояларнинг ҳажми 8 млрд. АҚШ долларидан ошиб кетди. Хорижий сармояларнинг аксарият қисми (95-96%) халқ хўжалигининг реал ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, 64 фоизи саноатга киритилмоқда. Ана шу инвестициялар асосида янгидан янги корхоналарнинг барча вилоятларда қурилаётганлиги нафақат ҳудудларнинг **саноат тизимини**, балки уларнинг қиёфасини ҳам тубдан ўзгартириб юбормоқда.

Республика иқтисодиётида, шу жумладан, саноатда таркибий ўзгаришларни таъминлаш натижасида давлатнинг қудратини янада орттириш, мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш, юртни обод этиш ва халқнинг фаровонлигини юқори даражага кўтариш мумкин бўлади.

3.2. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва саноат тармоғининг шаклланиши

Ижтимоий меҳнат тақсимоти маълум буюм ва маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва фан-техника тараққиёти натижасидир. Ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши эса ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва кичиклашуви, янги саноат тармоқларининг ташкил топиши ва илгари бунёд этилганларни такомиллаштиришни тақозо этади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида сўз борганда, шуни айтиш керакки, у туфайли хўжалик ривожланиши натижасида саноатнинг айрим ва мустақил тармоқлари кўпаяди, бу ривожланиш тенденцияси ҳар бир айрим маҳсулотни чиқаришнигина эмас, ҳатто маҳсулотнинг ҳар бир айрим қисmini ишлаб чиқаришни ҳам ва фақат маҳсулот ишлаб чиқаришнигина эмас, ҳатто маҳсулотни истеъмол қилишга

тайёрлашдаги айрим ишларни ҳам саноатнинг алоҳида тармоғига айлантиришдан иборат.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти уч шаклда: умумий, хусусий ва айрим, бирламчи шаклда рўй беради. Халқ хўжалигининг йирик соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқанинг вужудга келиши умумий меҳнат тақсимотининг маҳсулидир. Бу тармоқларнинг ҳар бирида соҳаларнинг мустақил равишда ажралиб чиқиши хусусий меҳнат тақсимоти натижасидир. Бирламчи меҳнат тақсимоти эса ишлаб чиқаришни корхона ичида – цехлар, участкалар ва янги иш жойларни ташкил этиш билан боғлиқдир. Бундай туркумларга ажратиш ва унинг маҳсулини 2-схемадан кўриш мумкин.

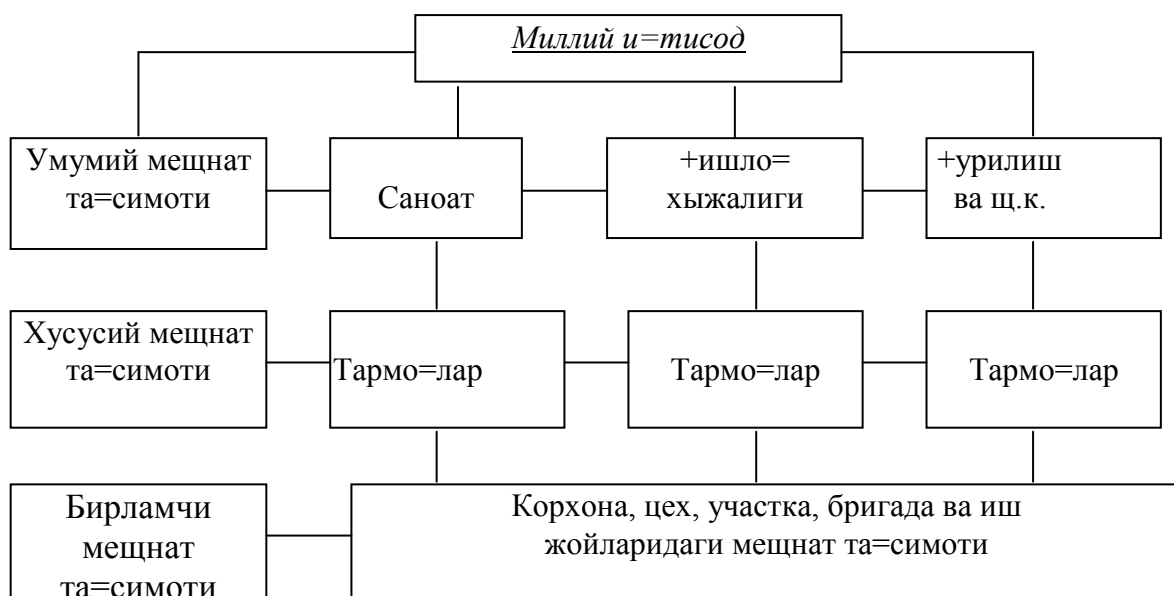
Хусусий ва айрим ҳолларда бирламчи меҳнат тақсимотининг таъсири билан Ўзбекистон саноатида ҳам тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар сони узлуксиз кўпайиб бормоқда. 2000 йилнинг охирига келиб республикада саноатнинг 175 га тармоғи ва ишлаб чиқариш соҳалари фаолият кўрсатмоқда.

У ёки бу ишлаб чиқариш фақат маълум техник – иқтисодий асос (замин) яратилгандагина алоҳида саноат тармоғига айланиши мумкин. Бунинг учун энг аввало бир неча турдош корхоналар бўлиши лозим.

Улар аниқ мустақил саноат тармоғига бирлаштириш имкониятини берадиган маълум белгига эга бўлиши керак.

Саноат тармоғи ишлаб чиқариш уюшмалари, комбинатлари ва корхона (фирма)лари йиғиндисидир. Тармоқ ҳосил этиш учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўлишлари керак:

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллиги;
- ишлатиладиган хомашё ва асосий материалларнинг ўхшашлиги;
- ишлаб чиқаришнинг техник базаси ва технологик жараёнларининг умумийлиги;
- маълум касбдаги кадрлар таркибининг умумийлиги;
- ижтимоий меҳнатни ташкил этиш даражаси ва шаклларининг бир бирига ўхшашлиги ва ҳақозолар.

2-чизма. Миллий иқтисодиёт, жумладан, саноатнинг тармоқларга бўлиниши.

Саноат ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан асосланган равишда таҳлил этиш ва режалаштириш, унинг самарадорлигини аниқлаш ва бошқариш учун тармоқларни таснифлаш, яъни маълум гуруҳларга ажратиш лозим.

Саноат тармоқларини гуруҳлашда асосий эътибор тайёрланадиган маҳсулотнинг иқтисодий мазмунига қаратилади. МАҲСУЛОТнинг иқтисодий жиҳатдан бир мақсадга жавоб бериши белгисига қараб, саноат икки йирик гуруҳга бўлинади: Ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи (“А” гуруҳ), истеъмол буюмлари ишлаб чиқарувчи (“Б” гуруҳ) турларга бўлинади. Маълумки, деярли барча саноат тармоқларида ҳам ишлаб чиқариш воситалари, ҳам истеъмол буюмлари сифатида фойдаланиш мумкин бўлган маҳсулотлар тайёрланади. Шу сабабли режалаштириш ва ҳисоб-китоб юритишда баъзи бир саноат тармоқлари “А” ёки “Б” гуруҳга киритилиши мумкин.

Меҳнат воситаларнинг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатишига қараб саноат қазиб олувчи ва ишлов берувчи тармоқларга бўлинади. Саноатнинг бундай икки қисмга бўлиниши ишлаб чиқариш алоқаларини кўрсатишга, материал ва ёқилғи-энергетика ресурсларини, ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи тармоқлар ўртасидаги нисбатларни асослаб беришга имкон яратиб беради.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг функционал вазифасига биноан ҳам тармоқларни гуруҳлаш мумкин. Бунда алоҳида гуруҳлар, бир қатор тармоқлар, масалан, ёқилғи ишлаб чиқарувчи – ёқилғи саноати, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрловчи – озиқ- овқат саноатига бирлашиши мумкин.

Ҳозирги пайтда Макроиқтисодиёт ва статистика вазирилигининг Статистика департаменти таснифсига кўра, барча саноат тармоқлари 18 комплекс тармоққа бирлаштирилган (11-жадвал).

Ўзбекистон саноатининг комплекс тармоқлари

№	Комплекс тармоқлари	Комплекс тармоққа кирувчи тармоқлар сони
1	Электроэнергетика саноати	3
2	Кўмир саноати	2
3	Газ саноати	2
4	Нефть ва нефтни қайта ишлаш	2
5	Қора металлургия	2
6	Рангли металлургия	4
7	Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	40
8	Кимё ва нефть-кимё саноати	12
9	Ўрмонсозлик, ёғочни қайта ишлаш ва қоғоз саноати	3
10	Қурилиш материаллари саноати	14
11	Ойна ва чинни-фаянс саноати	2
12	Микробиология саноати	12
13	Медицина (фармацевтика) саноати	3
14	Полиграфия	1
15	Енгил саноат	18
16	Озиқ-овқат саноати	22
17	Ун, ёрма ва ем саноати	3
18	Қолган тармоқлар	21

3.3. Саноат тармоқ тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар

Тармоқ тузилмаси дейилганда, унинг таркиби, тармоқлар ўртасидаги нисбатлар ва ўзаро боғлиқлик тушунилади. Тармоқ тузилмаси саноат тараққиёти даражасини белгилайди ҳамда унда юз берган ва юз берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Тармоқ тузилмасига биноан қуйидаги жиҳатларни аниқлаш мумкин бўлади:

- ижтимоий меҳнат тақсимоти ва кооперациянинг даражасини;
- мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан мустақил эканлигини;
- саноат ва бутун халқ хўжалигининг илмий-техника салоҳиятини;
- мамлакат ва унинг вилоятлари саноатининг ривожланиш даражасини;
- саноат тармоғининг “А” гуруҳи билан “Б” гуруҳи ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқадорлигини;
- ижтимоий меҳнат унумдорлиги ёки ижтимоий-иқтисодий самарадорлигининг даражасини;
- меҳнаткашларнинг моддий фаравонлиги ва маданий даражаси ўсганлигини.

Саноат тармоқлари тузилмасини тавсифлаш учун айрим тармоқлар ўртасидаги маълум ишлаб чиқариш алоқадорлигини ифодаловчи миқдорий нисбатларни аниқлаб олиш керак. Бу муаммони ҳал этиш учун бир қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улардан бири тармоқлар ўртасидаги нисбатларни ифодаласа, иккинчиси маълум давр ичидаги тузилмавий ўзгаришларни, учинчиси эса ишлаб чиқариш алоқаларини ифодалайди.

Тармоқ тузилмасини ифодаловчи кўрсаткичлар жумласига қуйидагилар киради:

- мустақил саноат тармоқларининг сони;
- тармоқларнинг саноат ишлаб чиқариш умумий ҳажмидаги салмоғи;
- тармоқ ривожининг суръати;
- тармоқнинг илгарилаб кетиш коэффиценти.

Мустақил саноат тармоқларининг сони мамлакат индустриал тараққиёти, унинг иқтисодий ва илмий-техник салоҳияти, иқтисодий жиҳатдан мустақиллигини ифодалайди.

Тармоқнинг ялпи маҳсулот саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши, ишчилар сони ва асосий фондлар қийматидаги салмоғи кўрсаткичлари билан ўлчанади.

Тармоқнинг ривожланиш суръатини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$C = \frac{100 * \Pi}{X},$$

бу ерда C – тармоқнинг ривожланиш суръати;

Π – тармоқ ривожланишининг режали даражаси;

X – тармоқ ривожининг ҳисобот давридаги даражаси.

Тармоқнинг ривожланиш коэффиценти тармоқлар таркибидаги миқдор ўзгаришларни ифодалайди ва маълум даврдаги саноат тармоқ тузилмасидаги силжишларни кўрсатиб беради. Бу коэффицент қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K = \frac{Tr * c}{Cr * c},$$

бу ерда $Tr * c$ – тармоқнинг ривожланиш суръати;

$Cr * c$ – саноатнинг ривожланиш суръати.

Саноат тармоқлари орасидаги юзага келган мутаносибликлар ва уларнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ҳамда бошқа бир қатор омиллар таъсир этади.

Саноат ишлаб чиқариш тармоқ тузилмасини белгиловчи асосий омилларга қуйидагилар киради:

- фан-техника тараққиёти ва унинг ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- материал ва ёқилғи, энергетика ресурсларини иқтисодий тежашни кучайтириш;
- ижтимоий меҳнат тақсимоти, ихтисослаштириш ва кооперативлаштиришнинг даражаси;

- саноат ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари;
- аҳолининг моддий ва маданий даражаси ўсиши;
- ижтимоий-тарихий шароитлар;
- мамлакатнинг табиий ресурслари ва уларни ўзлаштириш даражаси;
- мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотида тутган ўрни ва унинг бошқа мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорлиги.

Саноат тармоқ тузилмаси ўзгаришига энг кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири илмий-техника тараққиётидир. Фан- техника тараққиёти энг аввало, янги меҳнат воситалари ва маҳсулотнинг янги турларини яратиш, мавжуд асбоб-ускуналар ва технология жараёнларини такомиллаштириш, янгиларини жорий этиш билан боғлиқдир. Бу эса мавжуд саноат тармоқларидан янгидан янги соҳаларнинг ажралиб чиқишига ва шаклланишига туртки беради. Натижада прогрессив ҳисобланган, яъни автомобилсозлик, асбобсозлик, радиотехника ва электроника, лазер технологияси тез суръатлар билан ривожланади.

Бундан ташқари, фан-техника тараққиёти туфайли янги прогрессив хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия турларидан фойдаланиш саноатда ишлаб чиқариш характерини ўзгартиради. Юқори тежамкорликка эга бўлган хомашё, материал, ярим фабрикатлар ва ёқилғи ишлаб чиқарадиган тармоқлар истёмолчи тармоқларга етказиб боришни кенгайтиришлари натижасида халқ хўжалигининг бошқа тармоқ маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи нисбатан камаяди. Масалан, сунъий ва синтетик толани ишлаб чиқаришнинг тараққий этиши тўқимачилик саноатида бир сўмлик маҳсулот учун сарфланадиган табиий тола сарфини қисқартиради. Натижада маҳсулотнинг материал талаблиги камаяди ва саноат билан қишлоқ хўжалиги, саноатнинг қазиб олувчи тармоғи билан ишлов берувчи тармоғи ўртасидаги нисбат ўзгаради.

Саноат тузилмасининг ўзгаришига ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари – концентрациялаш, ихтисослаштириш ва комбинатлаштириш жуда катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришда кичик корхоналарнинг кўпайиши тармоқ тараққиётини тезлаштиргани ҳолда унинг умумсаноат маҳсулотидagi миқёсини оширишга олиб келади. Ихтисослаштириш ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнини ифодалагани ҳолда айрим маҳсулотлар ёки маҳсулот қисмларини мустақил ишлаб чиқаришга, тайёрлашга, янги саноат тармоқлари ташкил қилинишига сабаб бўлади. Масалан, ихтисослаштиришнинг тараққий этиши натижасида машинасозликда комплектловчи (бутловчи) буюмлар саноати, асбоб-ускуна саноати, приборсозлик, электроника ва бошқа саноат соҳалари ташкил топади.

Кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш тармоқлар ўртасидаги алоқадорликни кенгайтиради ва тармоқ структурасини мураккаблаштиради.

Кишилар моддий ва маънавий фаровонлигининг ўсиши ҳам саноат тармоқлари тузилмасининг ўзгаришига муҳим таъсир кўрсатади. Бу омил таъсири остида енгил ва озиқ-овқат саноатларида чиқариладиган маҳсулотлар номенклатураси ва ассортименти ўзгаради, шунингдек, маданий-маиший буюмлар – телевизор, соат, фотоаппарат, кир ювиш машинаси, мотоцикл, мотороллер ва бошқалар ишлаб чиқарадиган махсус тармоқлар ташкил топади.

Саноат тармоқлари тузилмасига таъсир кўрсатувчи энг муҳим омиллардан яна бири, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўрни ҳисобланади.

Ҳозирги даврда иқтисодий интеграцияга кирувчи ҳар бир мамлакатда айрим тармоқлар тараққиёти учун қулай иқтисодий, ижтимоий ва табиий шароитлар борлиги туфайли иқтисодий интеграция дастурлари тузилган. Улардаги саноат ўз мамлакатининг эҳтиёжларинигина эмас, балки бошқа давлатлар эҳтиёжларини ҳам ҳисобга олган ҳолда ривожланмоқда.

Мустақиллик йилларида саноат тармоқ тузилмасида ғоят муҳим ўзгаришлар рўй бермоқда. Буни 12-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон саноатининг 1900 – 2004 йиллардаги тармоқ тузилмасининг иқтисодий таҳлили ҳозирги шароитда Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни таъминлайдиган тармоқлар ривожининг юқори суръатлар ва кенг кўлами тақозо қилган прогрессив ўзгаришлар рўй бераётганидан далолат беради.

12-жадвал

**Ўзбекистон саноатида 1900 – 2004 йиллар мобайнида ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришнинг тармоқлар тузилмаси динамикаси
(яқунига нисбатан фоиз ҳисобида)**

Тармоқ	1900	1940	1991	2000	2001	2002	2003	2004
Бутун саноат	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:								
Электроэнергетика	-	-	2,8	9,1	8	7,7	9,2	10,8
Ёқилғи саноати	-	-	3,7	15,0	13,2	13,4	12,5	13,3
Қора металлургия	-	-	0,7	1,2	1,4	1,5	1,8	2,6
Ранги металлургия	-	-	9,7	10,1	10,9	13,4	15,2	15,3
Кимё ва нефть кимё	-	0,5	4,3	5,5	6	5,9	5,7	5,6
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	0,5	8,8	11,6	9,2	11,2	13,3	11,8	12
Қурилиш материаллари саноати	0,5	1,8	5,2	5,3	5,2	4,6	4,4	4,1
Ўрмон, ёғоч ва қоғоз саноати	-	1,4	1,2	1,4	1,4	1,3	1,4	1,4
Енгил саноат	85	58,8	39,9	19,0	20,0	19,5	20,3	19,4
Озиқ-овқат саноати	12	25,1	14,7	14,1	12,6	14,6	11,4	9,6
Бошқа тармоқлар	2,0	2,1	6,2	9,6	11,4	9,4	6,4	6,3

3.4. Тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси

Ўзбекистон саноатининг ҳозирги тараққиёти катта динамиклик билан ажралиб туради, чунки у мустақиллик йилларида, айниқса XX асрнинг охири ва XXI аср бошларида юқори суръатлар билан ривожлана борди. Айни вақтда ишлаб чиқаришнинг юқори даражада ўсиш билан бир қаторда, унинг тузилмасида ҳам узлуксиз таркибий ўзгаришлар бўлиб берилади. Кейинги 14 йил мобайнида саноат тузилмаси ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш талаблари ва халқ ҳўжалигини баланслаштириш заруриятига мос равишда ўзгариб борди. Саноат ишлаб чиқаришининг прогрессивлик, яъни тараққийпарварлик даражаси анчагина ўсди. Бундай ривож фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоқлар – нефть ва газ саноати, машинасозлик, кимё саноатининг устувор ўсишида намоён бўлди. Буни 10-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

Юқорида келтирилган тармоқ корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар 1991 йилда умум саноат маҳсулотининг 32,8 фоизини ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 41 фоизга етди.

Саноат тузилмасининг илғорлиги ҳар қайси комплекс тармоқ ичидаги ўзгариш билан белгиланади. Саноатнинг у ёки бу тармоғининг улуши ўзгармаслиги, ҳаттоки камайиши ҳам мумкин, Лекин бу тармоқ ичидаги қолоқликдан дарак бермайди. Буни Ўзбекистон машинасозлик ва металл қайта ишлаш саноати мисолида кўриш мумкин. Масалан, бу тармоқда 1997 йилда ялпи саноат маҳсулотининг 13,2 фоизи ишлаб чиқарилган бўлса, 2001 йилга келиб бу кўрсаткич 12 фоизни ташкил этди, яъни қарийб 1,2 фоизга камайди.

Фан-техника тараққиёти билан боғлиқ бўлган тармоқларнинг устувор ривожланиш тенденцияси 2005-2010 йилларда ҳам алоҳида кўзга ташланади. Бу давр ривожланиш дастурида саноат ишлаб чиқаришининг тузилмасини, яъни структурасини такомиллаштириш, ундирувчи ва қайта ишловчи тармоқларнинг ривожда балансликни таъминлаш миллий иқтисодиёт ва фан-техника тараққиётини белгилайдиган рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашни кучайтириш кўзда тутилган.

Саноатнинг узоқ истиқболга мўлжалланган ривожини аниқлаш, турли иқтисодий мутаносибликларни белгилаш ва уларга эътибор қилиш зарурлигини талаб қилади. Бундай мутаносибликлар тармоқ тузилмасини прогнозлашда инобатга олинади.

Саноат ишлаб чиқариш тузилмасини режалаштириш ва прогнозлаш қуйидаги асосий масалаларни ҳал қилишга қаратилиши керак:

- бозор иқтисодиёти талаблари, халқ ҳўжалиги ва аҳолининг айрим маҳсулот турларига бўлган талабини қондиришни ҳисобга олган ҳолда умуман саноат ва унинг ҳар қайси тармоғининг ривожланиш суръатини белгилашни;
- илғор ишлаб чиқариш тармоқларини аниқлаш, улар тараққиётини тезлаштириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалари ва материалларни биринчи навбатда ажратишни;

- саноат тузилмасида устувор ўзгаришларни кўзда тутиш лозимки, ҳар қайси бундай ўзгаришлар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигини таъминласин;

- халқ ҳўжалигининг умумий мутаносиблиги ҳар қайси саноат тармоғи тараққиётининг тенглиги билан боғлашни талаб этади.

Тармоқ таркибининг мамлакат миқёсида қулайлашуви юқори суръатда иқтисодий ривожланишни, аҳолининг турмуш даражасини оширишни ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришни таъминлайди. Чунки бу ишлаб чиқаришнинг даражаси ва якуний, провард маҳсулотнинг купайишига, умуман ижобий структуравий силжимларга сабаб бўлади. Демак, таркибий ўзгаришнинг ўзи ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ўсишининг қўшимча омили сифатида майдонга чиқади.

Саноат тармоқлари тузилмасини такомиллаштиришнинг асосий йўллари қуйидагилардир:

- ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари ишлаб чиқарадиган тармоқлар орасида мутаносибликни ўрнатиш;

- ишлаб чиқариш тузилмасининг прогноз ва тенденцияларини ишлаб чиқиш;

- тармоқларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини барқорорлаштириш;

- илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, илғор технологияларни жорий этиш;

- шахсий ва ижтимоий истеъмолни ўрганиш ҳамда аҳолини юқори сифатли саноат маҳсулотлари билан тўла таъминлаш;

- тармоқларда хомашё ва ресурслардан оқилона фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш.

Иқтисодий районлар саноатини зарурий (меҳнат, моддий ва молиявий) ресурслар билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш.

Айни вақтда тармоқларнинг ички тузилмасини қайта қуриш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш, чет эл корхоналари билан иқтисодий ҳамкорлик қилиш, чет эл инвестициялари ҳамда илғор технологияларини сифатли саноат моллари тайёрлашга йўналтириш вазифаларини ҳал этиш керак бўлади.

Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда қуйидагиларни амалга ошириш учун имкониятлар яратади:

- мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотлари, оммабоп талабга эга бўлган товарлар ва бошқа ҳаётий зарур воситаларга бўлган эҳтиёжларини қондиришни таъминлаш;

- фан-техника тараққиёти ва саноатнинг илгарилиб борадиган ривожини тежайдиган технологияларни, умуман илғор тармоқларни ривожлантириш;

- республиканинг ўзида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни кўпайтириш ва шу асосда товарлар импортини қисқартириш;

- агросаноат мажмуи самарадорлигини ошириш ва уни қишлоқ хўжалиги хомашёсини янада чуқурроқ қайта ишлашга ўтказиш ҳамда тайёр маҳсулотнинг сифати ва товар кўринишини ошириш;

- кичик бизнес корхоналари (фирмалар ва тадбиркорлик, деҳқон, фермер хўжаликлари, «корхона-махалла» типигаги ишлаб чиқариш тузилмалари)ни ривожлантириш асосида янги ишчи ўринларини ҳамда янги соҳаларни яратиш;

- ва ниҳоят, республикада у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун тегишли шароит ва минерал-хомашё ресурслари мавжудлигини ҳисобга олган ҳолда саноатнинг экспорт салоҳиятини ошириш ва экспорт устунлигига эришиш учун шароитлар яратади.

Қисқача хулосалар

1. Саноат жуда кўп тармоқлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири корхоналар йиғиндисидан ташкил топади. Тармоқ ҳосил бўлиши учун корхоналар бир неча умумий хусусиятларга эга бўладилар.

2. Саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги ва уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган микдорий нисбатлари тармоқ структурасини ташкил этади. У саноат тараққиётида руй берадиган техника ва технология ривожининг даражаси, ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда ўзгаради.

3. Турли саноат тармоқлари ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари ўзаро маҳсулот алмашиш, тажрибаларни ўрганиш билан тавсифланади.

4. Ишлаб чиқариш тараққиётининг истиқболини аниқлаш, ҳисоб-қитоб ишларини амалга ошириш, унинг аҳволини таҳлил этиш мақсадида саноат тармоқлари гуруҳларга ажратилади. Гуруҳларга ажратишнинг энг муҳим тамойили тайёрланадиган маҳсулот иқтисодий мазмунининг бир хиллигидир.

5. Саноат тармоқ тузилмасининг ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади: биринчидан фан-техника тараққиёти; иккинчидан ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари – концентрациялаш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва кобинатлаштириш ҳамда ҳудудий жойлаштириш.

6. Республика иқтисодиётида ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат соҳасида амалга оширилаётган таркибий силжишлар яқин келажакда миллий иқтисодиёт салоҳиятини янада юқори даражага кўтариш ва саноатнинг экспорт устунлигини таъминлаш учун жуда катта имкониятлар яратиб беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий меҳнат тақсимооти ва саноат соҳаларининг шаклланиши.

2. Давлатнинг иқтисодий сиёсати, жумладан, саноат соҳасидаги таркибий ўзгаришларга тегишли сиёсати.

3. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш деганда нималар тушунилади?

4. Тармоқ ва тармоқ тузилмасининг тушунчаси.

5. Тармоқларнинг иқтисодий гуруҳланиши.

6. Тармоқнинг ривожланиш суръатларини ўлчаш усуллари.

7. Тармоқ структураси ва уни белгиловчи омиллар.
8. Ўзбекистон Республикаси саноати тармоқ тузилмаси ўзгаришининг асосий тенденцияси.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти.– Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1998. – 240 бет.
5. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
6. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-9-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
8. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
9. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
10. www.press-service.uz. - Президент сайти.
11. www.stat.uz.
12. E-mail.GKS@stat.uz.

4-МАВЗУ. САНОАТДА ЗАМОНАВИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

4.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида

4.2. Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва усуллари

4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши

4.4. Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

4.1. Бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида

Ҳар қандай ишлаб чиқариш бошқарувнинг муайян тизимсиз оқилона ҳаракат қила олмайди ва ривожланмайди. Шу туфайли ижтимоий меҳнат тақсмоти асосида жамият ўзига хос ва мос бошқарув тизимини яратади.

Бошқарув тушунчаси узоқ ва чуқур тарихий тараққиётга эга. Унинг юзага келиши эса инсоният тараққиётининг энг муҳим жараёнларидан бири ҳисобланади. Бошқарув фаолиятининг дастлабки даврида инсонлар ўз билим ва тажрибасига асосланган ҳолда ишлаб чиқаришни бошқарган бўлсалар, аста-секинлик билан техника-технологиянинг ривожланиши, ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши ва ҳар хил ташкилий шароитлар юзага келиши натижасида фаолиятнинг мазкур тури анча мураккаблашиб борди. Бундай ҳолатни англаш, чуқурроқ ўрганиш ва билиш “Бошқарув фани”нинг вужудга келишига олиб келди.

Бошқарувнинг бир қатор назарий ва амалий вазифалари Ф.У. Тейлор томонидан асослаб берилган. У бошқаришга “Нима қилиш кераклигини, уни энг яхши ва қулай усулда амалга оширишни аниқ билиш санъати”, - деб таъриф берган.

Бошқарувнинг маъноси ва моҳияти, аҳамияти ва мазмуни, тамойиллари ва усуллари тўғрисида буюк олимлар, мутафаккирлар, мутахассислар жуда кўп фикр айтган ва ёзиб қолдиришганлар.

Бошқарув – бу алоҳида функция бўлиб, турли-туман соҳалар (мамлакат ва унинг ҳудудлари миллий иқтисод ва унинг тармоқлари, корхона ва унинг бўлимлари) да инсонлар устидан раҳбарлик қилиш фаолиятидир.

Бошқарув – бу ташкилотнинг мақсадини ифодалаш ва унга эришиш учун зарур бўлган режалаштириш, ташкил этиш, иштиёкни уйғотиш (мотивация) ва назорат қилиш бўйича фаолият тури жараёнидир.

Бошқарув – бу шундай фаолиятки, унинг ёрдамида уюшмаган жамоа (ҳалойиқ ёки тўда) самарали ва аниқ мақсадга йўналтирилган унумли (баракали) гуруҳга айлантирилади.

Бошқарув – бу маълум жараёнга, организм ва жамоага мақсадли таъсир кўрсатишни ўзида ифода этган ижтимоий фаолиятнинг бир туридир.

Бошқарув – бу муайян ахборотга асосланган ва мавжуд дастурга мувофиқ объектнинг ишлашини, яъни фаолият кўрсатишини таъминлашга йўналтирилган тадбирлар мажмуасидир.

Шунингдек, машҳур француз олими Анри Файоль ҳам бошқарувга қуйидагича таъриф беради: “Бошқарув – бу корхона ихтиёридаги барча ресурслардан максимал (энг кўп – А.О.) фойда олган ҳолда уни мақсад сари етаклаш фаолиятидир“. Демак, бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён ҳисобланади.

Макроиктисодий соҳанинг етакчи тармоғи бўлган саноатни бошқариш зарурияти тўғрисида гапирилганда юқоридаги таърифларни янада кенгайтириш ва мазмунан бойитиш зарурати юзага келади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни, жумладан, унинг энг йирик ва етакчи соҳаси бўлган саноатни бошқаришнинг объектив заруриятини изоҳлаб шуни айтиш керакки, йирик миқёсда амалга ошириладиган, ҳар қандай тўғридан-тўғри қилинаётган меҳнат, ишлаб чиқариш **кўпроқ ёки камроқ даражада** бошқарилишга муҳтождир.

Бошқарув индивид ёки жамоа фаолиятининг алоҳида тури сифатида ҳар қандай ижтимоий жамиятга хос жараёндир. Лекин унинг тавсифи, мақсади, вазифалари, жамият тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳар бир босқичда бу категориянинг асосий муаммолари чуқур, ҳар томонлама тадқиқ қилинади ва уларнинг ечими топилади.

Иқтисодиётда бошқаришнинг энг муҳим муаммолари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1. Бошқарувнинг назарий асослари ва фундаментал қоидаларини илмий ва амалий томондан ишлаб чиқиш: Бунда жамият тараққиётининг янги шароитларида бошқарувнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини аниқлаш;

2. Бошқарувни бозор иқтисодиёти ва хўжалик фаолиятини демократлаштириш тамойиллари ҳамда усуллари билан уйғунлаштириш;

3. Иқтисодиётни бошқаришнинг энг юқори самара келтирадиган усулларини аниқлаш;

4. Бошқарув идораларининг ташкилий тузилмасини, уларнинг функциялари, ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаш;

5. Бошқарув идораларини ҳозирги замон техника ва технологияси билан таъминлаш, улар фаолиятида статистик ва иқтисодий-математик усулларни кенг миқёсда жорий этиш, ахборот таъминоти ва бошқарув жараёнида ишлатиладиган ҳужжатлаштириш тизимини такомиллаштириш;

6. Жамоани бошқаришнинг энг яхши шакл ва усуллари излаб топиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш бошқарувида жорий этиш;

7. Саноат ва унинг барча тармоқларини бошқаришда хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларидан кенг миқёсда фойдаланиш.

Бошқарув илми (менежмент)да бошқарувнинг икки хил тушунчаси мавжуд бўлиб, уларнинг бирини бошқарувнинг субъекти ва иккинчисини бошқарувнинг объекти ташкил этади.

Бошқарув субъекти – бу жисмоний ёки юридик шахслар бўлиб, ундан амалдаги қонунлар асосида ҳокимият идоралари томонидан берилган ваколатларга мувофиқ ҳуқуқий таъсир юзага келади.

Бошқарув объекти – бу бошқарув субъектининг ҳуқуқий таъсири қаратилган нарсадир. Бунга ишлаб чиқариш ва хўжалик тизимлари, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар, жисмоний ва юридик шахслар кириши мумкин.

Кўриниб турибдики, у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам инсонларни бошқариш инсонларнинг ўзи томонидан амалга оширилади. Фақат кишилар, уларнинг фаолияти, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш, хўжалик ва бошқа жараёнлар билан боғлиқ бўлган фаолиятлари бошқарувнинг предмети, яъни ҳозирги замон менежментининг асоси ҳисобланади. Бошқарувнинг субъекти ва объектисиз менежмент фан ва хўжалик тажрибаси сифатида ўз мазмун ва моҳиятини йўқотади.

Албатта, минглаб кишилар ишлайдиган саноат ҳам бу тушунча ва мулоҳазалардан ҳоли эмас. Айниқса саноат ишлаб чиқаришида “субъект” ва “объект” тушунчалари бошқа тармоқларга нисбатан хийла равшанроқ кўринади. Бунда вазирлик, компания ва корпорациялардаги бошқарувчилар корхонадаги бошқарувчиларга, корхонадаги бошқарувчилар эса цех, участка бошқарувчиларига раҳбарлик қиладилар. Кўриниб турибдики, саноатни бошқариш ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришда амал қиладиган қонун ва қоидаларга бўйсунди. Шу туфайли саноатни бошқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Бошқарув жараёни қаерда амалга оширилишидан қатъий назар, циклли (даврий) ва айна вақтда узлуксиз ҳисобланади. Бошқарув даври мақсаднинг аниқланишидан унга эришилгунгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Демак, унинг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат:

- мақсадни шакллантириш (белгилаш);
- мақсадни режалаштириш ва башорат қилиш;
- қабул қилинган қарорлар ёки мақсадли вазифаларни мувофиқлаштириш;
- эришилган натижаларни таҳлил этиш ва баҳолаш;
- янги бошқарувли тизимни танлаб олиш ва аниқлаш.

Бу барча цикллар учун энг муҳим бошқармавий тизим ҳисобланади.

Фақат бундай тизим бошқарувнинг негизини ташкил этади. Таъсир этиш самарали бўлиши учун қуйидаги асосий шартларга риоя қилиш зарур:

- бошқаришнинг субъекти ва объекти бошқарувчи ва бошқарилувчи қуйи тизимлар сифатида бир-бири билан сабабли- натижавий боғлиқ бўлиши зарур;
- бошқарувчи қуйи тизимнинг аниқ бошқариш бўйича мақсади бўлиши керак;
- бошқарувчи қуйи тизим бошқарув объектининг аҳволи, унинг фаолияти натижалари, атроф-муҳитнинг имкониятлари тўғрисидаги ахборотни қабул қилиш қобилятига эга бўлиши керак;
- бошқарув объекти бошқармавий таъсирларни қабул эта оладиган бўлиши ва уларнинг мазмунига мос келадиган ишларни бажара олиши керак.

Бу шартларга риоя қилиш бошқарувчанликни, яъни бошқарув тизимининг ишчанлигини таъминлайди. Бошқарувнинг объекти қанчалик

мураккаб бўлса, бошқарув идорасининг ишчанлик қобилияти ҳам шунчалик юқори бўлиши даркор.

Ҳар қандай бошқарув ўз мақсади ва вазифаларига эга бўлади.

Мақсад – бу инсон фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижасидир. Шунга биноан, бошқарувнинг мақсади деганда, бошқарув субъектининг олдиндан ўйланган, мўлжалланган, эришиш зарур бўлган натижаси тушунилади. Саноатда эса бу кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни ўз вақтида сотиш ҳамда мўлжалланган фойдани олишдир.

Ҳар қандай мақсадга маълум талаблар қўйилади. Даставвал, мақсад илмий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Иккинчидан, у аниқ, яхши ифодаланган ва адресли бўлиши зарур. Учинчидан, қўйилган мақсад эришимли бўлиши, яъни унга етишишнинг имкониятлари, шарт ва шароитлари ҳисобга олинган бўлиши керак.

Қўйилган мақсадга эришиш учун маълум вазифаларни бажариш керак бўлади. Маълумки, вазифа – бу аввалдан белгиланган, аниқланган, кўрсатилган, бажарилиши ва ҳал этилиши лозим бўлган иш, нарсадир.

Саноат ишлаб чиқаришида бошқарувнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Келажакни аниқ кўрмоқ (истикболни тўғри башорат қилиш ва унга монанд бўлган фаолият дастурини тузиш);

2. Ташкиллаштирмоқ (саноатнинг ички, моддий ва ижтимоий тузилмасини барпо этиш);

3. Персонални идора қилмоқ (саноат ишлаб чиқариш ходимларини ҳаракатга келтириш);

4. Келишиш (ҳаракат ва тиришқоқликни бир бири билан уйғунлаштириш);

5. Назорат қилиш ва кузатиш (жорий этилган ва берилган буйруқ асосида ҳаракатнинг, яъни фаолиятнинг қандай тарзда бўлаётганини мушоҳада қилиш).

Бошқариш жараёнида олдиндан кўра билиш ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Барча жараёнларни кузатиб, уларнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқариш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бошқарилиб турилади. Масалан, маҳсулотга бўлган эҳтиёж, нарх-наво, техника ва технологиялар ўзгариши, иш ҳақи ва ижтимоий муҳофазанинг ҳолати ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун вазиятга қараб керакли ўзгаришларни зудлик билан амалга ошириш керак бўлади.

Бошқариш жараёнида режалаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, маҳсулот ҳажмини белгилаганда уни барча ресурслар билан таъминлаш ва уларни етказиб бериш масаласига катта эътибор бериш керак бўлади. Маълумки, режалар бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир кварталлик, бир йиллик, беш йиллик ва ўн-ўн беш йиллик бўлиши мумкин. Охиргиси концепция, прогноз, яъни башорат тушунчалари билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш жараёни узлуксиз бўлади, чунки у энг аввало юзага келади, шаклланади, ривожланади ва такомиллашади. Ана шу ўзгаришларни ташкилотчилик таъминлайди. Ташкилотчилик – моддий техника таъминоти, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш ва тайёр маҳсулотни сотиш

жараёнларидан иборат бўлади. Ташкилотчиликка кунда юз берадиган муаммоларни тез ҳал этиш билан боғлиқ бўлган фаолият ҳам киради.

Мувофиқлаштириш ва назорат ҳам муҳим вазифалардан ҳисобланади. Тармоқлар, корхоналар, цехлар ва участкалар, бўлимлар ҳамда унда ишлайдиган ходимлар фаолиятини мувофиқлаштириб турилгандагина юқори натижаларга эришиш мумкин бўлади. Барча топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш учун назорат керак бўлади.

Бошқарув жараёни одатда қуйидагича амалга оширилади:

- бошқариладиган объектнинг ҳолати ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш;
- объектнинг ҳар хил ҳолатини тахмин қилиш ва муайян вазиятдаги энг яхши ҳолатини белгилаш;
- бошқаришга оид қарор ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва уларни бошқарувчига етказиш;
- берилган топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлаш.

Ушбу тартиб доимо, узлуксиз қайтарилиб туради.

Бошқарув жараёни амалга ошиши учун бошқарув идораси ташкил этилади. Бу идора энг камида ўзининг раҳбарига, бухгалтери ва таъминотчисига эга бўлиши керак. Иш кўлами ортиб бориши билан бошқарув аппаратида бошқарувчилар ва ходимлар сони ҳам ортиб бориши мумкин. Лекин, оддий ва жуда содда бошқарув идоралари билан мураккаб объектларни бошқариш мумкин эмас. Шу сабабли ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мақбул звено ва пиллапоялари ташкил этилади.

4.2.Бошқаришнинг асосий тамойиллари ва усуллари

Бошқарув тамойиллари деганда, раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидалари тушунилади. Улар иқтисодий қонунлар ҳаракати ва бошқариш усуллари билан боғлиқ бўлган воқеликларнинг моҳиятини акс эттиради.

Бошқариш механизмини қуйидагича таърифлаш мумкин:

қонунлар – тамойиллар – усуллар – услублар

Ушбу механизмнинг энг муҳим элементи қонун ҳисобланади. Шу сабабли у тўғрисида икки оғиз сўз айтиш керак бўлади. Қонун бу объектив борликда турли ходисалар ўртасида киши онгидан ва ихтиёридан ташқари, ҳамма мавжуд бўлган зарурий боғланиш, муносабатдир. Масалан, ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт қонунлари: талаб ва таклиф қонуни, қиймат қонуни ва бошқалар.

Қонун – бу давлат ҳокимияти томонидан қабул қилинган, ҳамма учун шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришида меҳнат қилаётганлар учун ҳам мажбурий бўлган ижтимоий ҳуқуқий меъёр ва муносабатларни белгиловчи расмий ҳужжат. Масалан, Конституция Ўзбекистон давлатининг асосий қонунидир.

Тамойилларни бошқарув фани назарияси ва амалиётнинг пойдевори дейиш мумкин. Маълумки, пойдевор қанча мукамал ва мустаҳкам бўлса, бошқарув аппарати шунчалик қудратли бўлади.

Бошқарув тамойилларининг шаклланиши чуқур тарихий илдизга эга. Хусусан, Ўзбекистонда бу тамойиллар Амир Темур ҳукмронлиги даврида шакллана ва ривожлана бошлаган. Ўзининг ихчам, тезкор бошқариш девонига эга бўлган Марказий Осиёдаги Ўзбекистондек буюк давлат: илмий, яккахонлик, иерархия (бўйсиниш тартиби), билимдонлик, жавобгарлик, демократия каби тамойиллар асосида бошқарилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболга эришишининг асосий тамойиллари Республика Президенти И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида ўз аксини топган (13-жадвал):

13-жадвал

**Бозор иқтисодиётида Ўзбекистонда давлатни бошқариш
тамойиллари**

№	Тамойиллар	Изоҳ
1.	Демократия тамойили	- инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириш ҳамда уни амалга ошириш; - барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги; - давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; - давлат ва нодавлат иқтисодиётидан сайловчилар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар.
2.	Иқтисодий муносабатларни демократиялаш тамойили	- монополлашган иқтисодиётдан эркин иқтисодиётга; - социалистик мусобоқадан эркин, соф рақобатга; - қатъий белгиланган нархлардан эркин нархларга; - давлатлашган мулкдан хилма-хил мулкчиликка асосланган иқтисодиётга ўтиш.
3.	Юксак маънавий тамойил	- мустақиллик тафаккурини кенгроқ тушуниш, - яъни: - Ўзбекистон давлатининг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; - ўзининг ва ўз халқининг, ватаннинг қадру-қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; - Юксак ғоялар, янги кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди ва иқтидори, бор имкониятини, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этишдир.
4.	Миллий ҳафсизликни таъминлаш тамойили	- Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятига кириш суръатларини тезлаштириш; - Турли халқаро давлат ва нодавлат ташкилотлари ишларида фаол иштирок этишни таъминлаш.

Ўзбекистоннинг истиқлол йўли Ислом Каримовнинг бозор муносабатларига ўтиш юзасидан олға сурган беш тамойилига асосланади. Уларнинг моҳияти қуйидагича (14-жадвал).

14-жадвал

Беш асосий тамойил¹

№	Асосий тамойиллар	Асосий тамойилларнинг моҳияти
1.	Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги	Иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, у бирорта мафкурага бўйсундирилиши керак эмас. Бунинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши керак. Ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилиш зарур.
2.	Давлат бош ислохотчи	Давлат асосий ислохотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиш, жаҳолатпарастлар ва консерваторлар қаршилигини бартараф этиши шарт.
3.	Қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги	Қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг маъноси шуки, демократик йўл билан қабул қилинган Конституция ва қонунларни ҳеч истиносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим.
4.	Кучли ижтимоий сиёсат юритиш	Аҳолининг демократик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.
5.	Бозор иқтисодиётига секин-аста, босқичма-босқич ўтиб бориш	Бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги «инқилобий сакрашлар» сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта уйлаб босқичма-босқич амалга оширилиши керак.

Ушбу тамойиллар Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчиллик шароитларини шакллантириб ва ривожлантириб боришни, унга аста-секин, босқичма-босқич, аҳолининг заиф қатламларини ҳимоя қила бориб, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий барқарорликни таъминлаш орқали бозор муносабатларига ўтишни билдиради. Айни вақтда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. – Т.: «Ўзбекистон», 1993. 42 бет

улар кенгаш, ҳамжихатлик, маслаҳат билан иш юритишни, шижоат ва таваккалчилик билан ҳаракат қилишни талаб этади. Бу орада соҳибқирон Амир Темурнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир. «Тажрибамдан кўрилганки, ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради».²

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқлари, корхоналари ва бошқа соҳаларини бошқаришда бир қатор бошқа тамойиллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккабошчилик ва бошқарувда ҳамжихатлик;
- бошқариш жараёнида режалиликни бозор талаблари билан боғлаб олиб бориш;
- барқарорлик тамойили;
- меҳнатни моддий ва маънавий рағбатлантириш тамойили;
- илмийлик тамойили;
- тежамкорлик тамойили;
- кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш тамойили.

Раҳбарлик қилишнинг фундаментал қоидаларини амалга ошириш учун бир қанча усуллардан фойдаланиш керак бўлади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- ташкилий-маъмурий усуллар;
- иқтисодий усуллар;
- ижтимоий-руҳий усуллар;
- тарбиявий усуллар;
- ҳуқуқий усуллар ва ҳ.к.

Ташкилий-маъмурий усуллар тўғрисида сўз юритилганда, аввало, бу усулнинг моҳияти, аҳамияти, шакллари очиқ бериш керак. Сўнгра, бошқаришнинг ҳуқуқий воситалари, ҳуқуқий меъёрларини баён этиш зарур.

Ташкилий-маъмурий усуллар бошқарув усуллари тизимида алоҳида ўрин тутди ва қўйи идораларнинг юқори идораларга бўйсунishiга асосланади. Бу усулнинг моҳияти шундаки, бошқариш тизимидаги муносабатларни тартибга солиб туради, жамоалар ичида ва орасида рационал алоқалар таркиб топишига ёрдам беради.

Ташкилий-маъмурий усуллар ёрдамида билан бошқарув аппаратининг муайян тизимини тузиш; бошқарув бўғинларининг функцияларини белгилаш; кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйиш; буйруқлар, фармойишлар ва қўлланмалар чиқариш ҳамда уларнинг бажарилишини назорат қилиш; топшириқлар ва директив кўрсатмаларни бажармаётган бўлинма ва шахсларга нисбатан маъмурий чоралар қўллаш амалга оширилади.

Бошқарувнинг иқтисодий усуллари иқтисодий манфаатлардан фойдаланишга асосланади. Зеро, ҳар бир муайян жамиятнинг иқтисодий муносабатлари, энг аввало манфаатлар тарзида намоён бўлади. Манфаатлар уч хилда бўлиши мумкин:

² +аранг, «Темур тузуклари». – Т.: //улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 24 бет

- умумжамият манфаатлари;
- жамоа манфаатлари;
- шахсий манфаатлар.

Бу манфаатларни уйғунлаштириш муаммоси бир қатор вазифаларни ҳал этишни, ҳар давр шароитларига мувофиқ келадиган муносабатлар ўрнатишни талаб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қуйидаги иқтисодий усуллардан кенг фойдаланишга эътибор берилади:

- тармоқлар ва уларнинг бўлинмаларига фаолият юритишларида эркинлик ва мустақиллик беришга;
- барча соҳаларни пировард натижаларга биноан моддий рағбатлантириш, солиқ имтиёзларини беришга;
- корхона ва хўжаликлар ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг бажарилиш интизомини мустаҳкамлаш ва уларнинг ролини оширишга;
- молия-кредит муносабатларини такомиллаштиришга;
- бозор муносабатлари механизмлари: баҳо ва фойда, солиқ ва бож тўловлари, кредит ва рентабеллик, рақобат ва ҳоказоларга алоҳида эътибор берилади.

Бу усулда ходимларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини юзага чиқариш орқали уларнинг самарали ишлаши таъминланади. Шу мақсадда кўпинча иш ҳақи тўлаш, мукофотлар бериш, бир йўла катта маблағ билан тақдирлаш қабилар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий усуллар бошқаришнинг барча усуллари орасида етакчи ўрин эгаллайди. Бу усулдан оқилона фойдаланиш жиддий режалар қабул қилишга, барча ресурслардан янада унумлироқ фойдаланишга, янги технологияларни жорий этишга, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва фойдани максималлаштиришга, натижада ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга кенг имкониятлар яратиб беради.

Бошқарув тизимининг муҳим усули ҳисобланган ижтимоий-руҳий усулларнинг асосий мақсади жамоаларда соғлом ижтимоий-руҳий муҳитни яратишдан иборат.

Саноат ишлаб чиқаришини бошқаришда ҳам бир қатор умумфалсафий усулларни қўллаш мумкин. Саноатни бошқаришнинг сир-асрорларини илмий асосда ўрганиш, таҳлил қилиш мақсадида қуйидаги усуллардан ҳам кенг фойдаланилади:

1. Тизимли ёндашув
2. Комплекс ёндашув
3. Таркибий ёндашув
4. Вазиятли ёндашув
5. Интеграцион ёндашув
6. Моделлаштириш ёндашув
7. Иқтисодий математик ёндашув
8. Кузатиш усули
9. Тажриба усули

Биринчи усулда саноат ишлаб чиқариши яхлит тизим тарзида олиб қаралади. Иккинчи усулда эса саноат бошқа соҳалар, тармоқлар билан ўзаро боғланишда ва алоқадорликда қаралади. Учинчи усулда саноат ишлаб чиқариши таркибий қисмларга, яъни тармоқлар, корхоналар, саноат инфраструктураси ва ҳоказоларга бўлиб ўрганилади. Тўртинчи усулда саноатнинг муайян шароитдаги ички ва ташқи вазиятига қараб бошқаришнинг маъқул услуби қўлланилади. Бешинчи усулда саноат юқоридаги усулларни биргаликда қўллаш ёрдамида бошқарилади.

Моделлаштириш ва иқтисодий математик усуллардан фойдаланиш жараёнида турли чизмалар, хомаки материаллар тайёрланади ва ҳисоблаш техникаси ва компьютер технологияларнинг барча имкониятлари ишга солинади.

Кузатиш усулида саноат ишлаб чиқариши тўғрисидаги маълумотларни режали, башоратли, илмий жиҳатдан намунали уюштирилган асосда тўплаш йўлга қўйилади.

Ва нихоят, социологик кузатув усулида саноат ишлаб чиқаришини илмий жиҳатдан асосланган бошқариш мақсадида турли анкетали сўровлар, суҳбатлар, тестлар ва инфоратузилмавий таҳлилларни ўтказиш керак бўлади.

4.3. Бошқарувнинг замонавий тузилиши

Хўжаликка раҳбарликнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқариш жараёнида инсонларга бошқарувнинг тегишли шакллари ва бошқарув идоралари ҳамда унинг ташкилий тузилмалари орқали таъсир этади.

Мамлакат иқтисодиёти ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг муҳим масалалари давлат иқтисодий сиёсатини белгилайдиган ва ҳаётга татбиқ этадиган олий идоралар (Президент девони, Олий Мажлис, Вазирлар маҳкамаси) томонидан қараб чиқилади.

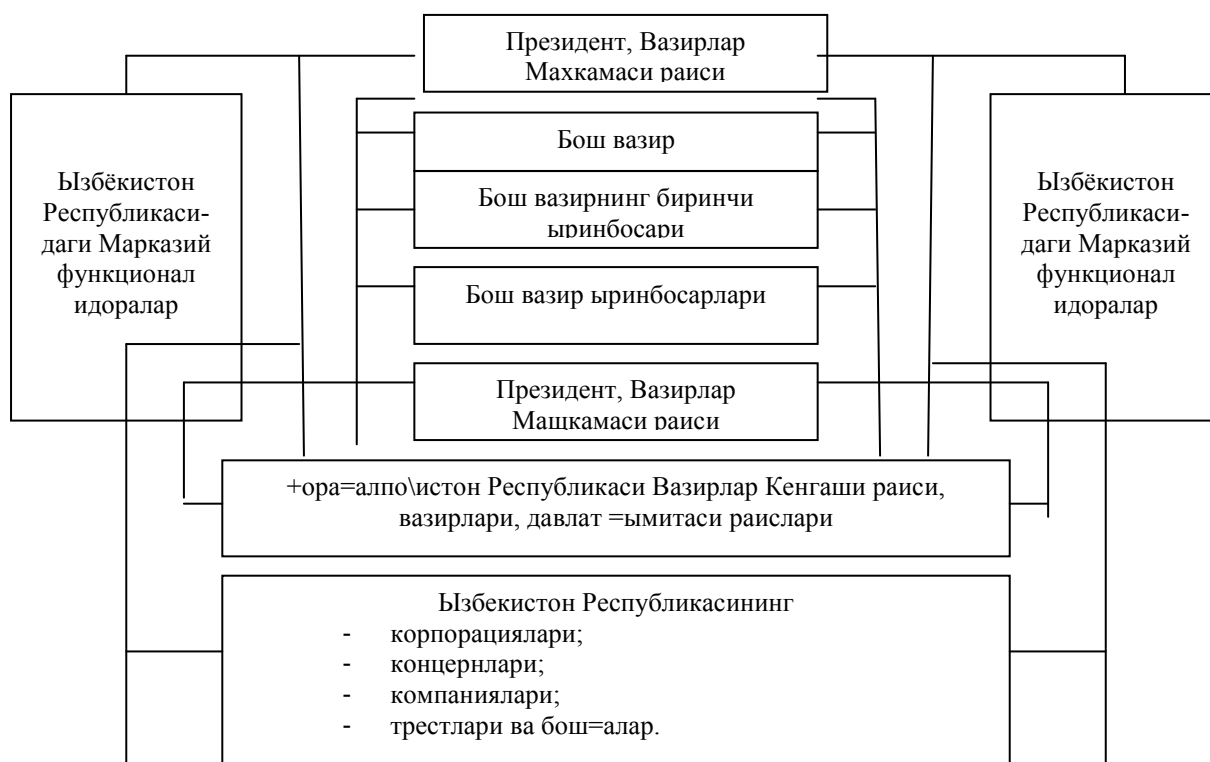
Саноатни ривожлантиришнинг қонун билан ҳал этиладиган масалалари (масалан, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг истиқболи ва йиллик режалари, саноат бошқарувининг янги идораларини ташкил этиш) мамлакат давлат ҳокимияти олий идораси – Олий Мажлис томонидан муҳокама қилинади ва ҳал этилади.

Халқ хўжалигига, шу жумладан, саноатга кундалик раҳбарликни давлат ҳокимиятининг ижро этувчи ва бошқарувчи олий идораси – Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Вазирлар маҳкамасининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти айни пайтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, шу жумладан, саноатнинг самарали фаолиятга раҳбарликни, саноат ишлаб чиқишга тегишли бўлган барча қонунларни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши

мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Бу маҳкаманинг таркибий тузилиши 3-чизмада берилган.

3-чизма. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг структураси.

Ўзбекистон саноати тасарруфида ўнлаб мустақил тармоқлар, минг-минглаб корхона (фирма)лар фаолият кўрсатмоқдалар. Уларнинг ҳар бирини ривожлантириш, бир-бирлари билан ўзаро мувофиқлаштириш, уларни республика ҳудудларида жойлаштириш, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш)га бўлган талабни аниқлаш ва бошқа жуда мураккаб, кенг қамровли масалаларни ўз вақтида оқилона ҳал этиш **тармоқ бошқарувини** амалга оширишни тақозо этади. Шу сабабли бир қатор тармоқ идоралари ташкил этилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- вазирликлар ва давлат қўмиталари;
- концернлар ва корпорациялар, уюшма ва ассоциациялар;
- холдинг ва миллий компаниялар;
- корхоналар (фирма)лар ва бошқалар.

Вазирликлар Вазирлар Маҳкамасининг ажралмас қисми ҳисобланиб, улар Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида ўзларига бўйсунувчи барча корхона (фирма)лар ва ташкилотларга раҳбарлик қиладилар. Шу сабабли **Вазирлик** – бу ўзига тегишли тармоқнинг хўжалик тизимида бошқаришнинг энг олий бўғинидир. У қуйидаги фаолиятлар учун жавобгар ҳисобланади:

- тармоқнинг аҳволи, уни янада тараққий эттириш;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш ва ҳимоялаш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажми, сифати ва унинг рақобатбардошлиги;
- тайёрланаётган маҳсулотга бўлган ички ва ташқи талабни қондириш;

- ва ниҳоят, ўзига қарашли корхоналарнинг хорижий мамлакатлар билан алоқасини ташкил этиш ва кучайтиришга масъулдир.

Вазирликлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув механизмининг шаклини «Ўзқишлоқхўликмаш-холдинг» холдинг компанияси мисолида кўриш мумкин.

4-чизма. Тармоқ бошқарувининг ташкилий структураси

Саноатга раҳбарлик тизимида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у иқтисодиётни бошқаришнинг энг йирик илмий режали-иқтисодий идораси ҳисобланади. Бу ташкилотнинг тузилиши тўғрисида 2002 йилнинг 24 декабрида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинган. Бу фармонга мувофиқ Иқтисодиёт вазирлиги зиммасига мамлакатни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегияси ҳамда комплекс дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, қуйидаги ғоят муҳим вазифаларни ҳал этишга қаратилган чуқур ўйланган ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ўтказиш юклатилган:

- макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг барқарор, мутаносиб ва жадал суръат билан ривожланишни таъминлаш;

- кўп укладли ва самарали фаолият кўрсатувчи иқтисодиётни шакллантириш, хусусий мулкчиликнинг етакчи ролини таъминлаш, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

- бой табиий ва минерал-хомашё захираларидан, бунёд этилган ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятидан самарали ва оқилона фойдаланишга қаратилган аниқ мақсад йўлидаги структуравий сиёсатни амалга ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимида кенг миқёсида интеграциялашувини таъминлаш;

- янги иш жойларини яратиш, меҳнат ресурсларини оқилона банд этиш муаммосини ҳал этиш, аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий муҳофаза қилишни кучайтириш, аҳолининг турмиш даражаси барқарор, жадал ўсишини, ижтимоий инфратузулмани ривожлантиришни таъминлаш;

- мамлакат минтақалари иқтисодиётининг комплекс ривожланишини, ишлаб чиқарувчи кучларни мамлакат ҳудуди бўйича мақбул ҳамда самарали ривожлантириш ва жойлаштиришни таъминлаш.

Миллий иқтисодиётни, шу жумладан, саноатни бошқаришда собиқ Фан-техника Давлат қўмитасининг роли алоҳида ўрин эгаллаган. Бу қўмита саноат ишлаб чиқариши соҳасида фан-техника сиёсатини амалга ошириб келган. Эндиликда бу қўмита ўрнига 2002 йил 20 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Илмий-техника тараққиётини Мувофиқлаштириш кенгаши тузилган. Бу кенгаш зиммасига қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этиш юклатилган:

- фундаментал ва амалий-илмий тадқиқотлар, технологик ишланмаларнинг устувор йўналишларини иқтисодиёт ва ижтимоий соҳалар ривожланишининг стратегияси, шунингдек мамлакат иқтисодиётидаги қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли истиқболли таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда белгилаш;

- мамлакат манфаатлари ва давлатимизнинг иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиёт соҳасидаги устувор йўналишларидан келиб чиққан ҳолда йирик илмий-тадқиқот дастурлари ва технологик лойиҳалар бўйича экспертизалар ташкил этиш ва экспертиза хулосаларини тасдиқлаш;

- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг давлат устувор йўналишларига мос келувчи йирик илмий дастурлар ва технологик лойиҳаларни тасдиқлаш;

- илмий тадқиқотлар ва технологик ишланмалар бўйича йиллик Давлат дастурини тасдиқлаш;

- янги инновациявий илғор ғояларни илгари сурувчи, жаҳон илм-фанидаги янги, истиқболли йўналишларни мунтазам кузатиб боровчи ҳамда мамлакат манфаатлари йўлида қўллай олишга қодир иқтидорли ёш олимларни қўллаб-қувватлаш тизимини яратиш.

Саноат ишлаб чиқаришнинг молиявий масалаларини ҳал этишда Молия вазирлигининг тутган ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Саноат ва унинг тармоқларига қарашли соҳаларда меҳнатни ташкил этиш, ишчи кучини тақсимлаш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш борасида Меҳнат ва ижтимоий ҳимоя вазирлиги ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

4.4 . Бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Саноат ишлаб чиқаришига оқилона раҳбарлик қилиш мамлакат халқ хўжалигининг янада тараққий этишига ва мустақамланишига ҳар доим катта таъсир кўрсатиб келди ва келгусида ҳам етарли таъсир кўрсатади.

Шунинг учун ҳам саноатни бошқариш масалалари доимо Республика Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг диққат эътиборида бўлади. Натижада, саноатни бошқариш тизими миллий иқтисодиёт ва саноат олдида турган вазифаларга боғлиқ равишда муттасил ўзгариб туради.

Мустақилликка эришилгандан сўнг бошқарув тизимида жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Иқтисодиётга раҳбарликнинг илмий асослари, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг тамойиллари ва усуллари ишлаб чиқилди, бошқарувнинг янги тузилмалари, уларнинг функциялари, ҳуқуқлари ва бурчлари аниқланди. Лекин, ҳали хўжаликка раҳбарлик қилиш, ишлаб чиқаришни бошқаришни яхшилаш борасида ўз ечимини кутаётган топмаган муаммолар кам эмас. Шунинг учун келгусида саноат ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилишни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Буларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

1. Бозор иқтисодиёти қоидалари ва демократик тамойилларга асосланган бошқарув тизимини барпо этиш;

2. Бошқарувни амалга ошириш жараёнида иқтисодиётни мафкурадан тўла ҳоли қилиш, иқтисоднинг сиёсатдан устуворлигини таъминлаш;

3. Хўжаликка раҳбарлик қилишда давлатнинг бош ислохотчи бўлишига эришиш. Бозор муносабатларига ўтиш чуқурлаша борган сари давлатнинг бошқарув тизимидаги мавқеъини нодавлат ташкилотлари ва ўз-ўзини бошқариш тизимларига ўтказа бориш;

4. Бошқарув жараёнларининг мустақам ҳуқуқий асосларга қурилишини таъминлаш. Қонунларнинг барча бошқарув субъектлари ва объектлари томонидан оғишмай бажарилишига эришиш;

5. Бозор ислохотлари босқичма-босқич ва изчил равишда амалга оширилишини инобатга олган ҳолда бошқарув тизимини ҳам босқичма-босқич такомиллаштириб боришни таъминлаш.

Марказдан туриб раҳбарлик қилишда асосий эътибор қуйидагиларга қаратилиши керак бўлади:

- инсон омилини максимал даражада фаоллаштириш, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини юқори даражага кўтариш, самарали ва сифатли меҳнат қилиш учун шароит ва унга ундовчи мотивларни яратиш; аҳолининг иш билан самарали ва оқилона банд бўлишини таъминлаш ва ижтимоий адолат

тамойилини изчил амалга ошириш асосида мамлакат аҳолисининг турмуш даражасини юксалтириш;

- энг янги, аввало илм-фан асосида тараққий этадиган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни жадаллик билан ривожлантириш;

- мамлакат ишлаб чиқариш аппаратини техника ва технология жиҳатидан доимо янгилаб туриш, ундан оқилона фойдаланишни тўла таъминлайдиган структура ва инвестиция сиёсатини юритиш;

- республиканинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва уни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш, фан-техника тараққиётининг устувор йўналишларини ва ахборот технологияларини жадалроқ ривожлантиришга, хавфсиз ва экологик жиҳатдан тоза ишлаб чиқаришларни яратишга, иқтисодиётни интенсивлашни таъминлайдиган миқёсларда ресурсларни тежашга эришишга қаратилган илмий-техника сиёсатини амалга ошириш;

- бозор иқтисодиётининг барча воситаларидан беками-қўст фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришнинг, жумладан, саноат ишлаб чиқаришнинг барча сифат кўрсаткичлари янада яхшилашга эътиборни кучайтириш;

- барча вилоятлар ва туманлар манфаатларини акс эттирадиган ва улардан ҳар бирининг миллий иқтисод комплексига қўшадиган ҳиссасини кўпайтиришга ёрдам берадиган регионал сиёсатни амалга ошириш;

- ҳалқаро меҳнат тақсимотини, интеграциянинг афзалликларидан янада самаралироқ фойдаланишга қаратилган ташқи иқтисодий сиёсатни амалга ошириш.

Марказланган раҳбарликнинг янгича қиёфаси, ўзбек моделига хос хусусияти шу билан тавсифланадики, бунда вазифалар маъмурий усуллар билан эмас, балки иқтисодий ва ижтимоий усуллар билан ҳал этилади, ишлаб чиқариш қатнашчиларининг манфаатларини бирга қўшиб олиб бориш асосида демократик йўл билан амалга оширилади.

Бошқарувнинг сифат жиҳатлари, самарадорлиги жуда кўп омилларга боғлиқ:

- давлат ва нодавлат идораларининг раҳбарларини тўғри белгилашга;
- тегишли қонунлар ва қарорлар қабул қилинишига;
- кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашга;
- назоратни ташкил этишга;
- идора ходимлари меҳнатининг техник жиҳатдан қуролланишига.

Буларнинг барчасини шартли бошқарувнинг технологияси деса бўлади.

Айни вақтда, масаланинг бир муҳим жиҳати, яъни ходимларни бошқарув жараёнига тортиш ва уларнинг бу жараёнда манфаатдор сифатида қатнашиши алоҳида аҳамият касб этади.

Қисқача хулосалар

1. Йирик миқёсда амалга ошириладиган ҳар қандай тўғридан-тўғри қилинаётган меҳнат, амалдаги ишлаб чиқариш у ёки бу даражада бошқарувга мухтождир. Шу сабабли бошқарув объектив зарурият ва мақсадга йўналтирилган жараён сифатида намоён бўлади.

2. Бошқарувнинг асосий тамойиллари ва усуллари мавжуд бўлиб, улар жамият тараққиётининг турли объектларида турлича бўлиши мумкин.

3. Республика саноатига раҳбарлик қилиш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегиясига асосланади ва унга мувофиқ амалга оширилади.

4. Саноатни бошқариш идораларининг вазифалари фан-техника ютуқларини жорий этиш, ишлаб чиқариш ва молиявий ресурслардан тўла-тўқис, самарали фойдаланиш асосида жамият аъзоларининг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришдан иборат.

5. Бошқарувнинг барча тамойиллари ва усуллари босқичма-босқич амалга ошириш саноат ишлаб чиқариши тараққиётини жадаллаштиришга олиб келади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарув: моҳияти, аҳамияти, зарурияти, мақсади ва вазифалари.

2. Бошқарувнинг бозор иқтисодиёти шароитига мос ва хос тамойиллари ва усуллари.

3. Саноат бошқарувининг ҳозирги аҳволи.

4. Бошқарувнинг истиқболи ҳамда уни иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтириш.

5. Бошқарувда хорижий мамлакатлар тажрибаси ва ундан кенг фойдаланиш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

5-МАНЗУ. Саноат ишлаб чиқаришини режалаштириш ва прогнозлаш

- 5.1. Режалаштириш ва прогнозлашнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари**
- 5.2. Режалаштиришнинг тамойиллари ва усуллари**
- 5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими**
- 5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташкил этиш**
- 5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари**

5.1. Режалаштириш ва прогнозлашнинг моҳияти, аҳамияти ва вазифалари

Техникавий, маданий ва иқтисодий жиҳатдан ривожланган жамиятда режалаштириш сингари восита бошқарув жараёнининг кенгайиши, фан-техника тараққиёти ҳамда эҳтиёжларнинг даражаси ва ҳажми жиҳатидан ортиши бошқарув инстанциялари, яъни бир-бирига итоат қиладиган ташкилотлар олдида сиёсат, иқтисодиёт ва алоҳида шахслар, оилалар, маҳаллалар, корхоналар, ҳудудий жамоалар, мамлакатлар, шунингдек, бутун инсоният учун муҳим бўлган муаммоларни қуймоқда. Тажриба шуни кўрсатадики, келажакнинг мураккаб масалаларини ҳал этиш учун одамлар жиддий фикр юритишлари ва фаол ҳаракат қилишлари даркор. Бунда исталган мақсадларни ўз вақтида англаш ва уларга эришиш чораларини белгилашнинг маъқул кўринишида кўмаклашадиган лойиҳа, концепциялар, асосий йўналишлар айниса зарур бўлади. Эҳтиёжларни қондириш учун маблағ қанча кам бўлса, тегишли техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий жараёнларни оқилона бошқаришда кўмаклашадиган воситалар шунчалик таъсирчан бўлиши лозим. Маълум орзу-умидлар билан боғлиқ бўлган бошқарув воситаларидан бири **режалаштиришдир**.

Режалаштириш – лойиҳа ишлаб чиқиш бўйича ахборотни ишлашга асосланган келажакда мақсадга эришиш учун параметрларни аниқловчи тартибга солинган жараёндир.

Миллий иқтисод ва унинг соҳалари ҳамда бўлимлари иқтисодиётида режалашнинг қатор таърифлари мавжуд бўлиб, улар юқорида келтирилган таърифлардан турли даражада фарқ қилади, Лекин моҳиятан унга ўхшаб кетади. Шундай таърифлардан бир нечасини келтириш мумкин.

Режалаштириш – «келажакнинг онгли тафаккури».

Режалаштириш (кенг маънода) – «мазмунан бўлажак воқеаларни аниқлаш бўйича қарорлар қабул қилишни тизимли тайёрлаш асосида бошқарув қарорларини шакллантиришдир».

Режалаштириш – «олдиндан сезиб қабул қилинган қарор», яъни режалаштириш деганда шундай ечим тушуниладики, у (қарор қабул қилишга

мувофиқ келувчи ахборот жараёни билан бир қаторда) вақт жиҳатдан конъюктуралӣ воқеалар юзага келишидан олдин ишлаб чиқилади.

Режалаштиришни «аслида тафаккурнинг ақлий башорати ва таъкидлар келажак фаолоиятини кузда тутадиган тафаккур жараёни сифатида», - деб таърифлаш мумкин.

Режалаштириш – бу вазифани сифатли ва сонли тасвирлаш, натижавий имкониятларни белгилаш ва уларга эришиш йўллари аниқлашдир.

Режалаштириш – келажак муаммоларини билиш ва ҳал этишнинг тизимли, усулий (методик) жараёни.

Ниҳоят, **режалаштириш** – халқ хўжалигига раҳбарлик қилишнинг ўзагидир. Режалар эса давлат иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг асосий қуролидир.

Режалаштиришнинг аҳамияти шундан иборатки, у иқтисодиётни ривожлантиришнинг принципиал масалаларига оид давлат ва ҳукумат кўрсатмаларини, иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт режалари ёрдамида аниқ топшириқларга ва амалий ишларга айлантиради. Узоқ муддатли, яъни уч йиллик, беш йиллик ва ўн йиллик режаларда давлатнинг иқтисодий стратегияси жамланган ҳолда ифодаланади. Йиллик режада, одатда, хўжалик вазифаларини ҳал этишнинг энг самарали тактикаси назарда тутилади.

Режалаштириш фаолиятларда, яъни амалда муайян уйғунлик ва мувофиқликни таъминлайди, ишлаб чиқариш тараққиётининг устувор йўналишларини аниқлайди, рақобат, беллашув шароитида умуман иқтисоднинг, хусусан саноатнинг омон (соғ) қолишига имконият, қулайлик яратади. Айнан режалаштириш туфайли тармоқ идоралари маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқариш, ўз вақтида ресурслар билан таъминлаш вазифасини ҳал этадилар. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сотиш каналлари ва усулларини аниқлайдилар. Бундан ташқари, режалаштириш ишлаб чиқариш резервларидан, рақобатнинг афзалликларидан, иқтисодиётдаги янги тенденциялар яъни майл ва ғояларни кузатиш имкониятини яратиб беради, фаолиятнинг нозик ва заиф томонлари таъсирини сусайтириш, бўлиши мумкин хатоларнинг олдини олиш ва хавф-хатарни камайтириш имконини беради.

Режалаштириш объектив иқтисодий қонунлардан онгли равишда фойдаланишни тақозо этади. Режали хўжалик юритиш имконияти ва заруриятининг ўзи ҳар бир жамиятда **халқ хўжалигини режали ва мутаносиб ривожлантириш қонунининг** амал қилишини тақозо этади. Лекин бозор иқтисодиёти шароитида нафақат режали ривожланиш қонуни, балки бир қатор бошқа қонунлар, жумладан, қиймат қонуни, талаб ва таклиф қонуни, вақтни тежаш, меҳнатга қараб тақсимлаш қонунлари ҳаракатда бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида умумдавлат стратегиясининг, жумладан, умумдавлат режасининг “фалсафаси” масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Бу “фалсафа” Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим соҳалари ва мақсадларини, структура ва инвестиция сиёсати, фан-техника тараққиётининг йўналишларини, илмий, маънавий ва маърифий салоҳиятини кўтариш, мамлакат муҳофаа қобилиятини сақлаб туриш вазифаларини белгилаб беради.

Бозор иқтисодиётининг барча имкониятлари эркин режа асосида амалга оширилади. Демак, режалаштириш қанчалик эркин ва мукамал бўлса, мустақилликнинг афзалликлари, истиқлолнинг самараси шунчалик тўлиқроқ кўзга ташланади, шундагина жамият ўз ижтимоий-иқтисодий вазифаларини муваффақиятли ҳал этади. Ана шундагина режалаштириш халқ хўжалигининг барча соҳаларини, жумладан, саноатни ташкилий равишда ва тартибли ривожланишига имкон яратади.

Режалаштириш мутлақо илмий асосда тузилади ва у жамият тараққиётини, жумладан, саноат тараққиётининг амалиётини доимо умумлаштириб боришни, фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланишни талаб қилади. Саноатга режали раҳбарлик қилиш воқеаларни олдиндан кўриш демакдир. Воқеаларни, ҳодисаларни, бўлажак фаолиятни олдиндан кўриш жамият иқтисодий қонунларини билиб олишга асосланади ва жамият моддий ва маънавий ҳаёти ривожининг етилган талабларига суянади.

Иқтисодий қонунларнинг моҳияти, мазмуни ва бошқа томонларини билиб олиш иқтисодий жараёнлар моҳиятини ўқиб олишга, тараққиётнинг илғор тенденцияларини ҳали улар куртак ҳолида бўлганидаёқ аниқлаб олишга, иқтисодий тараққиёт жараёнини илмий асосда олдиндан кўра олишга, уни мустақил, буюк давлат қуриш манфаатлари учун режа асосида йўлга солишга ёрдам беради.

Режалаштириш назариясида режалаштиришнинг турлари, босқичлари, мақсадлари, вазифалари, тизимлари деган тушунчалар мавжуд.

Режалаштиришнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

- муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш;
- мувофиқлаштириш шакллари бўйича режалаштириш;
- мослашув (адаптация) шаклига кўра режалаштириш.

Режалаштириш турларини бир қатор аломатлар бўйича таснифлаш мумкин. Масалан, режалаштиришнинг биринчи энг муҳим тури бўлган муносабатдор катталиклар бўйича режалаштириш турининг аламотларига қуйидагилар киради:

- замон (вақт) кўлами (қисқа муддатли, ўртача муддатли, узок муддатли режалаштириш);
- функционал бўлим (ишлаб чиқаришни, сотишни, сақлашни, таъминотни, молияни, инвестицияни режалаштириш);
- бошқарув иерарахияси (раҳбарият иерархияси);
- режалаш иерарахияси (стратегик, яъни олий; тактик, яъни ўрта; оператив, яъни паст даражадаги режалаштириш).

Агар режалаштириш жараёнини бошдан оёқ кўриб чиқилса, унда айрим босқичларни ажратиш мумкин. Уларга қуйидагилар киради: мақсадларни ифодалаш, яъни ишлаб чиқиш;

- муаммоларни кўйиш;
- муқобил вариантларни излаш ва танлаш;
- тахмин қилиш;

- баҳолаш ва қарорлар қабул қилиш.

Саноатни режалаштиришдан кўзланган олий мақсад саноат ишлаб чиқаришининг фаолияти асосида аввалдан фикран ўйланган бўлғуси натижани аниқлаш ва бу натижага эришиш учун тегишли чора-тадбирларни белгилашдан иборат бўлади. Шу сабабли режалаштириш жараёнининг биринчи босқичи мақсадларни ифодалашдан иборат бўлади.

Мақсадларни ифодалашнинг алоҳида вазифалари қуйидагилардан иборат: мақсадларни излаш, мақсадларни аниқлаш, мақсадларни таркиблаш; мақсадларни амалга ошириш, мақсадларни танлаш.

Ушбу назариядан келиб чиқиб, саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг асосий вазифаларини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- энг аввало, мақсадни қўйиш;

- саноат ишлаб чиқаришининг хилма-хил фаолиятини, айниқса халқ хўжалиги ва аҳоли учун зарур бўлган юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;

- зарурий моддий-техник базани шакллантириш;

- молиялаш манбаларини аниқлаш ва ижобий пировард натижага эришиш.

Мустақиллик йилларида режалаштириш соҳасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Лекин шуни айтиш керакки, халқ хўжалигининг режали, мутаносиб ривожланиш қонунияти талабларига тўла жавоб берадиган даражага эришилгани йўқ. Яқин ўтмишда режалаштиришда бирталай хатоларга йўл қўйилганини, мураккаб хўжалик муаммоларини ҳал этишга ўйламай-нетмай таваккалчилик билан қаралганлигини ҳамма яхши билади.

Миллий иқтисод ва унинг етакчи тармоғи бўлган саноат ишлаб чиқаришнинг узоқ даврга мўлжалланган ривожини белгилаш учун бошқарувнинг энг муҳим функцияларидан бири бўлган прогнозлаш алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шу муносабат билан бу категориянинг моҳияти ва аҳамияти, мазмуни ва турлари, усуллари ва вазифаларини яхши билиш керак.

Энг аввало, шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаёт келажакни олдиндан кўришсиз ва унинг истиқболини башорат қилмасдан мумкин эмас. Шу сабабли кейинги вақтда башорат қилиш халқ хўжалигининг оптимал фаолият кўрсатишининг энг зарурий шартига айланмоқда. Истиқболни бошқарувнинг жуда мураккаб жараёнида башорат қилиш ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўллари олдиндан кўриш вазифасини бажаради.

Бозор иқтисодиёти шароитида башорат қилиш жамият ривожини, шу жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаси бўлган саноат ривожининг келажакда амалга ошиши мумкин бўлган мақсадларини ва уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни аниқлаш, иқтисодий ва техникавий сиёсатнинг узоқ ва ўрта муддатли йўналишларининг энг эҳтимолга яқин иқтисодий самарали вариантларини қидириб топиш учун зарур.

Прогноз, яъни башорат деганда реал объектнинг келажакда бўлиши мумкин бўлган аҳволи, уни амалга оширишнинг альтернатив, яъни муқобил (мумкин бўлган қарама-қарши икки ҳолдан бирини танлаб олиш зарурияти) йўллари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳаза тушунилади. Қисқача қилиб айтганда, олдиндан қилинган хулосадир.

Прогнозлаш, яъни башорат қилиш деганда келажакни кўриш, мўлжал қилиш ва олдиндан айтиб бериш жараёни тушунилади. Фақат мавжуд далиллар, маълумотлар ва аниқ рақамлар асосида воқеа ёки ҳодисанинг қандай бўлиши, ривожланиши ва оқибатини олдиндан айтиб бериш, яъни башорат қилиш мумкин.

Башорат қилишнинг бир қанча йўллари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийларига иқтисодий ва ижтимоий башорат қилиш киради. Уларни биридан шартли ажратиш мумкин, чунки башорат қилишнинг мақсади ва вазифаси бир ҳодиса ёки воқеанинг ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатлари билан боғлиқ, бир медалнинг икки томонидир.

Башорат қилишнинг мақсади реал объектнинг келажакда фикран ўйланган натижасини таъминлашдан иборат. Ҳодиса ва воқеалар фикрий моделининг натижасига эришиш.

Башорат қилишнинг вазифаси эса бу жараённинг олдида турган мақсадга эришиш учун бир қатор ишларни бажаришдан иборат.

5.2. Режалаштириш тамойиллари ва усуллари

Режалаштириш назариясида хўжаликка раҳбарлик қилишнинг маълум фундаментал қоидалари, яъни тамойиллари масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Бозор муносабатлари шароитида бундай тамойиллар жумласига қуйидагилар киради:

1. Илмийлик тамойили;
2. Режаларни маълум мақсадга йўналтириш тамойили;
3. Мутаносиблик ва баланслик тамойили;
4. Комплекслик тамойили;
5. Узлуксизлик тамойили;
6. Барқарорлик тамойили;
7. Тармоқ ва ҳудудий ривожланишнинг уйғунлиги;
8. Халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари ҳамда корхона (фирма)лар ривожланишининг узвий бирлигини ҳисобга олиш тамойили.

Саноат ва унинг тармоқлари, корхоналари, ташкилотлари фаолиятларини режалаштирганда юқоридаги тамойилларга тўла амал қилинса топшириқларни муваффақиятли бажариш мумкин, иқтисодий ўсиш кучаяди ва ишалб чиқариш самарадорлиги албатта, кўтарилади. Юқорида келтирилган тамойилларни амалга ошириш учун бир қатор усуллардан, яъни баланс, мақсадли, норматив, статистик-иқтисодий, кўп вариантли, иқтисодий-математик матрица усулларидан фойдаланилади.

Баланс усули режалаштиришнинг бош усули ҳисобланади. Фақат баланс усулигина асосий **пропорцияларни** белгилаш, ресурсларнинг жамият

эҳтиёжларига мувофиқлигини аниқлаш, режаларни реал ва натижали қилиш имконини яратади. Баланслардан истиқбол ва жорий режаларнинг барча бўлимларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланилади, чунки у халқ хўжалигининг етакчи тармоғи бўлган соҳаларини муайян шароитда аниқ вақт ва маълум фазода яхлит ҳолда, бир бирига боғлиқ техник-иқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида акс эттира олади. Баланслар ишлаб чиқаришнинг кўлами ва динамикаси, унинг таркиби ва тузилмаси ҳамда самарадорлиги тўғрисидаги маълумотларни мужассамлаштиради. Уларда саноат тармоғи ва бошқа миллий иқтисодиётнинг тармоқларининг ўзаро муносабатларини кўриш мумкин.

Режалаштиришда балансларнинг қиймат, натура-қиймат, моддий, меҳнат ва молиявий турларидан кенг фойдаланилади.

Анъанавий қиймат баланслари қаторига: ялпи ижтимоий маҳсулот баланси, миллий даромад баланси, аосий фондлар баланси, товар обороти ва ресурслар баланси, ташқи савдо ва тўлов баланслари киритилади.

Балансларнинг энг муҳимларидан бири моддий баланс бўлиб, у маҳсулотларнинг энг муҳим тўпламини қамраб олади. Балансларни ишлаб чиқиш катта билим ва илм, тажриба, ижобий ёндашувлар талаб қилувчи мураккаб ишдир.

Режалаштириш амалиётида натура ёки моддий балансларнинг қуйидаги уч туридан:

- меҳнат қуролларининг баланслари;
- меҳнат буюмларининг баланслари;
- халқ истеъмоли буюмларининг балансларидан фойдаланиш мумкин.

Моддий баланслар маълум схемалар бўйича ишлаб чиқилиб, унда, бир томондан, маҳсулот ресурслари, иккинчи томондан, унинг айрим қисмлари бўйича тақсимланиши кўрсатилади (схемага қаранг).

Моддий баланснинг тахминий схемаси

Ресурслар	Ресурсларнинг тақсимооти
1. Режалаштириш даври бошига қолдиқ.	1. Ишлаб чиқариш — эксплуатация истеъмоли
2. Ишлаб чиқариш ҳажми	2. Капитал қурилиш эҳтиёжлари
3. Импорт	3. Бозор фондлари
4. Давлат резервларидан келиб тушуши	4. Экспорт
5. Бошқа келиб тушишлар	5. Давлат ресурсларини тўлдириш
	6. Режалаштирилаётган давр охирига маҳсулот қолдиғи
ЖАМИ	ЖАМИ

5-чизма. Моддий баланснинг тахминий схемаси

Балансларнинг яна бир энг муҳим тури — бу меҳнат балансларидир. Бундай балансларда мавжуд меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш

йўналишлари акс эттирилади. Меҳнат балансларига меҳнат ресурсларининг йиғма баланси, тармоқлар ва ҳудудлар бўйича ишчи кучи баланси ва ҳ.к.лар киритилади.

Корхона (фирма)ларда ишлаб чиқариш қуввати баланси тузилиб, унда корхонанинг ишлаб чиқариш имконияти, унинг таркибидаги номутаносибликлар мавжудлиги, ишлаб чиқариш қувватини кенгайтириш учун зарур бўлган капитал қўйилмалар аниқланади.

Режани техник-иқтисодий жиҳатдан асослашнинг энг муҳим асосларидан бири бу норматив усулдир. Режалаштириш жараёнида иқтисодий нормативларнинг роли бекиёс. Улар ёрдамида режалаштирилаётган давр шароитларини (маҳсулот бериш топшириқлари, нарх, фойдадан бюджетга ажратма, иш ҳақи фондларини ташкил этиш нормативларини) олдиндан билган ҳолда корхоналар жамоалари ишлаб чиқаришни ўстиришнинг юксакроқ суръатларини, унинг самарадорлигини анча оширишни таъминлайдиган режаларни ижодий тарзда, барча имкониятларни ошкора қилишдан чўчимасдан туза оладилар.

Норматив усулнинг моҳияти шундан иборатки, унда режа кўрсаткичлари режали норма асосида аниқланади. Бу усул ёрдами билан ишлаб чиқаришдаги илғор тажрибаларни умумлаштиришнинг барча бўғинларидаги баланслари (маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш, ишчи кучи, моддий ва молиявий баланслари)дан кенг фойдаланишни назарда тутди.

Режалаштиришда норма ва нормативларнинг уч гуруҳи: иқтисодий, ижтимоий ва технологик гуруҳларидан фойдаланилади.

Иқтисодий нормативлар ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини энг паст мумкин бўлган миқдорини ифодалайди. Масалан, режалаштириш ва прогнозлашда капитал маблағлардан фойдаланишнинг норматив коэффиценти (E_n) кўрсаткичидан кенг фойдаланилади. Фараз қилайлик, режалаштиришда унинг миқдори E_n қ 0,15 кесимида белгиланади. Бу миллий иқтисод ривожига сарфланган маблағларнинг ҳар бир сўми 15 тийин билан қайтиши керак. Шундай бўлса, сарфланган капитал маблағ тахминан 7 йилда ўзини тўла қоплайди. Агарда у ҳар йили 15 тийиндан кам тежам келтирса, капитал қўйилмалар (инвестициялар) самарасиз фойдаланилганлигини англатади.

Ижтимоий нормативлар жамият ва унинг аъзолари эҳтиёжлари муайян даврга қондирилишининг мумкин бўлган даражасини, инсоннинг тевақал-атрофдаги муҳит билан ўзаро алоқаси характерини белгилайди. Айрим маҳсулот турларининг бир киши томонидан истеъмол қилиниши нормаси ижтимоий нормативлар намунасидир. Масалан, бир кишининг бир йилда оёқ кийимига бўлган истеъмол нормаси 3,3 жуфт ҳажмида белгиланган.

Технологик нормативлар чиқарилаётган маҳсулот бирлигига ресурсларининг солиштира сарфи миқдорини ифодалайди. Масалан, 1кВт соат электроэнергия ишлаб чиқаришга сарфланаётган Ёнилғи нормаси, хом пахтадан пахта толасини чиқариш нормаси.

5.3. Бозор иқтисодиёти шароитида режалар тизими

Маълумки, миллий иқтисодиёт, жумладан, саноат иқтисодиётини ривожлантириш учун аниқ топшириқлар, яъни хўжалик вазифалари ва амалий чора-тадбирлар белгиланади. Улар режа шаклида намоён бўлади.

Режа – бу давлат ижтимоий–иқтисодий сиёсатини, жамоа ва шахс ўз ишларини амалга оширишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Шу сабабли режа ва режалаштириш масаласига алоҳида эътибор берилади ва уларнинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва вазифаларини чуқур билиш зарурияти юзага келади.

Режа – бу бирор иш, дастур, тадбир ва шу кабиларни амалга оширишнинг олдиндан белгиланган тартиби, лойиҳаси. Кўпинча уни топшириқ деб ҳам атайдилар.

Ишлаб чиқариш режаси ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш режаси ёки ягона халқ хўжалиги комплексининг, яъни мамлакат халқ хўжалиги режаси, миллий иқтисодиёт ва унинг реал тармоғи режаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳ.к.лар режаси).

Режанинг бир қанча шакллари мавжуд:

- вақти ва муддатига қараб ҳар қандай режа соатлик, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик, бир ойлик, бир кварталлик, бир йиллик ва бир неча йиллик бўлиши мумкин.

- режалаштиришнинг мақсади ва вазифасига кўра режа икки турга: оператив режа ва техник-иқтисодий режага бўлинади. Бу режанинг иккинчи тури ўз навбатида икки шаклда, яъни жорий (тактик) режа ва истиқболли (стратегик) режа шаклларида бўлади.

Режа тузиш ва уни рўёбга чиқариш, яъни режа бажарилишини ташкил этиш ва назорат қилиш жараёни “Режалаштириш” деб аталади.

“Режалаштириш” атамаси ҳақида сўз борганда шуни таъкидлаш керакки, турли илмий асарлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари, энциклопедия ва луғатларда турлича таърифлар берилган ва улар ўзбек тилига таржима қилинган. Лекин Ўзбекистон ССР энциклопедиясида “Режа” ва “Режалаштириш” терминлари умуман келтирилмаган, унинг ўрнига “План” ва “Планлаштириш” терминлари ишлатилган.

Мустақиллик, истиқлол ва улар туфайли юзага келган кескин ўзгаришлар бу категориянинг моҳияти, аҳамияти, мазмуни, мақсади ва вазифаларини тубдан тадқиқ қилишни талаб этади. Айниқса **марказлашган режалаштиришнинг** тубдан ўзгарганлиги ва тармоқлар, корхоналар катта эркинлик олганликлари муаммолари ўз ечимини топиши керак.

Бозор ва режалаштириш бир бирини тақозо этади ва уларни бир биридан ажратиб бўлмайди. Бу ерда шуни айтиш керакки, мустақилликнинг биринчи йилларида “Режа” ва “Режалаштириш” сўзларидан кўрқа бошлаган эдик. Бунинг билан Республика Президенти 1995 йил якунлари ва 1996 йил вазифаларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида таажубланиб шундай деган эди: “Хорижий мамлакатларда, агар фермер фойда олишга ишонмаса унда умуман ишга қўл урмайди. Бизда-чи? Ҳеч ким иқтисодий таҳлил билан

шуғулланмайди, ҳеч ким йил бошида ҳисоб қилмайди“. Бундан кўриниб турибдики, йил бошида режалар аниқланмайди.

Режа ва режалаштириш маълум кўрсаткичлар тизими, яъни топшириқлар мажмуи тариқасида акс эттирилади. Улар режанинг асосий ғояси, мақсади ва вазифаларини ифодалайди ҳамда натижаларини тавсифлайди. Кўрсаткичлар ёрдамида бир қатор функцияларни баҳолаш, ҳисоб-китоб қилиш ва топшириқларнинг мутаносиблигини таъминлаш мумкин.

Режа тузиш жараёнида қўлланиладиган барча кўрсаткичларнинг белгиланиш тартиби, ишлаб чиқариш ходимларининг хўжалик фаолиятида қўлланиш миқёси ва вазифасига қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Белгиланиш тартибига кўра улар тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичларга бўлинади.

Тасдиқланадиган кўрсаткичлар юқори ташкилот томонидан белгиланади ва тасдиқланади. Ҳисобланадиган кўрсаткичлар эса бошқаришнинг маълум бўғини томонидан мустақил равишда белгиланади.

Қўлланиш миқёсига биноан кўрсаткичлар умумий ва дифференциялашган турларга бўлинади. Умумий кўрсаткичлар саноат тармоғининг барча бўғинлари учун тааллуқли бўлиб, улар халқ хўжалиги ва унинг тармоқлари бўйича кўрсаткичларни ўзаро таққослашни таъминлаш мақсадида белгиланади. Дифференциялашган кўрсаткичлар ҳам саноатда амалга ошириладиган кўпгина жараёнларни аниқ ифодалашга ёрдам бериб, уларни такомиллаштиришга олиб келади.

Ишлаб чиқаришнинг хўжалик фаолиятидаги вазифасига қараб, план кўрсаткичларини миқдор ва сифат кўрсаткичларига ажратиш мумкин. Миқдор кўрсаткичлари ишлаб чиқариш ҳажми, иш ҳақи фонди, хомашёга бўлган эҳтиёжлардан иборат. Сифат кўрсаткичлари моддий ресурслар ва ишчи кучидан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

Сифат кўрсаткичлари ўз навбатида синтетик ва техник-иқтисодий кўрсаткичларга бўлинади. Синтетик кўрсаткичлар (масалан, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати, маҳсулот бирлигининг таннарни, фойда ёки даромад) корхона фаолиятини ҳар томонлама акс эттиради.

Техник-иқтисодий кўрсаткичлар эса айрим ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодалайди. Масалан, ускуналардан фойдаланиш, маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё, ёқилғи ва электр энергия, кўп меҳнат талаб этадиган жараёнларни механизациялаш, энг мукаммаллашган технологик жараёнларни қўллаш шулар жумласидандир.

Кўрсаткичлар режалаштириш тажрибасида энг кўп ишлатиладиган, белгиланадиган ва ҳисобланадиган, умумий ва хусусий, миқдорий ва сифат кўрсаткичларидан иборат бўлиши мумкин.

Натура кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг моддий буюм нисбатларини, маҳсулотни тайёрловчи ва истеъмол этувчилар орасидаги алоқаларни белгилаб, маҳсулотнинг турлари ёки иш ҳажмининг ўлчов бирликлари (дона, метр, кубометр, тонна, киловатт-соат ва ҳоказолар) ифодаланади.

Товар-пул муносабатлари шароитида қиймат кўрсаткичлари алоҳида ўрин эгаллайди. Бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг ҳажмини, сарфларини ва молиявий натижаларини аниқлаш учун кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш йўлларида бири – саноатни юқори суръатлар билан ривожлантиришдир. Бунга эришиш учун, даставвал, унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш керак бўлади. Бир томондан, қўлланиладиган кўрсаткичлар саноатнинг умумий тараққиётини ифода этса, иккинчидан, саноатнинг ўзининг шарт-шароитларини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Бундай кўрсаткичларга асосланиб саноатнинг техникавий, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлари аниқланади.

Саноат тараққиётини ифодаладиган кўрсаткичлар саноат тармоқларининг корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг ҳажмини натурал ўлчов бирлигида, қиймат бирлигида ифода этадиган кўрсаткичларидир.

Саноат маҳсулотларининг ҳажмини аниқлашда қўлланиладиган натурал бирликлар бўлиб киловат-соат, тонна, кубометр, квадратметр, дико-литр, дона ва бошқалар ҳисобланади.

Бу ўлчовларга таянган ҳолда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотларининг миқдорини аниқлаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда 2001 йилда 47,9 млрд. киловат-соат электр энергия, 7,3 млн. тонна нефть, 57,4 млрд. кубметр газ, 428,3 млн. квадрат метр газлама ва 38,2 млн. дона трикотажи кийимлари ишлаб чиқариш мўлжалланган эди.

Саноат маҳсулотларининг натурал ўлчов бирликлари орқали барча саноат тармоқларининг ривожланишини солиштириб бўлмайди, чунки бир тармоқнинг маҳсулоти киловат-соатда ўлчанса, иккинчисиники тоннада, учинчисиники кубметрда ўлчанади ва ҳ.к. Шунинг учун барча саноат тармоқларининг ишлаб чиқарадиган маҳсулотларини ва бажарадиган ишларини ҳисоблашда ягона ўлчов бирлиги бўлиши лозим. Бу ўлчов бирлиги ҳар томонлама бўлиши керак. Бундай вазифаларни қиймат кўрсаткичлари бажаради. Қиймат кўрсаткичлари баҳолар ёрдамида саноатнинг умумий ривожланишини, ўсиш суръатлари ва унинг структурасини аниқлашга имконият яратади.

Қиймат кўрсаткичларини ишлатишнинг яна бир афзал томони борки, бу ҳар хил тармоқлар иш фаолиятини бир бирига солиштириш имкониятини яратиб беради.

Ҳозирги даврда саноат режасини тузишда қўлланиладиган қиймат кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат: ялпи ички маҳсулот, товар маҳсулоти, реализация қилинган маҳсулот, норматив соф маҳсулот, соф маҳсулот.

Саноат тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учта катта гуруҳга бўлинади: меҳнат буюмлари, меҳнат қуроли ва халқ истеъмол моллари.

Меҳнат буюмларига хомашё, материаллар, ёқилғи, электроэнергия ва бошқа ишлаб чиқаришда қўлланиладиган буюмлар киради. Бу буюмлар

саноатни юқори суръатлар билан ва самарали ривожлантириш учун кўп миқдорда талаб қилинади.

Режалаштириш қанчалик мукамал бўлса, тараққиёт шунчалик муваффақиятли бўлади.

5.4. Ишлаб чиқариш режасини тузиб чиқиш ва тасдиқлашни ташкил этиш

Намунали методикага кўра саноат тармоғининг жорий ва истиқболли режаси куйидаги қисмлардан иборат:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш. Бу белгиланган турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш ҳамда истеъмолчилар билан узок давом этадиган хўжалик алоқалари асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва унинг экспортга мўлжалланган ҳажмини ифодалайди.

2. Фан-техника тараққиётини, ишлаб чиқариш ва бошқаришни такомиллаштириш. Бу бўлимда техника ва технология ҳамда бошқаришни такомиллаштириш тадбирлари белгиланади.

3. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги. Бунда ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи, жумладан, иш вақти, асосий ва айланма маблағлар, моддий ресурслар ва капитал маблағлардан фойдаланишга доир кўрсаткичлар режалаштирилади.

4. Норма ва нормативлар. Улар режани асослаш ва ишлаб чиқариш резервларини ҳаракатга келтириш учун зарур бўлган норма ва нормативларни яратиш ҳамда системага солиш масалаларини ўз ичига олади.

5. Капитал қурилиш бўлимида ишлаб чиқариш қувватлари ва бошқа асосий фондларни такомиллаштириш ҳамда турар жой ва бошқа қурилиш объектларини яратиш бўйича кўрсаткичлар назарда тутилади.

6. Асосий моддий ресурсларга бўлган эҳтиёж. Бунда бирлашма (корхона)нинг асосий материалларга бўлган эҳтиёжи аниқланади, уларни сотиб олиш тартиби белгиланади, ички резервларни сафарбар этиш йўллари мўлжалланади.

7. Меҳнат ва иш ҳақи бўлимида меҳнат унумдорлигини ошириш мўлжалланади, ишловчиларнинг сони, иш ҳақи фондининг миқдори белгиланади, ишчиларга бўлган эҳтиёж ва кадрларни тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлаш кўрсаткичлари аниқланади.

8. Таннарх, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллиги. Бу бўлимда реализация қилинадиган маҳсулотларнинг таннархи, фойда ва рентабеллик режалаштирилади.

9. Иқтисодий рағбатлантириш фондлари. Бу ерда барча рағбатлантириш манбаалари ва улардан кенг фойдаланишнинг аниқ йўналишлари белгиланади.

10. Молия режаси. Бу бўлимда молиявий маблағлар, даромадлар, харажатлар ва ажратмалар, бюджетга тўловлар, бюджетдан олинadиган маблағлар аниқланади.

11. Ижтимоий ривожланиш режаси. Бу ўз таркибига ходимларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, уларнинг билим ва илмий даражасини, ишлаб чиқариш малакасини кўтариш, жамoa аъзоларининг турар жойи, маиший ҳамда маданий шароитларини яхшилаш каби тадбирларни мўлжаллайди.

12. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш. Бу бўлимда табиатни муҳофаза қилишнинг ижтимоий ва иқтисодий қирралари, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва бошқа экологик тадбирлар белгиланади.

Ҳозирги пайтда гап маъмурий буйруқбозлик тизими давридаги режалаштириш тўғрисида эмас, балки бозор иқтисодиётига мос келадиган режа ва режалаштириш тўғрисида бориши керак. Гап асосан у ёки бу соҳа (тармоқ), корхона (фирма)нинг ўз фикри, ғоясини амалга ошириш ва шу асосда фойда (даромад) олишга йўналтирилган режали ташкил этилган тадбирлар, ҳаракатлар тизимидан иборат бўлган Бизнес-режа ҳақида бўлиши керак.

Бизнес-режа замонавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришнинг муҳим воситасидир. Шу сабабли унинг моҳиятини, аҳамиятини, мазмунини чуқур англаш зарур. Бу масала ҳақида гап борганда энг аввало, бизнес-режа нима учун керак? – деган савол туғилади. Бундай режа энг аввало, банкир ҳамда инвесторларга зарур. Чунки корхона (фирма) ўз лойиҳасини амалга ошириш учун улардан пул маблағлари сўрайди.

Иккинчидан, бизнес-режа корхона (фирма) ходимлари учун керак. Улар ўзларининг мақсад, вазифаларини, истиқболни билишлари зарур.

Учинчидан, энг асосийси ишбилармон, тадбиркор, корхона (фирма) раҳбари ўз ғояларини, уларнинг тўғри ва реаллигини билиши керак.

Бизнес–режани тузишда раҳбарнинг шахсий иштироки жуда зарурдир, шунинг учун ҳам кўпгина хорижий мамлакатлар банклари, инвесторлар ва бошқа муассасалар агар бизнес – режани бошдан оёқ четдан, консультант орқали ишлаб чиқилиб, раҳбар унга фақат имзо чеккани маълум бўлиб қолган тақдирда лойиҳага маблағ беришдан бош тортадилар. Бундай режа, одатда, талабгорсиз қолади.

Бизнес-режада қуйидаги нарсалар ёритиладиган бўлимлар бўлади:

- бизнеснинг мақсади ва асосий ғояси;
- корхона (фирма) ишлаб чиқарадиган маҳсулот (хизмат)нинг ўзига хос хусусияти ва улар билан бозор эҳтиёжини қондириш;
- айрим бозор сегментларида фирманинг хулқ-атвори, стратегиясини белгилаш;
- ташкилий қоида ҳамда ишлаб чиқариш таркибий тузилишини белгилаш (аниқлаш);
- ишнинг молиявий лойиҳасини шакллантириш (шу жумладан, молиялаштириш стратегияси ва инвестициялаш бўйича таклифлар);
- фирманинг ривожланиш истиқболлари бўлимлари.

Бизнес-режани тузиб чиқиш жараёнида қуйидагиларга эришамиз:

биринчидан, ўзимиз бошлаётган ишни пухта билишга эришамиз;
иккинчидан, харажатларни биламиз, корхонани яхши бошқаришга эришамиз;

учинчидан, ўз ғоямизни бошқарилувчига тез етказамиз ва молиявий фаолиятимизни режа асосида олиб боришга эришамиз.

Бизнес-режа жуда кўп бўлимлардан иборат:

1. Резюме (хулоса).
2. Корхона (фирма) ҳақидаги маълумотлар.
3. Товар (маҳсулот ёки хизмат) турлари.
4. Сотув бозори.
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш дастури.
7. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш.
8. Корхонанинг ташкилий-режа шакли.
9. Молиявий режа.
10. Лойиҳанинг рентабеллиги (фойдалилиги, самарадорлиги, натижалилиги).

5.5. Режалаштиришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари

Давлатнинг иқтисодий стратегиясида бошқарув ва унинг энг муҳим функцияси бўлган режалаштиришни такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки у режалаштиришнинг барча даражалари ва соҳаларида қонуний жараён ҳисобланади. Бу эса жамиятда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган вазифалар билан белгиланади.

Саноат ишлаб чиқаришини режалаштиришни такомиллаштириш соҳасида энг аввало, қуйидаги вазифаларни ҳал этиш лозим:

- режалаштиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлатишга, саноатнинг илғор структурасини шакллантиришга, уни балансли ва мутаносиб ривожлантиришга, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳамда илмий ва техникавий салоҳиятдан самарали фойдаланишга таъсирини кучайтириш;

- фан-техника тараққиётини жадал ва узлуксиз амалга оширишни оқилона башорат қилишга эришиш;

- башорат қилиш билан истиқболли ва жорий режалаштириш ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш. Бу вазифаларни амалга ошириш технологияларидан кенг фойдаланиш;

- режа кўрсаткичлар тизимини такомиллаштириш, уларни пировард натижалар сари йўналтиришни кучайтириш ҳамда меҳнат, моддий, молия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини, маҳсулотнинг сифати ва уни янгилаш миқёсларини акс эттирадиган кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш.

Галдаги энг муҳим вазифалардан бири режалаштиришнинг илмий савиясини, даражасини оширишдир. Режалар илмий тарзда тузиб чиқилиши, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан асослаб берилган ва тўла-текис баланслаштирилган бўлиши керак. Аниқроқ қилиб айтганда, миллий иқтисод,

жумладан, саноат режаларида кўзда тутилган ишлаб чиқаришни ўстириш, ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш суръатлари ва асосий мутаносибликлар оптимал бўлиши, яъни мавжуд имкониятлардан янги жамиятнинг объектив иқтисодий қонунларига мувофиқ равишда энг яхши, энг самарали фойдаланишни таъмин этиш керак. Ҳозирги жадаллашган фан-техника тараққиёти шароитида режалаштиришнинг энг муҳим вазифаларидан бири илм ва техниканинг сўнгги ютуқларини саноат орқали тез суръатларда ўзлаштириб олишни режаларда, айниқса, истиқболли режаларда кўзда тутишдан иборат. Истиқболли режаларнинг ролини ошириш режалаштириш учун илмий ва амалий жиҳатдан асосланган нормативлар системасини вужудга келтиришни талаб этади. Шундагина режалаштиришда таваккалчилик юз беришининг олдини олиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг натижалчилигини юқори даражага кўтариш бўйича имкониятларни ишга солиш мумкин бўлади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришни шундай режалаштириш керакки, натижада маҳсулот ишлаб чиқариш кўпая борсин, меҳнат унумдорлиги борган сари кўтарилсин, маҳсулотнинг таннархи пасайсин, корхона фойдаси ошиб борсин.

Хўш, бунинг учун нималар қилиш керак?

Бунинг учун энг аввало, инвестициялардан, моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланмоқ керак.

Режалаштиришни янада такомиллаштириш учун бу жараён билан шуғулланадиган идораларни истеъдодли ва иқтидорли, билимдон, обрўли, ўз ишининг кўзини биладиган кадрлар билан мустаҳкамлаш керак. Фақат шундай мутахассисларгина бу соҳадаги ўзбошимчаликлар ва субъективизмга батамом барҳам бериши мумкин бўлади.

Режа тузиш ишнинг бир қисмигина холос. Унинг бажарилиши ва ошириб бажарилиши ҳар бир раҳбар ва ходимнинг ақл заковати, ташаббускорлиги ва фидокорона меҳнатига боғлиқдир. Агарда жамоа ва унинг ҳар бир ходими ўз вазифаларини мунтазам, беками-кўст бажариб борса белгиланган режалар албатта, муваффақиятли бажарилади.

Қисқача хулосалар

1. Саноат ишлаб чиқаришини режалаштириш бошқарув тизимининг ажралмас қисмидир. У ёрдамида миллий иқтисодиётнинг энг муҳим тармоғи – саноатнинг ривожланишига тааллуқли бўлган кўрсаткичлар муайян вақтга белгиланади.

2. Режалаштириш ўзининг тегишли тамойил ва усулларига эга ва улар иқтисодиёт назариясида алоҳида ўрин эгаллади.

3. Саноат ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун аниқ топшириқлар берилиши керак ва улар режа шаклида акс этади. Саноат режаси 12 бўлимдан иборат.

4. Саноат режасини тузиш энг мураккаб ишлардан бири ҳисобланади. Чунки бунда тараққиётнинг барча томонларини олдиндан кўриш, яъни башорат қилиш ҳамда бу тараққиётни таъминловчи иқтисодий ва техник салоҳиятнинг самарали вариантларини қидириб топиш керак бўлади.

5. Мустақиллик йилларида режалаштиришни такомиллаштириш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Лекин халқ хўжалигини, жумладан, саноатнинг режали, мутаносиб ривожланишининг бир қатор муаммолари ҳали ўз ечимини топгани йўқ. Шу сабабли бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш ва демократик давлат, бозор иқтисодиётининг талабларига жавоб берадиган режалаштиришни яратиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Режа ва режалаштиришнинг тавсифи, мақсади ва вазифалари.
2. Режалаштиришнинг бозор иқтисодиётига мос тамойиллари ва усуллари.
3. Режалар тизими ва унинг бозор муносабатларига мослиги.
4. Саноат ишлаб чиқариш режасининг бўлимлари ва кўрсаткичлари.
5. Бизнес-режа ва уни тузиш усуллари.
6. Режалаштиришни такомиллаштириш йўллари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув кўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-9-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

6 - МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ

**6.1. Самарадорлик саноат ишлаб чиқаришининг «кўзгуси» сифатида.
Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти**

6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезон ва кўрсаткичлари

6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари

**6.1. Самарадорлик саноат ишлаб чиқаришининг "кўзгуси" сифатида.
Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг ўрни ва аҳамияти**

Ривожланаётган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий стратегияси узоқ вақтга мўлжалланган фундаментал мақсадларни ўртага қўйиш билан бир қаторда, бу мақсадларга эришиш воситалари, йўллари белгилашни ҳам ўз ичига олади. Булар орасида **ишлаб чиқариш самарадорлигини** тўхтовсиз ошириб бориш асосий ўринда туради.

Ўзбекистон давлатининг қудратини мустаҳкамлаш, аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, келажакда эса — уларни мўл-кўл яратиш, иқтисодий ва илмий-техника соҳасида энг ривожланган давлатлар қаторидан жой олиш ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бевосита боғлиқдир.

Мустақилликка эришилганлик, қудратли иқтисодий ва илмий-техник салоҳият яратилаётганлик, иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг такомиллашаётганлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш масалаларини биринчи ўринга қўйди. Бинобарин, Республика Президентининг маъруза ва нутқларида, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида ишлаб чиқаришнинг, жумладан, саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг моҳияти ва аҳамияти, долзарб муаммолари, иқтисодиётни экстенсив ва интенсив тараққиёт йўлига ўтказиш муносабати билан келиб чиқадиган устувор вазифалар чуқур ва ҳар томонлама таҳлил этиб берилмоқда.

Маълумки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда икки хил омил: миқдор ва сифат, экстенсив ва интенсив, яъни кенгайтирувчи (узайтирувчи) ва зўр берувчи, кучайтирувчи омиллар ҳаракатда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, агар ишлаб чиқариш соҳаси кенгайтирилса, экстенсив суратда кенгайган такрор ишлаб чиқариш бўлади; агар яна ҳам **кўпроқ самара** берадиган ишлаб чиқариш воситалари қўлланиладиган бўлса, интенсив суратда кенгайган такрор ишлаб чиқариш юзага келади.

Ўзбекистон саноатида ана шу икки йўлдан оқилона фойдаланиш натижасида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги босқичма-босқич ўсиб бормоқда.

Самарадорлик сўзи - бу энг кўп учрайдиган умумий тушунчалардан бири бўлиб, иқтисодий - ижтимоий тараққиётнинг хилма-хил соҳаларида жуда кенг ишлатилади. Масалан, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат самарадорлиги, ўқиш ва ўқитиш самарадорлиги, даволаш ва даволаниш самарадорлиги, қабул қилинган қонун ва қоидалар ҳамда ечимларнинг самарадорлиги ва ҳоказолар.

Самарадорлик саноат ишлаб чиқариш фаолиятининг "кўзгуси" ҳисобланади. Бу "кўзгу"да ишлаб чиқаришнинг барча натижаларини кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир тармоқ, корхона, қолаверса, ҳар бир шахс ўз ишлаб чиқариш фаолиятида максимум фойда олишга интилади. Унинг учун маълум харажатлар қилади. Ана шу фойда билан харажатлар ўртасидаги фарқ тармоқ ва корхона фаолиятининг "кўзгуси" бўлган самарадорликда кўзга ташланади. Ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлиги ишлаб чиқариш харажатларини минимум даражага келтиришдан иборат.

Бозор муносабатлари шароитида самарадорликнинг алоҳида ўрни мавжуд. Бозор иқтисодиёти натижалиликни, фойдалиликни тақозо этади. Тартибли бозорга асосланган иқтисодиётда энг кам ресурс сарфлаб кўп натижага эришиш зарур. МАҲСУЛОТ ишлаб чиқариш жараёнида 5 турдаги ресурслар тизими ҳаракатда бўлади: а) моддий ресурслар, б) меҳнат ресурслари, в) молиявий ресурслар, г) энергетик ресурслар, д) ахборот ресурслари, яъни инфорацион ресурслар. Мана шу ресурслардан оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш мумкин. Бундай фаолият ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўналишида муҳим аҳамият касб этади. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг аниқ-равшан йўналишлари Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида кўрсатиб берилган. Улар тўғрисида шу бобнинг 3-параграфида анча батафсил сўз юритилади.

6.2. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезони ва кўрсаткичлари. Харажатларнинг умумий ва қиёсий самарадорлиги

Самарадорлик - бу фойдалилик, натижалиликдир. Маълумки, қандайдир натижа олиш учун меҳнат қилиш, ишлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш ва маълум миқдорда харажат қилиш керак.

Самарадорликни аниқлаш учун натижани шу натижага эришишга сарфланган харажатлар ёки ресурслар билан таққослаш керак. Демак, Самарадорлик ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан уларга эришиш учун сарфланган меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларнинг ўзаро нисбатидир.

$$C = \frac{\text{натижа}}{\text{харажатлар}} = \frac{\text{натижа}}{\text{меҳнат, моддий ва молиявий ресурслар}}$$

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини фарқлайдилар. Самарадорликни иқтисодий ва ижтимоий турларга бўлиш шартли бўлиниш ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган ва меҳнат харажатлари билан боғлиқ бўлган натижаларнинг ҳаммаси иқтисодий ва маълум маънода ижтимоий самара деб айтиш мумкин.

Бу ерда шуни эслатиб ўтиш керакки, иқтисодий ва ижтимоий тушунчаларнинг сунъий бўлиниши ҳақида баҳслашиш мумкин. Лекин, иқтисод ижтимоий ҳаётдан ташқарида бўлмагани каби, ижтимоий ҳаёт ҳам иқтисодсиз бўлмайди. Демак, уларни бир-биридан ажратиш бўлмайди. Чунки амалга оширилган ҳар бир иш айна вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий самара келтиради.

Иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижасини кўрсатади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш, бошқарув, янги техника ва технологияни жорий этиш, меҳнат сифатини ошириш ва ҳоказоларнинг натижаси. Иқтисодий самара материал, меҳнат, пул ва бошқа ресурсларни тежаш туфайли эришилган миқдор, вақтни тежаш, қурилиш муддатларини қисқартириш, меҳнат сарфини тежаш, иш вақтининг зое кетишини камайтириш, маблағлар оборотини тезлаштириш, маҳсулот етиштириш ҳажмини ўстириш, ишлар сифатини яхшилаш ва бошқа натижалар билан тавсифланади.

Ижтимоий самарадорлик шахснинг ҳар томонлама камол топишига ёрдам берадиган тадбирларни амалга оширишнинг самарадорлигини ифодалайди. У меҳнат ва турмуш шароитларини яхшиланишида, ходимлар малакасини оширишда акс этади ва асосий озиқ-овқат, саноат товарларининг аҳоли жон бошига истеъмол қилиниши, ижтимоий истеъмол фондларидан бериладиган нафақа ва имтиёзлар, кадрлар тайёрлаш бўйича харажатларнинг ўсиши билан тавсифланади.

Ушбу самаралар ишлаб чиқаришнинг ўзида вужудга келаётганини ва бирлашиб бажарилган меҳнат туфайли ишловчилар ўртасидаги муносабатлар таърифланишини назарда тутсак, уларни ижтимоий-иқтисодий самара деб атасак бўлади.

Иқтисодий самарадорликнинг моҳияти унинг мезони ва кўрсаткичлар тизимида акс этади.

Мезон масаласи иқтисодий самарадорлик назариясининг энг муҳим соҳаси ҳисобланади. Фалсафий маънода мезон-бу асосий ўлчов, муҳим фарқли белги, асосий нуқтаи назардир. Шулар асосидагина у ёки бу соҳадаги бизнинг билимларимизни объектив ҳақиқатлигини, тўғрилигини ва ишончлилигини аниқлаш, ҳақиқатни англашмовчиликлардан фарқ қилиш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг асосий мақсадига эришиш учун барча ресурслардан оқилона фойдаланиш, тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигига сарфланадиган харажатларни камайтириш керак бўлади. Демак, самарани

ўлчаганда мезон сифатида жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлигини ошириш қабул этилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий (мутлоқ) самарадорлиги деганда харажатлар ва ресурсларнинг айрим турлари билан солиштирилган ёки таққосланган иқтисодий самаранинг умумий миқдори тушунилади.

Ишлаб чиқаришнинг умумий самарадорлиги харажатлар ва ресурсларнинг айрим турларидан фойдаланиш даражасини аниқлаш ва баҳолаш учун қўлланилади ва умуман халқ хўжалиги бўйича, тармоқлар, корхоналар, капитал қурилиш объектлари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Бундай самарадорликни аниқлаш харажатлар ва ресурслар самарадорлиги даражасини, самарадорликнинг асосий йиғимларини акс эттирувчи дифференцияланган кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқишга асосланади. Бундай кўрсаткичларга ишлаб чиқаришнинг ёки унда тайёрланадиган маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими, капитал сиғими киради.

Меҳнат сиғими миллий даромад, соф, ялпи, товар маҳсулотнинг ёки натурал шаклда ифодаланган маҳсулот бирлигига сарфланган харажат миқдорини тавсифлайди.

МАҲСУЛОТнинг сермеҳнатлилиги – бу муайян турдаги маҳсулотни (масалан, битта тракторни, костюмни ёки кўйлакни) ишлаб чиқаришга сарф бўлган иш вақти миқдорини ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Меҳнат сиғимининг уч тури бўлади: технологик, тўла ва халқ хўжалиги меҳнат сиғими. Меҳнат сарфини ҳисобга олиш жиҳатида қараб эса у яна уч турга: режали меҳнат, норматив меҳнат ва ҳақиқий (амалдаги) меҳнат сиғимларига бўлинади.

Меҳнат сиғими бевосита сарф (асосий ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича, тўла сарф (ёрдамчи ходимлар сарф қилган меҳнат) бўйича ҳамда умумий ижтимоий маҳсулот ёки миллий даромад қийматига нисбати билан белгиланади. Айрим комплекслар ва уларнинг тармоқларида, корхоналарда эса моддий сарфлар миқдорининг қийматига нисбатан белгиланади:

$$M_c = \frac{M_x}{T_{mx}}$$

Кўпинча амалиётда меҳнат сиғимининг бошқача маъносини билдирувчи меҳнат унумдорлиги (M_y) кўрсаткичидан фойдаланилади:

$$M_y = \frac{T_{mx}}{M_x}$$

Меҳнат унумдорлиги - бу инсон меҳнатининг муайян вақт ичида озми - кўппи маҳсулот ишлаб чиқариш қобилиятидир.

Ишлаб чиқаришнинг материал сиғими - бу маҳсулот (иш бажариш, ёки хизмат кўрсатиш) бирлигига кетадиган ва унда ифодаланадиган моддий ресурслар (хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, сотиб олинadиган бутловчи буюмлар ва ярим фабрикатлар, ёқилғи ва энергия) ялпи сарфини

тавсифлаб берувчи кўрсаткичдир. У қуйидаги формула ёрдами билан ифодаланади:

$$M_c = \frac{M_p}{T_{mx}}$$

Ишлаб чиқаришнинг фонд талаблиги бу маҳсулот бирлигига (натурал ёки қиймат доирасида) тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондларини тавсифловчи кўрсаткичдир. Фонд сиғими (Φ_c) асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг самарадорлигини кўрсатади ва уларнинг ўртача йиллик қийматини (Φ) маҳсулот ҳажмига (M_x) нисбатини ифодалайди:

$$\Phi_c = \frac{\Phi}{M_x}$$

Бу миқдорнинг тескариси фонд самараси (натижаси) ёки фонд қайтими (Φ_k) деб юритилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Phi_k = \frac{M_x}{\Phi}$$

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини баҳолашда капитал қўйилмалардан фойдаланиш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш фондларини қайта такрор ишлаб чиқаришнинг янги асосий ва оборот фондларини яратиш учун зарур бўлган жамғарма фондлари самарадорлигини тавсифлайди. Бундай кўрсаткичлардан энг муҳими капитал талаблик ёки капитал сиғими ҳисобланади. Бу кўрсаткич (K_c) капитал маблағлар(K)нинг ёрдами билан тайёрланган маҳсулотнинг кўпайган қисмига нисбати билан ифодаланади:

$$K_c = \frac{K}{\Delta M_x}$$

Юқорида келтирилган ва бошқа бир қатор табақалаштирилган (дифференцияланган) кўрсаткичлар ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини баҳолаш ва ташкил этишда муҳим ўрин эгаллайди, харажатлар ва ресурслар асосий турларининг қайтариб берилишини тавсифлайди. Лекин, фақат бу кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ўзгаришига баҳо бериш қийин, чунки улар ўзгаришнинг характери ва динамикасини таққослай олмайди. Ундан ташқари, баъзи бир даврларда улар ҳар хил йўналишда ўзгарадилар. Масалан, саноатда меҳнат унумдорлиги жуда секинлик билан кўпаймоқда.

Иқтисодий самарадорликни режалаштириш ва таҳлил этиш нафақат харажат ва ресурслар асосий турларидан фойдаланиш даражасини таҳлил этишни ўз ичига олиши керак, балки унинг бутунлай ўзгаришини, йиғинди (интеграл) самарадорликни баҳолашни ҳам ўз ичига олади. Мана шу мақсадда иқтисодий самарадорликнинг умумлаштирувчи, комплекс кўрсаткичлари

ҳисоблаб чиқилади ва ишлаб чиқаришнинг оқибат натижалари шу кўрсаткичлар ёрдамида таҳлил этилади. Бундай кўрсаткичлар турли харажатлар ва ресурсларнинг даражасини йиғилган турда, ҳар хил омилларнинг таъсирини ҳисобга олади.

Ишлаб чиқариш-техник вазифани ҳал этишнинг бирор вариантынинг ижтимоий - иқтисодий афзаллигини асослаб бериш, тақдим этилган вариантлардан энг самаралигини танлаб олиш мақсадида аниқланадиган самарадорлик қиёсий самарадорлик деб аталади. Қиёсий самарадорлик икки ва ундан ортиқ вариантларни таққослаш ва шу асосда бир вариантнинг бошқа вариантлардан устунлиги ва унинг оптималлигини аниқлаб беради.

Оптимал вариантни танлаб олиш ҳамда уни асослаб бериш учун қўшимча капитал маблағларнинг қопланиш муддати ёки қиёсий самарадорлик коэффициентини ҳисоблаб чиқиш ва улар миқдорини норматив қиймати билан таққослаш керак бўлади.

Қўшимча капитал маблағларнинг ўзини қоплаш муддати(B) қўшимча капитал маблағларнинг (K_2-K_1) маҳсулот таннархини пасайтиришдан олинган тежам (T_1-T_2)га нисбати билан аниқланади:

$$B = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Бу ерда B - қопланиш муддати (йил ҳисобида);

K_1 ва K_2 вариантларни жорий этиш учун керак бўлган маблағлар миқдори;

T_1 ва T_2 таққосланадиган вариантларнинг эксплуатация харажатлари.

Қўшимча капитал маблағларнинг қиёсий самарадорлик коэффициенти (E) қопланиш муддатининг тескари ифодаси ҳисобланади ва таннархни пасайтиришдан олинган тежамнинг қўшимча капитал маблағлар миқдорига нисбати билан аниқланади:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \quad \text{ёки} \quad \frac{1}{B}$$

Келтирилган харажатлар, уларнинг вазифаси ва уни ҳисоблаш усули. Келтирилган харажатлар капитал маблағларнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич бўлиб, техникавий ва иқтисодий масалаларни ҳал қилиш вариантларининг энг яхшисини танлаб олишда қўлланилади. Бирон бир техникавий вазифани ҳал этишнинг, рационализаторлик ва ихтирочилик таклифлари, техникавий ва ташкиллаштиришнинг мумкин бўлган вариантларини, маҳсулот сифатини оширишнинг турли усуллари таққослаганда бошқа шартлари тенг бўлиб қолса, келтирилган харажатлар минимум бўлишини талаб қиладиган вариант энг яхшиси ҳисобланади. Бир неча вариантлардан энг яхшисини танлаб олиш учун қуйидаги келтирилган харажатлар формуласидан фойдаланиш керак.

$$C + E_n \cdot K \rightarrow \min$$

Бу ерда C - муайян вариант бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи;
 E_n - капитал маблағлар самарадорлигининг норматив коэффиценти;
 K - бир йўла солинадиган капитал маблағларнинг йиғиндиси.

Халқ хўжалигида янги техника, ихтиролар ва рационализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини белгилаш методикасида самарадорликнинг норматив коэффиценти халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари учун **0,15 га** тенг қилиб олинган.

Келтирилган харажатларни аниқлаш эски техника ўрнига янгисини яратиш ва қўллаш натижасида ҳосил бўладиган иқтисодий самарани баҳолашга халқ хўжалиги нуктаи назаридан ёндашишни тақозо этади.

Йиллик иқтисодий самара - бу янги техника, технология ва прогрессив маҳсулот турларининг, меҳнат ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш ва баҳолашда қўлланиладиган муҳим кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткич қиёс қилинадиган вариантлар бўйича сарфланган харажатлар тўғрисидаги маълумотлар асосида қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб чиқилади:

$$Й = [(T_1 + E_n \cdot K_1) - (T_2 + E_n \cdot K_2)] \cdot A_2$$

Бу ерда $Й$ - йиллик тежам;

T_1 - янги техника бўйича тадбирлар жорий қилингунгача бўлган маҳсулот ёки иш бирлигининг таннархи (сўм ҳисобида);

T_2 - шунинг ўзи, тадбирлар жорий қилингандан сўнг (сўм ҳисобида);

K_1 - тадбирлар жорий қилингунгача маҳсулот бирлигига сарфланган капитал маблағлар миқдори;

K_2 - шунинг ўзи, тадбирлар амалга оширилгандан сўнг;

A - янги тадбирлар амалга оширилгандан бошлаб тайёрланадиган йиллик маҳсулот ёки ишларнинг натура бирлиги.

E_n - капитал харажатларнинг нормадаги қиёсий самарадорлиги коэффиценти.

У янги капитал қўйилмаларнинг минимал даражадаги иқтисодий самарадорлигини ҳамда бир сўмлик капитал қўйилма бир йилда маҳсулот таннархини неча тийинга камайтира олишни билдиради. Масалан, саноат тармоғи учун белгиланган самарадорлик коэффиценти нормаси 0,15 бўлса, бу шу тармоқда ҳар бир сўм капитал қўйилмалар маҳсулот таннархининг пасайиши ҳисобига энг ками билан 15 тийинлик тежам, фойда бериши зарур. Самарадорлик коэффиценти "0"дан "1"га қанча тез интилса, самарадорлик шунча юқори, харажатларнинг режа қопланиш муддати эса шунча қисқа бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси хилма-хил, бир-бирига боғлиқ бўлган омиллар таъсирида ташкил топади ва шаклланади. Ҳар бир

комплекс, тармоқ ва корхона учун унинг техник-иқтисодий хусусияти сабабли самарадорликни оширишнинг ўзига хос омиллари мавжуд.

6.3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг омиллари ва йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг жуда кўп, хилма-хил омиллари ва асосий йўналишлар мавжуд. Барча омиллар уч белгига асосан гуруҳларга бўлиниши мумкин: манба бўйича, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича, омилларнинг ўрни ва амалга ошириш даражаси бўйича.

Омилларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш манбалари бўйича таснифлаш нималар ҳисобига ижтимоий меҳнатни тежашга эришиш мумкинлигини ёки эришилганлигини аниқлашга ёрдам беради. Шу нуқтаи назардан асосий омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин: маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, фонд сиғими ҳамда капитал маблағ талабликни камайтириш, табиий ресурслардан рационал фойдаланиш ва вақтни тежаш. Лекин бундай таснифлаш талабга жавоб бермайди. Бу саволларга жавоб топиш учун ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг барча омилларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари бўйича гуруҳлаш керак. Улар ижтимоий меҳнатни тежашга қаратилган техник, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирлар комплексида иборат. Бу йўналишлар **ғоят** хилма-хилдир. Энг муҳимларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш структурасини яхшилаш;
- фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг техник - иқтисодий даражасини кўтариш, фан ва техника ютуқларини жорий этиш муддатини қисқартириш;
- ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, кооперациялаш, комбинатлаштириш ва ҳудудий жойлаштириш даражасини ошириш;
- бошқаришнинг структурасини, молиялаш, баҳолаш ва кредитлаш ҳамда рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;
- инсон омилини кучайтириш асосида меҳнаткашларнинг ижодий фаоллигини ва ташаббусини оширишни йўлга қўйиш.

Саноат ишлаб чиқаришини эркинлаштириш ва бу тармоқда ислохотларни чуқурлаштириш самарадорликни оширишнинг асосий йўналиши ҳисобланади.

Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг ҳал қилувчи йўлларида яна бири фан-техника тараққиётини жадаллаштиришдир. Техник ва технологик омил меҳнат унумдорлигини ўстиришнинг камида учдан икки қисмини таъминлайди.

Маълумки, иқтисодий тараққиётнинг турли босқичларида техника тараққиётининг характери ва мазмуни ўз хусусиятларига эга бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётига ўтиш натижасида фан-техника тараққиёти ундаги миқдорий ўзгаришларгагина эмас, балки кўпроқ сифат ўзгаришларига

қаратилади. Умуман, самарадорлик иқтисодий-ижтимоий сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир, бу талаб фан-техника тараққиётига ҳам тўлиқ жорий этилади.

Саноат ишлаб чиқариши ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини юқори даражага кўтаришда инсон омилининг роли бекиёсдир. Инсонларнинг ташаббуси, куч-ғайрати, жонли ижодиёти ҳар қандай тараққиётнинг кудратли кучи ва энг муҳим манбаи ҳисобланади. Шу сабабли ҳам инсонни жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи деб айтадилар. У барча янгиликларни, шу жумладан, янги, илғор техника-технологияларни яратади, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий ва амалий кашфиётлар қилади. Барча ишлаб чиқариш воситалари инсон меҳнати билан ҳаракатга келтирилади, фойдали нарсалар ҳосил қилинади. Бироқ инсон фақат асосий ишлаб чиқарувчи кучгина эмас, шу билан бирга **ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳамдир**. Одамлар фаолияти шу муносабатлар орқали руёбга чиқади. Бу фаолият йўналиши ва натижалари ходимнинг ўз фаолиятида қандай ўй-фикрларга, тасаввурларга, мақсадларга, ҳаётий йўл-йўриқларга, муддаоларга ва психологик эътиқодларга амал қилишига боғлиқ. Шу сабабли инсон омилининг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни таҳлил этилганда гап фақат инсон ҳақидагина эмас, балки аввало инсон яшаб, меҳнат қилаётган ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланувчи ижтимоий сифатлар, фаолиятни рағбатлантирувчи омиллар ва муддаолар ҳақида бориши керак.

Қисқача хулосалар

1. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги муҳим категория сифатида, умуман олганда ишлаб чиқариш жараёнининг самарадорлигини, эришилган натижа билан жонли ва буюмлашган меҳнат ўртасидаги нисбатларни ўрганади.

2. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг доимий ошиб бориши объектив зарурат ҳисобланади ва миллий даромаднинг кескин кўпайишига имконият яратиб беради.

3. Самарадорлик умумий назариясида мезон муаммоси, яъни баҳолаш ўлчови, асосий нуктаи назар масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Жами ижтимоий меҳнатни тежаш, унинг унумдорлиги ўсиши самарадорликнинг мезони ҳисобланади.

4. Иқтисодий ҳисоблаш ва таҳлил тажрибасида икки хил самарадорликни фарқлайдилар. Биринчи - бу умумий (мутлоқ) самарадорлик, иккинчиси-қийёсий самарадорлик.

5. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигининг даражаси турли хил ўзаро бир бири билан боғлиқ омиллар таъсири остида шаклланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Самарадорлик тушунчаси, унинг турлари, мезони ва кўрсаткичлари.
2. Мутлоқ иқтисодий самарадорлик ва уни ҳисоблаш усули.

3. Ишлаб чиқаришнинг қиёсий-иқтисодий самарадорлиги.
4. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар.
5. Саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

7-МАВЗУ. САНОАТДА ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ

7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти

7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари

7.3. Фан-техника тараққиётининг самарадорлигини баҳолаш

7.1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти

Ҳозирги даврнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларидан бири – бу миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларда чуқур кескин ўзгаришлар ҳосил қилаётган фан ва техниканинг шиддатли ривожидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов «Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқиш» комиссиясининг 1997 йил 5 – июнида бўлиб ўтган мажлисида шундай деган эди: «Фан – бу тараққиётни англатади. Илм-фанни ривожлантирмай Ватан келажаги тўғрисида гапириш қийин»³.

Фан-техника тараққиёти – бу жуда мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. У ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига олади. Шу сабабли ҳам фан-техника тараққиёти ҳаракатдаги жараён ҳисобланади.

Техника тараққиётининг асосини фан, илмий билимлар ташкил этади. Юқорида айтилганлардан шундай савол туғилиши мумкин: Фан нима?

Фан – бу инсон фаолиятининг маълум соҳаси. У шундай соҳаки, воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимлар яратилади ва улар назарий нуқтаи назардан бир йўлга солинади. Фан ижтимоий фикрлаш ва билишнинг шаклларида биридир.

Фан ёки илм – бу ўқиш, ўрганиш ва ҳаётий тажриба асосида фикрланадиган билим ва малакалар мажмуасидир. Унинг асосий вазифаси аввало воқеа ва ҳодисаларни, шу жумладан, техник ва технологик ҳодисаларни тасвирлаш, кейин тушунтириш, олдиндан айтиб бериш, башорат қилишдан иборатдир.

Энди техника ва технология нима деган саволга жавоб топиш керак.

Техника – бу энг тор маънода меҳнат қуроли, меҳнат воситаси. Кенг маънода эса у ишлаб чиқариш воситалари, технология усуллари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шакллариининг йиғинсидир. У ишлаб чиқариш кучларининг энг фаол элементи ҳисобланади.

Технология (юнонча “techue” – санъат, маҳорат, уддалаш ва ...логия) – ишлаб чиқариш жараёнида тайёр маҳсулот олиш учун ишлатиладиган хомашё, материал ёки ярим фабрикатларнинг ҳолати, хоссаси ва шакллариини ўзгартириш, уларга ишлов бериш, тайёрлаш усуллари мажмуидир.

Фан-техника тараққиёти жуда мураккаб жараён бўлиб, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини ўз ичига қамраб олади.

Фан ва техникани бир биридан фақат шартли ажратиб кўриш мумкин. Аслида эса улар ёнма-ён туради. Шу сабабли “Фан- техника” атамаси кўп ишлатилади.

³ Каримов И.А., «Халқ сўзи», 6 июнь 1997 йил.

Фан-техника тараққиётининг асосини илмий билимлар ташкил этади. Илм ва билим асосида янги техника ва технология яратилади, эскилари эса такомиллашади.

Фан-техника тараққиёти – бу меҳнат воситаларини, ишлаб чиқаришнинг энг янги хомашёси ва материалларини, ёқилғи ва энергиянинг, технологик жараённинг, бошқаришнинг, меҳнатни техник жиҳатдан қуроллантириш ва юқоридагиларнинг ҳаммасини янгидан яратишни ўз ичига олади. Ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишловчиларнинг умумий маълумотини, маҳоратини узлуксиз систематик ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳам фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳозалар умумжамиyat миқёсида, халқ хўжалиги, унинг тармоқлари, корхона (фирма)ларда ва ташкилотлар миқёсида ҳам ҳисобга олиниши мумкин.

Фан-техника тараққиётининг вазифаси қуйидагилардан иборат:

- тежамкорликни амалга ошириш (вақтни, хомашё ва материалларни, ёқилғи, электр энергияси ва ҳ.к. ларни тежаш);
- ишлаб чиқариш жараёнларини осонлаштириш, меҳнатни енгиллаштириш;
- меҳнатнинг мазмуни ва характерини ўзгартириш;
- ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлигини янада юқори даражага кўтариш.

Фан ва техниканинг роли шу қадар каттаки, биронта ижтимоий-иқтисодий вазифа уларнинг ривожланиши ҳисобга олинмасдан туриб ҳал қилиниши мумкин эмас. Республика Президенти И. Каримовнинг асарларида, маъруза ва суҳбатларида, Олий Мажлис қонунларида, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида, олимларнинг илмий-амалий тадқиқотларида фан-техника тараққиётининг тавсифловчи ғоят мукаммал формулалари таърифлаб берилган.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, келажаги буюк давлатни қуриш, иқтисодий ўсишни изчил олиб бориш, ишлаб чиқариш тараққиётини тезлаштиришни илм-фансиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, ҳамма жойда, ҳамма вақтда фан-техника тараққиёти томон олға силжимоқ керак бўлади.

Ўзбекистон Давлатининг фан-техника сиёсати давлат ва нодавлат ташкилотлари, меҳнаткашлар жамоалари, иқтисодий, ижтимоий, ташкилий ва тарбиявий чора-тадбирларининг, ҳаракатларининг тизими бўлиб, булар фанни ривожлантириш учун, унинг ютуқларини янги техника ва технологияда мужассамлаштириш ҳамда ана шу негизда мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини сифат жиҳатидан оғишмай такомиллаштириб бориш учун қулай шароитлар яратишга қаратилгандир. Фан-техника сиёсатининг моҳияти ана шундан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида фан-техника сиёсати умумдавлат сиёсати сифатидагина самарали амалга оширилиши мумкин бўлиб, унинг бутун

таркибий қисмлари, шунингдек, уни амалга оширишда иштирок этувчиларнинг бутун фаолияти стратегик мақсадга бўйсундирилган.

Фан-техника тараққиётининг мазмуни ва мақсадларини давлат иқтисодий сиёсатининг муштарак (умумий) вазифалари, шунингдек, бозор иқтисодиётининг у ёки бу босқичининг аниқ тарихий шароитлари белгилаб беради. Фан-техника ривожига даражасини, бу борада ҳал этиладиган вазифаларни чуқур илмий умумлаштириш асосида давлат фан-техника тараққиётининг асосий йўналишларини таърифлайди ҳамда уларни амалга ошириш учун оптимал шарт-шароитларни таъминловчи тадбирлар ишлаб чиқади.

Фан-техникани ривожлантириш ҳақида доимо ташаббус кўрсатган Республика Президенти И. А. Каримовнинг фан арбоблари ва муҳандис-техник ходимларнинг фаолияти туфайли мустақиллик йилларида қудратли фан-техника потенциали яратилди. Ўнлаб илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлири, юзлаб лоҳия-конструкторлик ташкилотлари тадқиқотлар олиб бормоқдалар, янги техника ва технологияларни яратмоқдалар. Ҳозирги илмий-тадқиқот институтлари энг мукаммал техника билан жиҳозланган ва юксак малакали илмий кадрлар қотишмасидан иборатдир.

Кейинги йилларда фаннинг гуркираб ўсаётганлиги унинг равнақини тавсифлайдики, қуйидаги маълумотлар ана шундан далолат беради. Давлат бюджетидан ва бошқа манбалардан фанга қилинаётган харажатлар 2000 йилдаги 5,4 млрд сўмдан, 2004 йилда 6,5 млрд сўмга етиб, ҳозирги кунда миллий даромаднинг 3,1 фоизини ташкил этади. 2004 йилга келиб илмий ходимлар сони 9050 кишига етдики, бу МДХ даги илмий ходимларнинг 3 дан бир қисми демакдир.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини юқори даражага кўтариш фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни янада изчил, янада қатъият билан талаб қилади. Айни чоғда илмий-техника ривожининг ютуқларини ишлаб чиқаришда рўёбга чиқариш механизмининг такомиллаштириш ҳозирги босқичда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришнинг ҳал қилувчи омили эканлиги давлат сиёсатининг энг муҳим қоидаси ҳисобланади. Ана шу механизмни такомиллаштириш фан-техника тараққиётини ташкил этиш ва бошқариш, режалаштириш ва прогнозлаш, маблағ билан таъминлаш ва рағбатлантириш каби элементларни ўз ичига олади.

7.2. Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фан-техника тараққиётининг учта асосий йўналишидан фойдаланиш мумкин:

- а) анъанавий йўналиш;
- б) замонавий йўналиш;
- в) истиқболли, устуворлик йўналишлар.

Анъанавий йўналишга электрлаштириш, механизациялаш, қисман автоматлаштириш, химиялаш киради.

Замонавий йўналишга электронизациялаш, комплекс механизациялаш, комплекс автоматлаштириш (роботлаштириш, компьютерлаштириш), атом энергетикасини жадал ривожлантириш, янги материалларни ишлаб чиқариш ва уларга ишлов бериш, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган технологияларни қўллаш, ундан фойдаланишда технологиянинг экологияга салбий таъсирини камайтириш, имкони бўлса бутунлай йўқотиш йўллари киради.

Афзаллик, устувор йўналишларга қуйидагилар киради:

- электронизациялаш, биотехнологияни кенг жорий этиш, иқтисодий информатикани кўпайтириб, ривожлантириб, ишлаб чиқаришни тўла ахборотлаштириш, фундаментал фанлар бўйича изланишларни кучайтириш;
- янги, илғор (прогрессив) технологияларни жорий этиш;
- техника ва технология, электр энергияси ва ёқилғиларнинг, хомашё ва материалларнинг энг янги турларини яратиш;
- мавжуд машина ва механизмларни, асбоб-ускуна ҳамда жиҳозларни модернизациялаш киради.

Бозор иқтисодиётига кириб бориш муносабати билан илм-фан соҳасига жуда кўп атамалар (терминлар), тушунчалар кириб келмоқда. Масалан, “Нау-хау“, инновация, лизинг, технополис, венчур, инжинеринг, тендер ва ҳ.к.

“Нау-хау“ – бу техник, ташкилий-иқтисодий, тижорат билимлари ва тажрибанинг йиғиндиси бўлиб, алмашиш предмети ҳисобланади. “Нау-хау“ типига ахборот (информация) рақобатли ишлаб чиқаришнинг, савдонинг омили сифатида рўй бериши мумкин. “Нау-хау“нинг энг характерли, тавсифий томони – бу техник билимларнинг янгилигида ва аниқ ишлаб чиқариш ва тижорат вазифаларини бажариш учун фойдалилигидадир. Уни амалга оширишда шартнома тузилади: ҳар хил чизмалар, лойиҳалар, смета (бўладиган қирим-чиқим ҳисоби), техкарталар, методикалар (бирор нарсага ўргатиш усуллари), формулалар (шартли белгилар билан ифодаланган математик миқдорлар), техник маълумотлар ва ҳ.к. таништирилади. Экспортер бу маълумотларни етказиб беради, импортер эса қабул қилиб олади.

Инновация – иқтисодиётга маблағ солиш жараёни. Янгиликни жорий этиш: биринчидан, техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар бўлса; иккинчидан эса, илмий-техника тараққиёти ютуқлари натижалари бўлган янги техника ва технология. Ихтирочиликнинг ривожланиши, бирор йўналишдаги йирик ихтиро ва кашфиётлар майдонга келиши инновациянинг муҳим омиллари ҳисобланади.

Лизинг – машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини узоқ муддатли ижарага олиш; узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар экспортини кредитлаш шаклларида бири. Лизингнинг асосан молиявий ва оддий тури мавжуд.

Молиявий лизинг муайян муддатда ижарага берувчининг капитал харажатларини тўлиқ қоплашга етарли тўловлардан иборат бўлиб, мулк эгасига бир миқдор фойда ҳам беради.

Оддий лизинг – ижара даврида ижарага олинган мулк қисман амортизацияланади. Лизинг компанияси асбоб-ускуналар сотиб олиб, уларни

ижарачи фирмага одатда бир йилдан 10-15 йилгача ижарага беради. Лизингда ижарачининг шартнома муддати тугагандан сўнг асбоб-ускуналарни қолдиқ қиймат бўйича сотиб олиш (бу ҳолда эгалик ҳуқуқи янги соҳибга ўтади); янги келишув асосида шартнома муддатини чўзиш; моддий бойликларни лизинг компанияларига қайтариш ва бошқалар кўзда тутилиши мумкин. Томонлар лизинг шартномасида кўрсатилган давр мобайнида уни бузишга ҳақи йўқ. Лизинг компаниялари машина ва ускуналар сотиб олиш учун шахсий ва қарзга олинган маблағлардан фойдаланадилар. Давлат одатда, уларга қарз олишлари учун имтиёзли шароитлар яратиб беради.

Венчур – кичик бизнеснинг бир тури. Унинг моҳияти илмий-муҳандислик ишлари, янги техника, технология, товар намуналарини яратиш, ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат ишини ташкил этиш усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, йирик фирмалар ва давлат ижара контракти буюртмаларини бажаришдан иборат. Бу ишлар билан “Венчур корхоналар” шуғулланади. Улар таркибида тижоратда воситачи бўлган корхоналар ҳам бўлади. Венчур корхоналар техниканинг янги йўналишларида иш кўриб, фан-техника тараққиётига катта ҳисса қўшадилар. Улар венчур молиялаштиришда ҳам фаол қатнашадилар ва молиявий маблағ тўплаб, уни ишга солади.

Инжинеринг (инжинерлик – маслаҳат хизматлари) – тижоратчилик қоидаларига асосланган инжинерлик – маслаҳат хизматлари; ишлаб чиқаришни таъминлаш, маҳсулот сотишни уюштириш, ишлаб чиқариш объектларини қуриб, ишга тушириш юзасидан маслаҳат бериш. Бу иш билан инжинеринг фирмалари шуғулланади, улар мустақил фирма сифатида бир вақтнинг ўзида бир неча мижозларга хизмат қилади. Экспорт инжинеринг фирмалари бошқа мамлакатларга хизмат кўрсатади. Улар чет элдаги илмий ғоялар ва техник ишланмалар бозорида лицензия сотади, техник янгиликларни хорижда жорий этади. Инжинеринг компаниялари даромади кўрсатилган инжинеринг хизматига боғлиқ бўлади. Халқаро инжинеринг хизмати ишнинг техник-ташкилий ва тижорат томонлари кўрсатилган контракт шаклида расмийлаштирилади, моҳияти билан мўйян хизматларга буюртманинг бир кўринишидир. Инжинеринг хизматлари бозори – халқаро бозорнинг бир тури, инжинеринг хизматларининг давлатларaro олди-сотди қилинишидир.

Тендерлар – бозорда ёки халқаро бозорда **машина** ва **ускуналарни** харид этиш, қурилиш-монтаж ишларини бажариш, инжинеринг хизмати кўрсатиш учун конкурс асосида буюртма бериш. Харидор ёки буюртмачи энг аввал конкурс эълон қилиб ҳаммани ўз шартлари билан таништиради. Шунга асосан конкурсда иштирок этувчи фирмалар, консорциумлар ёки корхоналар ўз таклифларини – тендерларини харидор, буюртмачига юборади. Тендерни инжинеринг фирмалари хужжатлаштиради.

Фан-техника тараққиётининг муҳим анъанавий йўналишларидан бири ишлаб чиқаришни электрлаштиришдир. **Электрлаштириш** деганда электр энергиясини етарли даражада ишлаб чиқариш, уни керакли жойларга узатиш ва ундан кенг фойдаланиш жараёни тушунилади. Унинг моддий асосини “Электроэнергетика” тармоғи ташкил этади. У электр энергияси ишлаб

чиқарадиган жиҳозларни (электростанцияларни), истеъмолчиларга уни етказиб берувчи жиҳозларни (подстанцияларни) ва электр узаткичларни ўз ичига олади.

Электр энергияси ҳар турли станцияларда ишлаб чиқарилади:

- сув билан ишлайдиган электр станциялар (ГЭСлар);
- иссиқлик электростанциялари (ГРЭСлар);
- атом электростанциялари;
- қуёш электростанциялари;
- шамол ва бошқа электростанциялар.

Экспертларнинг далолат беришларича, келгуси юз йилликнинг ўрталарида сайёрамизда энергия ишалб чиқариш ҳозирги даражадан ўн барабар ортади. Бундай ўсишни қайта тикланмайдиган органик ёқилғи ёрдамида таъминлаш мумкин эмас. Шу сабабли энергетика муаммоси энг жиддий жаҳоншумул муаммолардан бирига айланмоқда.

Ҳозирги вақтда жаҳон энергетикаси асосан органик ёқилғидан фойдаланишга асосланади. Умуман энергетика балансида нефть ва газнинг улуши тахминан 50 фоизни, кўмир 35 фоизни ташкил этади ва атиги 15 фоизи атом электростанциялари, гидроэнергетика ва бошқа манбалар улушига тўғри келади. Бироқ инсоннинг энергетика истеъмоли шу қадар тез суръатда ўсмоқдаки, органик ёқилғи каби анъанавий энергетика ресурсларининг захиралари навбатдаги юз йилликдаёқ етарли бўлмай қолади. Шу сабабли инсоният олдида янги энергия манбаларини эгаллашдек долзарб вазифа турибди. Ҳозирги пайтда қуёш, атом (оғир элементларнинг бўлиниши) ва ядро энергетикаси (енгил ядроларни термоядровий синтез қилиш) ана шундай манбалар ҳисобланади.

Ер сатҳига етиб келадиган қуёш энергиясининг умумий миқдори инсоният эҳтиёжларини қондириш учун батамом етарлидир. Бунинг яна бир афзаллиги, анча арзонга тушади.

Олимларнинг ҳисобларига қараганда, XXI асрнинг ўрталарига бориб, бутун дунёда жон бошига электр истеъмол қилиш 3-4 барабар ортади. Бунинг қандай таъминлаш мумкин? Органик ёқилғини ишлаб чиқаришни камайтириш керакми ёки йўқми? Албатта, бу саволга жавоб топиш керак бўлади. Бу муаммони ҳал этиш олимлар ва мутахассислар олдида катта вазифалар қўяди.

Атом энергетикасининг афзалликлари ва касофати тўғрисида икки оғиз сўз. АЭСларнинг емирилиши жуда мураккаб вазиятни келтириб чиқаради. Авария пайтида радиоактив моддалар ажралиб чиқа бошлаши катта ҳудуднинг радиоактив зарарланишига олиб келиши мумкин. Шундай қилиб АЭСларни барпо этиш хавфсизлик билан боғлиқ бўлган принципаал янги омилни келтириб чиқаради. Бу омил нақадар жиддий эканлигини эса Чернобиль АЭСидаги авария яққол кўрсатди.

Башарти, термоядер энергетикаси мавжуд бўлганда у барча мезонлар бўйича етакчи ўринни эгаллаган бўлур эди. Ҳали у яратилгани йўқ, шунчаки талаб холос. Мураккаб техникавий ва технологик вазифалар ҳал этилиши лозим.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни электрлаштириш борасида жуда катта ишлар амалга оширилиши туфайли йилдан йилга электр энергияси ишлаб чиқариш кўпаймоқда. Агар 2000 йилда 46 млрд. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган бўлса, 2004 йилда 55 млрд. кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Республикада олимлар ва энергетика саноати мутахассислари “Ўзбекистон электроэнергетикасининг тараққиёт концепциясини” ишлаб чиққанлар. Бу концепцияга биноан 2010 йилда 96 млрд кВт/соат электр энергияси ишлаб чиқарилади. Бундай ўсишнинг асосий қисми иссиқлик электр энергияси тайёрлаш ҳисобига бўлади.

Электронизациялаш деганда ишлаб чиқариш жараёнларида электроникадан кенг фойдаланиш, яъни ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ахборотни компьютерларда йиғиш, ўтказиш ва ишлаш тушунилади. Электрониканинг макро ва микро турлари мавжуд бўлиб, улар саноат ишлаб чиқариши бошқарувида алоҳида ўрин тутди. Айниқса, лаҳзали бизнес борасида жуда қўл келади.

Механизациялаш – бу қўл меҳнати машина меҳнати билан алмаштиришдир. У икки хил бўлади: а) кичик механизациялаш; б) комплекс механизациялаш. У ишлаб чиқаришни автоматлаштиришга замин тайёрлайди.

Автоматлаштириш – бу илгари одам бажарадиган, бошқариш ва назорат қилиш вазифалари асбоблар, автоматик қурилмалар зиммасига юкланадиган машинали ишлаб чиқаришни ривожлантириш жараёни. Автоматлаштириш жараёнида инсон фақат операторлик вазифасини адо этади. Саноат ишлаб чиқаришини автоматлаштиришдан мақсад – меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг барча ресурсларидан фойдаланишнинг оптимал шароитини яратиш.

Ишлаб чиқаришни автоматлаштиришнинг уч тури, яъни қисман (айрим ишлаб чиқариш операцияларинигина автоматлаштирадиган), комплекс ва тўла хиллари мавжуд.

Бугунги кунда компьютер ва ахборот технологиялари, телекоммуникациялар тармоқларини, маълумотлар узатишни, Интернет хизматларига кириб боришни ривожлантириш ва замонавийлаштириш республикамизда устуворлик касб этмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов томонидан 2002 йилнинг 30 майида имзоланган «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот – коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармон алоҳида аҳамиятга моликдир. Ушбу ҳужжатга мувофиқ Республикада компьютерлаштириш ва ахборот – коммуникация технологияларини ривожлантириш соҳасидаги вазифаларни Мувофиқлаштирувчи Кенгаш тузилган. Бу кенгаш зиммасига мазкур соҳани ривожлантиришнинг замонавий халқаро тенденциялар ва мамлакатни ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш стратегиясига мос келувчи устувор йўналишларини белгилаш, бу борада дастурлар, лойиҳалар, меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатларнинг ишлаб чиқирилиши ҳамда экспертизадан ўтказилишини ташкил этиш, малакали кадрлар тайёрлаш

ва қайта тайёрлаш, жумладан, мутахассисларни чет элларда ўқитиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш каби муҳим вазифалар юклатилган.

Унда «... реал иқтисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, турли аҳоли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳраманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш ...» белгилаб қўйилган.

Ўзининг ахборот –коммуникациялар технологиялари инфратузилмасини шакллантирган мамлакатларгина глобал иқтисодиётга кириб бориши мумкин. Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатлар замонавий ишлаб чиқариш ёки ахборот – коммуникациялар технологияларини кенг кўламда қўллашга қарор қилдилар. Чунки улар кўшимча иш жойларини ташкил этиш ва ходимларни қайта тайёрлашда чет эл инвестицияларини жалб этадиган «ядро» бўлиб хизмат қилади.

Саноати ривожланган мамлакатлар ахборот – коммуникациялари бозорини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ушбу технологиялардан кенг миқёсда фойдаланиш иқтисодий ўсиш, меҳнат унумдорлиги ва сифатини юксалтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда жаҳон бозори билан кечадиган интеграция жараёнларини тез суръатларда амалга оширишга катта имконият яратиб бермоқда. Ушбу анъаналарни мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг барча тармоқларида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистонда ахборот – коммуникациялар бозори шаклланишининг барча ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари мавжуд. Изчиллик билан ривожланиб бораётган ушбу тармоққа чет эл сармояларини жалб қилиш ва кўшма корхоналар очиш учун барча шарт – шароитлар етарли. Ана шу шарт – шароитлардан саноат ишлаб чиқаришида кенг фойдаланиш унинг самарадорлигини оширишга катта имкониятлар яратиб беради.

Химиялаштириш – бу ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида химия фанининг барча ютуқларидан кенг фойдаланиш. Ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларига химик материалларни, хомашё ва материалларни қайта ишлашнинг химик усуллари жорий этишдаш иборатдир. Химиялаштириш ёрдами билан олдиндан белгиланган хусусиятли хомашё материалларни тайёрлаш мумкин. Масалан, бўёқ ва лаклар, синтетик каучук, синтетик тола, пластмассалар ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикаси жуда катта фан-техника салоҳиятига эга. Бу ерда Ўзбекистон ФА ва 400 дан ортиқ илмий- тадқиқот муассаси ташкилоти бўлиб, уларда фан-техника тараққиётининг фундаментал ва амалий муаммолари тадқиқ қилинади, хусусан, саноат ишлаб чиқаришига унинг илмий-техника базасини мустаҳкамлаш борасида илмий ва амалий ёрдам кўрсатилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатига хорижий мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги тажрибаларини олиб келиш ҳамда уларни жорий этиш масаласига жуда катта эътибор берилмоқда. Кенг кўламда глобаллашув жараёни кечаётган бугунги кунда олимларнинг ютуқлари

тижоратлашиб бормоқда ва ҳозирги пайтда дунё бозоридаги энг қиммат маҳсулот турларидан бирига айланмоқда.

7.3. Фан-техника тараққиётининг самарадорлигини баҳолаш

Янги техника ва технологияни жорий этиш учун унинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини аниқлаш керак бўлади. Шу сабабли янги техника ва технологияни жорий этиш асосида халқ хўжалигида, жумладан, саноат ишлаб чиқаришида юқори кўрсаткичларга эришиш учун техник чора-тадбирларнинг қайси бири фойдали эканлигини аниқлаш зарур.

Техник тадбирларнинг асосий гуруҳлари қуйидагилардан иборат:

- машина ва механизмлар, жиҳозлар ва асбобларнинг янги ҳамда такомиллашган турлари ва конструкциялари;
- хомашё, материаллар, ёқилғи ва энергиянинг янги турлари;
- технологик жараёнларнинг янги ва такомиллашган турлари;
- маҳсулотнинг химик ва физик хоссаларини, параметр ва ассортиментларини яхшилаш;
- технологик жараёнларни механизациялаш ва автоматлаштириш;
- жиҳозларни модернизациялаш;
- бино ва иншоотларнинг янги типларини яратиш;
- меҳнатни ташкил этиш ва бошқаришнинг янги ва такомиллашган усуллари;
- ихтирочилик ва рационализаторлик таклифлари.

Корхоналар, тармоқлар ва тармоқлараро комплексларда ишлаб чиқариш суръатини тезлаштириш, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, унинг сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг фойдалилигини кўтариш учун фан-техника тараққиётини жадаллаштириш керак бўлади. Бу иш маълум чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобига бўлиши мумкин. Чора-тадбирлар албатта самарали бўлиши керак. Уни ҳисобга олмасдан, баҳслашмасдан фан-техника бўйича тадбирларни ишлаб чиқаришга жорий этилмайди.

Фан-техника тараққиёти тадбирлари иқтисодий самарасини ҳисоблаш тартиби расмий ҳужжатлар, яъни методик қўлланмаларда изоҳлаб берилган.

Уларга қуйидагилар киради:

- капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш бўйича Намунали (Типовая) методика;
- халқ хўжалигида янги техника, ихтирочилик ва рационализаторлик тавсифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;
- корхоналар ва ишлб чиқариш бирлашмалари бошқарувининг автоматлаштирилган системасининг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш методикаси;
- бошқарувнинг компютерлаштирилган тизимининг самарадорлигини аниқлаш методикаси;

- меҳнатни илмий ташкил этиш, яъни МИТ бўйича тадбир-чораларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси;

- атроф-муҳитни муҳофаза этиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларнинг иқтисодий самарасини аниқлаш учун вақтинчалик методика.

Ундан ташқари, тармоқ вазирликлари, илмий текшириш институтлари, лойиҳа ташкилотлари, олий ўқув юртлари ҳам методик материаллар тайёрлаши мумкин.

Техника тараққиёти энг аввало янги техникани яратиш орқали амалга оширилади, рўй беради. Шу сабабли яратилган ва жорий этилаётган техника самарали ёки самарасизлигини билиш керак бўлади. Демак, самарани ўлчаш ва баҳолаш керак.

У қандай қилиб аниқланади?

Янги техниканинг иқтисодий самарадорлиги барча саноат тармоқларида, илмий-текшириш институтларида, лойиҳалаш ташкилотларида тегишли тадбирларни аввалги йиллардаги ўзлаштириш натижаларини ифодаловчи ҳужжатлар асосида аниқланади.

Илмий-техникавий тадбирларнинг кўп йиллик тажрибаларига асосланган турли кўрсаткичлар, жумладан, машина ва техникавий воситаларни ишлаб чиқариш ҳамда улардан фойдаланиш натижасида эришиладиган йиллик иқтисодий самарадорлик қуйидагича аниқланади:

$$\dot{Y} = [3_1 \cdot \dot{a} - 3_2 \cdot \dot{I}] \cdot \dot{A}_2 - S$$

Бу ерда: 3_1 ва 3_2 – мавжуд ва янги техника ёрдамида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш харажатлари (келтирилган харажатлар);

a – янги техникавий воситаларнинг сифатини, нисбий афзаллигини ифодаловчи коэффициент бўлиб:

$$a = \frac{Q_2 P_1 + E_n}{Q_1 P_2 + E_n}$$

бу ерда: Q_1 ва Q_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар бирлиги ёрдамида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

P_1 ва P_2 – мавжуд ва янги техникавий воситалар қийматидан уларни тиклаш учун ажратмалар салмоғи;

Π – янги техникадан фойдаланиш даврида эришиладиган самарадорлик. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Pi = \frac{[U_1^1 - U_2^1] - E_n [K_2^1 - K_1^1]}{P_2 + E_n}$$

бу ерда: U_1^1 ва U_2^1 - мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш давридаги жорий харажатлар;

K_1^1 ва K_2^1 – мавжуд ва янги техникадан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган капитал қўйилмалар;

E_n – капитал қўйилмаларининг норма даражасидаги самарадорлик коэффициенти (0,15);

A_2 – янги техника жорий этилгандан кейин унинг ёрдами билан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажми;

S – янги техникани лойиҳалаштириш харажатлари.

Янги техника самарадорлигини ҳисоблаш қиёсий самарадорликни аниқлаш тамойилларига асосланади. Ҳозирги кунда бундай ҳисоб-китоблар халқ хўжалигида янги техникадан, ихтирочилик ва риционализаторлик таклифларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш методикаси асосида амалга оширилади.

Бу методикага биноан иқтисодий самара куйидаги формула ёрдами билан ифодаланади:

$$C = (X_1 - X_2) \cdot A_2,$$

бу ерда: C – йиллик иқтисодий самара, сўм;

X_1 ва X_2 – янги техника ёрдами билан тайёрланган маҳсулот бирлигига сарфланган келтирилган харажатлар ($T + E_n \times K$);

A_2 – ҳисобот йилида янги техника ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг йиллик ҳажми.

Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлигини режалаштириш ва башорат қилишда унинг бир қатор асосий техник-иқтисодий кўрсаткичларга, жумладан фойданинг кўпайиши, меҳнат унумдорлигини ошириш меҳнат, моддий ва капитал сиғимининг пасайиши, маҳсулот таннархининг камайишига таъсир этиши ҳисобга олинади. Масалан, янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳисобига олинadиган режали фойданинг кўпайиши куйидаги формула билан аниқланади.

$$\Delta \Phi_t = [(B_t - T_t) \cdot A_t - (B_1 - T_1) \cdot A_1]$$

бунда $\Delta \Phi_t$ – келгуси даврда фойданинг ошиши (сўм ҳисобида);

B_t ва T_t – корхона улгуржи баҳоси ва янги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннарихи;

B_1 ва T_1 – корхона улгуржи баҳоси ва алмаштириладиган маҳсулотнинг янги техникани жорий этилгунгача бўлган йилдаги таннарихи (сўм ҳисобида);

A_t ва A_1 – келгуси даврда ишлаб чиқариладиган янги маҳсулот ва янги техникани жорий этишгача бўлган йилдаги алмаштириладиган маҳсулотнинг ҳажми (сўм ҳисобида).

Янги техниканинг самарадорлигини ҳисоблаш ва таҳлил этиш унинг ижтимоий натижалари ва оқибатларини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Улар жумласига, меҳнат шароитларини яхшилиш, хавфсизлик ва қулайликни таъминлаш, ходимларнинг билими ва илими ҳамда малмкасини ошириш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, инсон фаолияти учун энг яхши шароитлар яратиш киради.

Қисқача хулосалар

1. Саноатда илмий-техника базаси – бу унинг илмий салоҳияти ва барча меҳнат воситаларининг мажмуидир. Бу салоҳият энг аввало саноатни, сўнгра, халқ хўжалигининг бошқа соҳалари ривожини таъминлайди.

2. Саноат соҳасида фан-техника тараққиётини анъанавий йўналишларига ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва электронизациялаш, механизациялаш ва

автоматлаштириш, химиялаштириш ва янги (прогрессив) технологияларни жорий этиш киради.

3. Ўзбекистон Республикаси бу борада ўзининг жуда катта салоҳиятига эга. Мамлакатнинг изчил ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун ана шу салоҳиятдан тўла-тўқис фойдаланиш ва фан-техника тараққиётини янада тезлатиш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фан-техника тараққиётининг моҳияти ва аҳамияти.
2. Техника ва технологиянинг тавсифи ва унинг турлари.
3. Фан-техника тараққиётининг йўналишлари:

Ишлаб чиқаришни элкетрлаштириш ва электронизациялаш; ишлаб чиқаришни химиялаштириш, янги меҳнат буюмлари, қуроллари, энергия ва ёқилғининг янги турларини яратиш;

4. Янги техникани ишлаб чиқаришга жорий этишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усули.

5. Микроиқтисодиёт ва молиявий барқарорликка эришиш – ишлаб чиқаришни мувофиқлаштириш ва илғор технологиялар билан қайта қуроллантиришнинг бош шарти.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХ1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-10-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

8-МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ

8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

8.2. Концентрациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

8.3. Ихтисослаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

8.4. Кооперативлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

8.5. Комбинатлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

8.1. Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига уларни умумлаштириш ва ижтимоий меҳнат тақсимооти жараёнлари сезиларли таъсир кўрсатади. Саноатни концентрациялаштириш ва комбинациялаштириш ижтимоий меҳнатни йирик корхоналарда мужассамлаштиришни ифодаласа, ихтисослаштириш ҳамда кооперативлаштириш эса саноат тармоқлари таркибида меҳнат тақсимооти ва уларнинг ҳамкорлигини ифодалайди.

Меҳнат тақсимоотининг ривожланиш даражаси ва уни умумлаштириш жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда муносабатларининг такомиллашишида ўз аксини топади.

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шакллари мустақиллик туфайли ва миллий иқтисодиётни эркинлаштириш муносабати билан ўз моҳияти ва мазмунини, мақсад иа вазифаларини анчагина ўзгартирди. Айниқса ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш, кичик ва ўрта корхоналарнинг пайдо бўлиши муносабати билан улар ўртасида уйғунлашув юзага келди.

Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шаклларига қуйидагилар киради:

- концентрациялаштириш;
- ихтисослаштириш;
- кооперативлаштириш;
- комбинациялаштириш;

Концентрациялаштириш - бу бир хил, ўхшаш маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарни йириклаштиришдир.

Ихтисослаштириш эса - бу алоҳида ишлаб чиқариш участкалари, цехлар, корхоналар, тармоқларни конструктив ва технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ёки жараёнларни бажаришга мужассамлаштиришдир.

Кооперативлаштириш - маълум турдаги маҳсулотни ҳамкорликда тайёрлаш бўйича корхона (фирма)ларнинг биргаликда фаолият кўрсатишидир.

Комбинациялаштириш - турли тармоқларга мансуб бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни ёки жараёнларни бир корхона миқёсида мужассамлаштиришдир.

Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президент асарларида ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Натижада улар оқилона равишда, саноат сиёсатининг барча талабларига жавоб берадиган йўсинда ривожланиб бормоқда. Бу жараёнларнинг зарурлиги ва уларни такомиллаштириш масалалари миллий иқтисодиёт тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

8.2. Концентрациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Ишлаб чиқаришнинг концентрациялаштириш – бу маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир. Унинг бир неча турлари мавжуд. Улар агрегат, технологик, ташкилий хўжалик ва корхона (фирма) ларни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Саноатни концентрациялаштириш агрегат, технологик, ташкилий-хўжалик ва заводларни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Агрегат шаклида ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш - дастгоҳларнинг қувватини оширишдир, яъни агрегатларнинг унумдорлигини юқори даражага ҳамда маълум хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг умумий қувватида юқори унумдор агрегатлар салмоғини кўпайтиришдир. Бу жараён саноатнинг етакчи, айниқса, электроэнергетика, металлургия, химия, ёқилғи ва қурилиш материаллари тармоқларида сезиларли.

Концентрациялаштиришга технологик жиҳатдан ўхшаш ишлаб чиқаришларнинг қувватини ошириш орқали эришиш мумкин. Масалан, металлургияда - чўян, пўлат эритиш, прокат ишлаб чиқариш, тўқимачиликда – йиғириш, тўқиш, бўйаш, машинасозликда - қуюв, механик ишлов бериш, йиғув жараёнларининг мужассамлашиши.

Корхоналарни ва уларнинг таркибидаги цех ва участкаларни йириклаштириш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг йиллик ҳажмини кўпайтиради, маҳсулот сифатини яхшилайдиган, меҳнат унумдорлигини оширади. Бунга йирик корхоналарни қуриш, ишлаб турган корхоналарни қайта қуроллантириш, кенгайтириш, бирлашмаларни тузиш йўли билан эришилади.

Иқтисодий районларнинг индустриал ривожланиш даражаси, уларнинг таркибидаги йирик, ўрта ҳамда кичик саноат корхоналарнинг салмоғи бўйича ифодаланади.

Саноатни концентрациялаш масалаларини маълум маҳсулотларга эҳтиёж, уларни ишлаб чиқариш имкониятларини ҳамда эришиладиган иқтисодий натижаларни эътиборга олган ҳолда ҳал этиш тавсия этилади.

Корхоналар ишлаб чиқаришнинг ҳажмига биноан йирик, ўрта ва кичик турларга бўлинади. Улар бир биридан ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)нинг ҳажми, асосий фондларнинг қиймати, ходимларнинг сони билан фарқланади.

Йирик, ўрта ва кичик корхоналарни куриш зарурияти Ўзбекистон Республикасининг моддий-техника базасини яратишда вақт омилининг аҳамияти ниҳоятда юқорилиги билан аниқланади.

Ҳар бир саноат корхонаси ўз афзалликлари ва камчиликлари бўйича бир биридан фарқланади.

Йирик корхоналарнинг афзалликларига қўйидагилар киради:

- юқори унумли техника ва илғор технологияни қўллаш ва ундан фойдаланиш имкониятларининг кўплиги;

- ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш;

- ходимлар меҳнат унумдорлигининг юқорилиги;

- саноатга ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган энг янги фан-техника ютуқларини, ўзлаштиришга таъсир кўрсатадиган қувватли конструкторлик, технологик ва илмий-тадқиқот лабораториялари, бюроларини ташкил этиш имкониятлари;

- шартли-доимий харажатларнинг камлиги;

- маҳсулот бирлигига тўғри келадиган асосий ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш харажатларининг пастлиги.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кичик корхоналарнинг ўрни ва роли жуда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли мустақиллик йилларида ўрта ва кичик корхоналарнинг ривожланишига алоҳида эътибор берилди. Натижада уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 37 фоизга тенг бўлди.

Йирик, ўртача ва кичик корхоналар оқилона ривожлантирил-гандагина ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришиш мумкин. Бу вазифани ҳал этиш ишлаб чиқаришни концентриялаштиришга бевосита боғлиқдир. Бунинг учун корхоналарнинг оптимал йириклигини аниқлаш керак бўлади.

Оптимал йирикликдаги корхоналар деб, техника тараққиётининг ҳозирги даврида маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва уни истеъмолчиларга етказилишининг минимал даражадаги ижтимоий меҳнат харажатлари эвазига таъминлайдиган корхоналарга айтилади.

Оптимал йирикликдаги корхоналар ўзаро боғланган йирик, ўртача ва кичик ишлаб чиқаришларни ўз ичига олиб, агар уларнинг ҳар бири оқилона ихтисослашган бўлса, йирик корхоналарнинг барча афзалликларини ўзида сақлаб қолади. Демак, келажакда Ўзбекистонда маданийлашган, тўлақонли, бозор иқтисодини яратиш, иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш жараёни йирик ва ўрта корхоналарни оқилона уйғунлаштиришни тақозо этади.

8.3. Ихтисослаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда уни рационал ташкил этиш, жумладан, ихтисослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш (фрнц. – specialisation, лотинча specialis – айрим, махсус) – ижтимоий меҳнат тақсмотининг шакли. Ишлаб

чиқаришни ихтисослаштириш хилма-хил маҳсулотларни, уларни ишлаб чиқаришнинг турли босқичларини бир биридан ажралиб чиқиши туфайли янгидан янги янги кўпгина ишлаб чиқариш соҳаларининг вужудга келиш жараёнидир.

Тарихий тараққиёт жараёнида қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш ва бошқа ҳар хил ишлаб чиқаришлар мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Бу соҳаларнинг ўз ичида ҳам ажралиб чиқиш содир бўлиши натижасида бирон аломатига кўра бир-бирига яқин корхоналарни бирлаштирувчи ихтисослашган тармоқ вужудга келган.

Алоҳида ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар бир хил ёки бир турли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қуйишга эришганлар ҳамда махсус, ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлар билан ажралиб турган ва туриши мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштиришнинг энг биринчи ва элементар шакли саноатнинг бошланғич шакли бўлмиш ҳунармандчилик билан бирга вужудга келди. Меҳнат тақсимооти асосида ривожланаётган товар хўжалиги натурал хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг универсализмини емириб ташлади.

Корхоналарнинг ихтисослашуви - уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усуллари қўллашни енгиллаштирувчи турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Ихтисослаштириш жараёнининг тараққиёти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўсиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан белгиланади. Ихтисослаштириш, ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучининг жуда кенг миқёсда бирлаштирилиши ҳозир иқтисодий зарурият бўлиб қолди. Ҳозирги замон техника тараққиётининг муҳим омиллари – электронизациялаш, комплекс автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва жорий этиш, илғор технологияларни, жумладан, биотехнологияларни вужудга келтириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш саноат корхоналарининг ишини энг рационал, оқилона ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, жиҳоз ва асбоб-уқуналардан, материаллардан беками-кўст фойдаланишда, фан ва техниканинг энг охириги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган махсус машина ва асбобларни қўллашда, меҳнат унумдоригини оширишда, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларини тежашда катта самара келтиради.

Корхона бўлимларининг ихтисослашуви - айрим цехлар, участкалар, иш жойларининг айрим маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва жараёнларни бажаришга ихтисослашувида ифодаланади.

Саноатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнининг қуйидаги шакллари кенг тус олган:

-биринчи, энг оддий ва кенг тарқалган шакли **буюмлар бўйича ихтисослаштириш**. Унинг бундай шакли корхоналарни технологик жиҳатдан бир-бирига ўхшаш бўлган ва чекланган миқдордаги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга мослаштиришдан иборат;

-иккинчи, **деталли ихтисослаштириш**, яъни буюм ёки маҳсулотнинг бир қисмини, узел детални (масалан, мотор, редуктор, карбюратор, поршень, гильза, кузов, бункер ва ҳ.к.ларни) ишлаб чиқариш;

-учинчи, **технологик ихтисослаштириш**. Бу ихтисослаштиришнинг энг олий шакли бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг маълум операцияларини бажаришни ўзида мужассамлаштиради. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг кенгайиши ихтисослаштиришнинг доиморивожланиши ва мукаммаллашувининг зарурлигини ифодалайди. Масалан, машинасозликда буюмлар бўйича ихтисослаштириш - маълум ишлаб чиқариш тармоқлари ёки иш турлари (пахта териш, йўл қурилиши) учун машиналар ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви йўналишида ривожланмоқда. Бундай ихтисослаштириш конструкторларга айрим тармоқларда машиналарнинг ишлаш шароитларини чуқурроқ ўрганиш ҳамда мукаммалроқ техника яратиш имконини кенгайтиради. Бир корхона миқёсида тугалланган ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши унга доиморивожланиш хизмат қилиб, зарур қисмларни етказиб берувчи ихтисослашган корхоналар ташкил этилишини тақозо этади. Чунки барча хил маҳсулот ишлаб чиқаришни бир корхонага тўплаш мумкин эмас. Шу туфайли қисмлар ёки маҳсулотнинг бўлақларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган замонавий корхоналар ташкил этилган. Бу хил қисмлар бўйича ихтисослашган корхоналар кўпроқ машинасозликда кўринади.

Қисмлар ёки маҳсулот бўлақларини ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган корхона ва тармоқларга шарикоподшипниклар, поршень ишлаб чиқарувчи заводлар, карбюратор заводи, редуктор, асбоб-анжомлар, қуйма, эҳтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футлярлар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб чиқариш мисол бўла олади. Масалан, шарикоподшипниклар, поршенлар, редукторлар, моторлар ва бошқалар тайёрлайдиган турли жараёнларга ташкилий жиҳатдан бўлиниши мумкин.

Корхоналарнинг технологик ихтисослашувига машинасозлик заводлари учун тайёр қисмлар ишлаб чиқарувчи, қуювчи ва темирчи-прессловчи заводлар, тўқимачилик фабрикалари учун ип-йигирув фабрикалари мисол бўла олади.

Ихтисослаш даражасининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

-ихтисослашган корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотининг шу маҳсулот турининг умумий ҳажмидаги салмоғи;

-ишлаб чиқарилган, технологик жиҳатдан ўхшаш бўлган ассортиментдаги буюмларнинг гуруҳлари, турлари.

Корхона таркибидаги ихтисослашувни таърифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

-дастгоҳлар илғор турларининг ушбу корхона ёки цех дастгоҳларининг умумий миқдоридаги салмоғи;

-поток линияларда ўрнатилган дастгоҳларнинг салмоғи. Масалан, поток усулида ишлаб чиқаришда банд бўлган металл қирқувчи дастгоҳларнинг ҳамма асбоб-ускуналар қийматида нисбати (фоиз ҳисобида);

-корхона ишлаб чиқарадиган турли маҳсулотларда унификациялаштирилган ёки бир шаклга келтирилган деталлар ва қисмлар салмоғи.

Ихтисослашган корхона (фирма)лар ва уларнинг бўлималари сонининг ўсиши ҳам ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви юқори даражада эканлигини кўрсатади.

8.4. Кооперативлаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Саноатда корхоналар ихтисослашувининг ривожини ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади. Кооперативлаштириш - бу маълум маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.

Кооперативлаштиришда маҳсулот етказиб бериш тартиби ишлаб чиқариш жараёнида буюртмачининг маълум ишлаб чиқариш-техникавий топшириқни бажаришини ҳисобга олишини талаб этади. Кооперативлаштириш хомашё, ёқилғи ва стандартлаштирилган яримфабрикатлар ҳамда буюртмаларни етказиб бериш босқичларини қамраган ҳолда моддий-техника таъминотидан фарқланади.

Кооперативлаштириш мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни тезлаштириш, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифаларни ҳал этишга имконият яратиб беради.

Саноатнинг ривожланиш давларида ишлаб чиқаришни кооперативлаштиришнинг бир қанча самарали шакллари вужудга келди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш;
- технологик кооперативлаштириш;
- тармоқлараро кооперативлаштириш;
- иқтисодий районлараро кооперативлаштириш.

Буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш - бу машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқарувчи бош корхонага турли бутловчи буюм ва деталларни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолиятдан иборат. Масалан, деталлар бўйича кооперативлаштириш усулида ихтисослашган корхоналар бош корхонага шарикоподшипниклар, поршенлар, турли узеллар ва асбоб-ускуналарнинг қисмларини етказиб беришлари мумкин.

Технологик кооперативлаштириш – бу бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир. Ишлаб чиқаришнинг қайси тармоққа тааллуқлилиги нуқтаи назаридан тармоқ ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперацияси вужудга келади.

Тармоқлараро кооперативлаштириш саноат тармоқларининг бир бирига хизмат кўрсатишини ифодалайди. Масалан, саноат ишлаб чиқаришининг машинасозлик тармоғи металлургия саноати билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Кооперация асосида маълум маҳсулотларни тайёрлаши, бир

бирига бутловчи буюмлар етказиб бериши ва муайян ишларни бажариб бериш мумкин.

Ўзаро боғлиқ бўлган корхоналарни жойлаштириш нуқтаи назаридан иқтисодий районлар миқёсида ва районлараро кооперативлаштириш кенг тус олиши мумкин.

Районлараро кооперативлаштириш турли иқтисодий ҳудудларда жойлашган корхоналар ўртасидаги алоқаларни ифодалайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шаклига баҳо бериш учун унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Улар қаторига қуйидагилар киради:

- биринчидан, ушбу корхона билан ҳамкорлик қилувчи корхоналар сони. Бунда етказиб берувчи ва буюртмачи корхоналарнинг сони алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоб қилинади. Масалан, автомобиль заводлари юзлаб корхона (фирма)лар билан ҳамкорлик қилсалар, станоксозлик корхоналарининг ишлаб чиқариш алоқалари атиги бир нечта корхоналар билан чегараланган бўлади.

- иккинчидан, кооперация усулида олинаётган ярим фабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг ушбу корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот таннархидаги улуши. Масалан, автомобил таннархида ташқари,дан кооперативлаштириш йўли билан олинadиган ярим фабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг улуши тахминан 40-45 фоизни ташкил этади.

8.5. Комбинациялаштириш, унинг шакллари ва кўрсаткичлари

Саноатнинг ҳар бир тармоғида катта корхоналар бўлаверади. Лекин иккинчи томондан замонавий саноатга комбинация деган нарсa хосдир. Саноатни комбинациялаштириш турли саноат тармоқларининг бир корхонада қўшилишидирки, бу тармоқлар ё хомашёни кетма-кет ишлаб берувчи тармоқлар (масалан, рудадан чўян қуйиш ва чўянни пўлатга айлантириш, сўнгра, эҳтимол, пўлатдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш) ёки бири иккинчисига нисбатан ёрдамчи рол ўйновчи тармоқлар (масалан, чиқиндиларни ёки қўшимча маҳсулотни ишлаш; упаковка буюмлари ишлаб чиқариш ва ҳ.к.) бўлади.

Комбинат таркибидаги бўлимларнинг техник-иқтисодий бирлиги, ишлаб чиқариш қуввати, маҳсулот миқдори, турлари на сифати бўйича ўзаро мослиги улар ўртасидаги иқтисодий алоқадорликни ифода этади. Бўлинмалар ўртасидаги иқтисодий алоқадорлик эса турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Комбинатнинг хомашё, энергетика ва транспорт манбалари бирлиги, унинг барча ишлаб чиқариш бўлинмаларининг умумий коммуникация (сув, буғ, газ, электр билан таъминлаш) тизимлари бирлашганлигини, умумий транспорт хўжалигидан фойдаланишини, дастлабки хомашёларни ёки ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашини, бир-бирларини ярим фабрикат ёки чала маҳсулот билан таъминлашини кўрсатади.

Комбинациялаштириладиган корхоналарнинг ҳудудий бирлиги ягона технологик системани ташкил этувчи бирлаштириладиган ишлаб

чиқаришларнинг узвий технологик боғлиқлигидан келиб чиқади. Бу тизимда узилиш бўлмаслиги учун, комбинатнинг барча ишлаб чиқариш бўлимлари бир майдонда жойлаштирилади. Бу химик-технологик ва термик ишлаб чиқариш жараёнлари (кимёвий, металлургия, нефтехимия, озик-овқат ва х.к.) устун бўлган комбинациялаштирилган корхоналар учун айниқса муҳимдир. Комбинациялаштиришни ривожлантиришнинг асосий шarti ишлаб чиқаришни йириклаштиришдир.

Комбинациялаштириш натижасида хомашёдан, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқ фойдаланиш имконияти яратиладики, бу эса саноатнинг хомашё манбаини кенгайтиради.

Комбинациялаштириш саноат ишлаб чиқаришда жараёнларни узлуксиз олиб бориш, уларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва натижада иш кучини тежаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бундай ишлаб чиқариш шароитида бир қатор қурилиш объектлари учун капитал харажатлар, маҳсулот ва хомашёни узоққа ташиш, умумзаовд харажатлари қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади, таннархи камайиб, сифати эса анча яхшиланади ва истеъмолчилар талаби тўлароқ қондирилади.

Комбинатлаштиришнинг қуйидаги шакллари ажратиш мумкин:

- хомашёни тайёр маҳсулот олгунча кетма-кет босқичларда қайта ишлаш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишга асосланган ҳолда маҳсулот тайёрлаш;
- хомашёни ёппасига қайта ишлаш.

Хомашёни комплекс қайта ишлашга асосланган комбинатлаштириш энг ривожланган ишлаб чиқариш бўлиб жуда катта халқ хўжалик аҳамиятига эгадир. Чунки бу шаклда хомашё, материаллар ва чиқиндилардан тўла-тўқис фойдаланиш мумкин бўлади. Комбинатлаштиришнинг бундай зарурлиги хомашё таркибида турли элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Масалан, Охангарон рудаларининг кўп қисми комплекс, полиметаллик тавсифга эга булиб, улардан баъзи бир элементларнинг қиймати мис қийматидан 9-10 баробар юқоридир. Ҳозирги замон техника ва технологияси ердамида у ерда мис билан бирга олтингугурт, қалай, қўрғошим, олтин, селен, телур ва бошқа бир қатор нодир буюмлар олинмоқда.

Алоҳида комбинатнинг ривожланиш даражаси ўша комбинат камраб олган тармоқлар ва ишлаб чиқариш стадияларининг сони билан тавсифланади. Шу сабабли одатда тўла-тўқис ва тўла бўлмаган комбинатларни фарқлайдилар. Масалан, тўла-тўқис тўқимачилик комбинати барча босқичлар (йигириш, тўқиш ва пардозлаш)ни камраб олади. Тўла бўлмаган тўқимачилик комбинати эса ўз ичига бир ёки икки босқични олади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш жуда юқори даражага кўтарилган. У айниқса металлургия, кимё, тўқимачилик ва озик-овқат саноатида кенг тарқалган. Республикада бу тармоқларга тааллуқли жуда йирик, дунё миқёсида тан олинган комбинатлар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига Навоий комбинати, Олмалик кон-металургия комбинати бошқаларни киритиш мумкин.

Қисқача хулосалар

1. Ишлаб чиқаришни концентрациялаш - бу ишлаб чиқаришнинг тобора йирик корхоналарда жамланиш жараёнидир. Ишлаб чиқариш концентрацияси даражаси катта корхоналарнинг бутун тармоқда умумий ишлаб чиқарилган маҳсулотлардаги солиштирма оғирлик кўрсаткичлари билан аниқланади.

2. Кўп укладли ва ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётида кичик ва ўрта корхоналар маҳсулотларининг солиштирма оғирлигини юксалтириш муҳим аҳамиятга эга. Катта, ўрта, кичик корхоналарни бирга олиб бориш ижтимоий тараққиётнинг кўпгина иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини тўғри ечиш учун ёрдам беради.

3. Саноатнинг ихтисослашуви муайян маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ўзига хос ишлаб чиқариш аппарати, технологик жараён ва ихтисослашган кадрлар билан тавсифланувчи тармоқ ва ишлаб чиқаришнинг ажратилиши билан ифодаланади.

4. Ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш - бу муайян бир маҳсулотни ҳамкорликда ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқаларидир.

5. Комбинатлаш - бу ёки хомашёни қайта ишловчи кетма-кет босқичлардан иборат ёки ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган турли саноат тармоқларининг бир корхонада бирлашишидир. У хомашёни ва материалларни мунтазам босқичларда қайта ишлашни, уларни комплекс равишда ишлатишни таъминлайди ҳамда камчиқимли ва умуман чиқиндисиз технологияларни жорий қилишга имконият туғдиради.

6. Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги саноатнинг мамлакат ҳудуди бўйлаб географик жойлаштирилишига чуқур ўзгаришлар киритди. Саноат ишлаб чиқаришининг жойлаштирилиши кўпукладли иқтисодиёт ва бозор муносабатларига ўтиш қонуниятларига таянган тамойилларга мувофиқ ҳолда амалга оширилмоқда.

7. Саноатнинг тўғри жойлаштирилиши - бутун ижтимоий ишлаб чиқариш ўсишини тезлаштиришнинг ва республика хавфсизлигини таъминлашнинг энг муҳим шартларидан биридир.

8. Қурилиш райони ва жойини асослашда қурилиш, шунингдек, яратилаётган объектнинг кейинчалик қилинадиган эксплуатациясининг номинал тежамкорлиги ҳисобга олинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат ишлаб чиқаришини ижтимоий ташкил этиш шаклининг таркибий қисмлари.

2. Ишлаб чиқариш концентрациясининг моҳияти, мазмуни, шакллари, кўрсаткичлари.

3. Кичик ва ўрта корхоналар концентрацияси ва самарадорлигининг оптимал ҳажмлари.

4. Саноатда ихтисослашув ва кооперация. Уларнинг мазмуни, кўрсаткичлари ва самарадорлиги.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

9-МАВЗУ. САНОАТДА КАДРЛАР ВА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ

9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат тараққиётидаги роли

9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси

9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш 9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

9.5. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш.

9.1. Кадрлар сиёсати ва унинг саноат тараққиётидаги роли

Саноат тараққиётининг муаммолари умумий мажмуида уни ходимлар билан таъминлаш масаласи, уларнинг манбалари, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш шакллари ҳамда улардан оқилона фойдаланиш масалаларини аниқлаш алоҳида ўрин эгаллайди. Айниқса, бозор иқтисодиёти шаротида саноат корхона (фирма) ларни кадрлар (ходимлар) билан таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ходимлар (кадрлар) ўзларининг билими ва илми, меҳнат малакаси, ишлаб чиқариш тажрибаси ва маънавияти билан ишлаб чиқариш кучларининг муҳим унсури ҳисобланади. Улар фан-техника тараққиёти ривожининг, меҳнат унумдорлигини ошириш, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш, маҳсулот сифатини оширишнинг ва унинг таннархини пасайтиришнинг ҳамма соҳалари, ҳамма томонларининг самарадорлигини белгилайдилар.

Шу сабабли ҳам «Ҳамма ишларни кадрлар, ҳал қилади» - деган машҳур қоида ҳозирги кунда ҳам асло ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Аксинча бу асосий фикр Республика Президентининг асарлари, маърузалари ва суҳбатларида қайта-қайта тилга олинмоқда. «Қандай вазифаларни биз ўз олдимизга қўймайлик, қандайдир муаммоларни ечиш керак бўлмасин,- деган эди И.Каримов,- оқибат натижада уларнинг барчаси кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалади».

Саноат ишлаб чиқаришида нафақат меҳнат қуроли ва меҳнат буюмлари (ишлаб чиқариш воситалари), балки кадрлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Айнан кадрлар ишлаб чиқаришни бошқарадилар, жорий ва истиқболга тегишли режалаштиришни ва башорат қилишни амалга оширадилар, ишлаб чиқариш воситалари ва молиявий ресурсларни ҳаракатга келтирадилар. Кадрларнинг билими, илми, касбий маҳорати қанчалик юқори бўлса, саноат фаолиятининг ишлаб чиқариш – иқтисодий параметрлари шунчалик юксак бўлади. Демак, саноат ишлаб чиқаришининг аҳволи, ҳолати, ривожини унинг кадрлар потенциали билан белгиланади.

Шу ерда «потенциал» атамасининг маъносини тушунтириб ўтиш керак бўлади, чунки бу тушунча бозор иқтисодиёти шаротитида жуда кўп ишлатилади. Ўзбек тилининг изохли луғатида «потенциал» сўзи латинча «*potentia*» сўзидан олинганлиги ва имконият, куч-қудрат, яширин имкониятлар маъноларини билдириши таъкидланган. Одатда бу атамада мавжуд бўлган ва сафарбар этилиши, ҳаракатга келтирилиши, маълум мақсадларга эришиш учун

фойдаланилиши мумкин бўлган воситалар, захиралар ва манбалар ҳам изоҳланиши мумкин.

Кадрлар потенциали – бу меҳнат захираси ёки имкониятидир. У жамият меҳнат потенциалининг таркибий қисми ҳисобланади. Унда меҳнат ресурсларининг умумий сони ва уларнинг таркиби, маълумот даражаси, профессионал кўникмаси ва ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида меҳнат қилиш қобилияти акс этади.

Саноат ишлаб чиқаришининг муваффақияти пировард натижада раҳбар кадрларнинг етуқлигига, билим ва илмининг даражасига, иш малакаси ҳамда ташкилотчилик қобилиятига, уларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялашга боғлиқдир.

Давлат кадрлар сиёсатини жамият ҳаётининг барча томонларига раҳбарлик савиясини ошириш билан, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида жамоа ташкилотларининг раҳбарлик ролини кучайтириш билан бевосита боғлайди. Давлат ва нодавлат ташкилотлари кадрлар билан ишлашни муттасил назорат қилиб борадилар ва маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда кадрлар масаласида Президент ва Вазирлар Маҳкамасининг ягона йўлини оғишмай ўтказиб борадилар.

Ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг ҳар қандай соҳасида, шу жумладан, саноат тармоғида ҳам натижалилик, самарадорлик кўп жиҳатдан ўрта бўғин кадрларга боғлиқ. Улар раҳбарларнинг энг кўп сонли категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришга ҳаммадан яқинроқ турадилар. Шу боисдан республикада ўрта бўғин кадрларга алоҳида аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг мазмуни, уни амалга оширишда амал қилинадиган бир қатор тамойиллар мустақилликка эришилгандан кейин бутунлай ўзгарди. Кадрлар ишининг усуллари, шакллари, бу ишга ёндошишнинг сиёсий ва ташкилий раҳбарлик усуллари ҳақидаги қоидалар қайтадан ишлаб чиқилди.

Маълумки, сиёсат кишилар орқали юритилади. Ҳар қандай ташкилий масалаларни сиёсатдан ажратиш мумкин эмас. Шу сабабли, одатда ходимларнинг ишчанлик ва сиёсий ҳислатларига; ошкораликка ва ходимларни очиқ-ошкора танлашга, раҳбарликнинг давомийлигига риоя қилган ҳолда уларни ўзгартириб туришга; кекса ва ёш кадрларни қўйиб ишлатишга, кадрларга ишонишга ҳамда уларга нисбатан қатъий талабчан бўлишга; давлатнинг асосий вазифалари ва ходимларнинг шахсий қобилиятларига мувофиқ тарзда кадрларни жой-жойига қўйишга; уларнинг ажойиб фазилатлари ва камчиликларини ўрганишга; хўжалик ва сиёсий раҳбарларнинг ғоявий-назарий савиясини муттасил ошириб боришга катта аҳамият берилади.

Кадрлар сиёсатининг долзарб муаммолари Президент асарлари ва нутқларида назарий жиҳатдан чуқур мушоҳада этилган ва ҳар тарафлама асослаб берилган. Кадрлар сиёсати Олий Мажлис томонидан кўриб чиқилади, кўпгина қонун ва қорорларда ўз ифодасини топади.

1997 йилнинг август ойида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди ва таълим тизимининг аниқ стратегияси яратилди. Бу дастурнинг мақсади – таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган

демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдир. Бу стратегик феномен мамлакатимизда таълим тизимини энг замонавий талаб – эҳтиёжлар асосида ўзгартириб юборди. Давримизнинг бу улуғвор ҳужжати қабул қилингандан бери кадрлар тайёрлаш борасида туб янгиланишлар юз берди. Лекин кейинги вақтда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мутахассислар етишмаётганлиги сезилиб қолди. Шу сабабли Республика Президенти ва Олий Мажлис ҳамда Вазирлар Маҳкамаси истиқлол, мустақиллик билан ҳамкорлик қилишга рози бўлган, тайёр турган барча мутахассисларни ишга жалб эта олди. Айни бир вақтда ёшлар орасидан раҳбар кадрларни излаш, танлаш, тайёрлаш ва тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Мавжуд ходимлардан ғоят оқилона фойдаланиш манфаатларини кўзлаб, уларни бир иш соҳасидан бошқа иш соҳасига ҳамда бир ҳудуддан бошқа бир ҳудудга юбориш усулини кенг қўллади.

Мустақиллик йилларида халқ хўжалигининг барча соҳалари учун юксак малакали кадрлар тайёрлаш борасида жуда катта ишлар қилинди. Миллий иқтисоднинг, жумладан, саноатнинг ҳал қилувчи участкаларига раҳбарлик изланувчан, янгилликка интилувчи, фидойи, тафаккури ўткир, ташкилотчилик қобилияти зўр, ўз ишини яхши биладиган мутахассислар қўлида жамлангандир.

Ўзбекистон халқ хўжалигида 2004 йилда 10 миллионга яқин мутахассис ишлаган бўлса, улардан 3 миллиони олий маълумотли ва 4,5 миллиони махсус ўрта маълумотли кишилар ҳисобланадиди.

Мамлакатимизда XXI аср кадрлари ўсиб етишмоқда, улар иқтисодий, ижтимоий ва фан-техника тараққиётининг энг мураккаб муаммоларини ҳал этишга қодирдирлар.

9.2. Кадрлар, уларнинг таркиби ва структураси

Кадрлар (ходимлар) – бу муайян касбни эгаллаш бўйича тайёргарликни ўтган, амалий тажриба ва меҳнат кўникмасига эга бўлган ишлаб чиқариш соҳасида иш билан банд бўлган кишилардир.

Кадрларга бўлган талабни аниқлаш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, улардан оқилона фойдаланиш, кадрларнинг меҳнати бўйича режалаштириш ва ҳисобга олиш ва бошқа йўналишлар билан мужассамлаштириш учун ходимларни гуруҳларга ажратиш керак бўлади, яъни таснифлаш зарур.

Ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятида қатнашишига қараб саноат тармоғида банд бўлган барча кадрлар икки гуруҳга бўлинади:

- саноат ишлаб чиқариш ходимлари;
- носаноат ишлаб чиқариш ходимлари;

МАҲСУЛОТ ишлаб чиқариш доирасида банд бўлган ходимларнинг барчаси саноат ишлаб чиқариш ходимлари гуруҳига киради. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари ўз навбатида бажарадиган функциясининг тавсифига қараб қуйидаги категорияларга бўлинади:

1. Ишчи ходимлар;
2. Муҳандис-техник ходимлар;

3. Хизматчилар;

4. Иш бажарувчи кичик ходимлар;

5. Қоровуллар ва ўт ўчирувчилар, яъни корхонани қўриқлайдиган ва ёнғиндан муҳофаза қилувчи ходимлар.

Саноат ишлаб чиқариш ходимларнинг энг муҳим ва жуда кўп қисми - бу ишчилар бўлиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)да бевосита қатнашадилар, жиҳозларни таъмирлаш, меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотни бир ердан иккинчи жойга ташийдилар ва ниҳоят таъмирлаш – қуриш ишларини бажарадилар.

Ишчилардан кейинги ўринда **муҳандис-техник ходимлар** туради ва улар раҳбар ходимлар ҳисобланади. Уларга директорлар, бошқарувчилар, уларнинг муовинлари, бош мутахассислар, хизмат кўрсатиш бўлимларининг раҳбарлари киради.

Хизматчилар категориясига – ҳужжатларни тайёрловчи, уларни расмийлаштирувчи, ҳисоб ва назорат ишларини бажарувчи, хўжалик хизматини бажарувчи (агентлар, кассирлар, иш юритувчилар, котибалар, статистлар ва бошқа)лар киради.

Тармоқ ва корхона фаолиятини режалаштириш ва таҳлил этишда, айниқса меҳнат унумдорлигини ҳисоблаш, ўртача иш ҳақини аниқлаш, кадрлар қўнимсизлигини аниқлаш учун ходимларнинг ўртача сони кўрсаткичи кўп ишлатилади.

Кадрлар салоҳиятини миқдорий баҳолаш билан биргаликда уларни сифат жиҳатдан ҳам тавсифлаш керак бўлади. Бу жиҳатлар ходимларнинг профессионал ва малакавий фазилатлари билан белгиланади. Бу борада, биринчи ўринда «мутахассислик», «ихтисослик», «малака» деган тушунчалар юзага келади.

Мутахассислик – бу маълум бир ёки бир неча турдаги ишларни амалга ошириш учун инсонга зарур бўлган билимлар ва малакалар йиғиндиси. Масалан, иқтисодчи, маркетинг, воситачи, молиячи, бухгалтер, ёки техника соҳасида – муҳандис, механик, энергетик ва ҳ.к.

Ихтисос – инсоннинг ҳосил қилган билимлар ва амалий кўникмалари мажмуи. Ихтисос кишига ҳаётнинг моддий ва маънавий соҳасида муайян ишни бажариш имкониятини беради.

Малака – бирон бир мутахассислик ва ихтисослик бўйича мураккаб ишни бажариш учун зарур бўлган билим ва илм ҳамда меҳнат кўникмасининг даражасидир. Кадрларнинг малака даражасини баҳолаш учун ўртача коэффициент ва ўртача тариф коэффициенти разряди белгиланади.

Янгидан-янги ишлаб чиқариш соҳалари вужудга келиши, фан ва техниканинг ривожини, иш, шу жумладан, бир технологик жараённинг бошқа жараёнга алмашилиши билан бошқарув, режалаштириш, ташкил этиш, такомиллашуви билан янги мутахассисликлар касб ва ихтисослар юзага келади, эскирганлари барҳам топади.

Кадрлар илмини ўрганиш назариясида «**Кадрлар тузилмаси**» деган тушунча мавжуд. Масалан, корхона ходимлари умумий сонини 100 фоиз деб олсак, ишчилар 75 фоизни, муҳандис-техник ходимлар 12 фоизни, хизматчилар

8 фоизни, бошқа ходимлар эса 5 фоизни ташкил этиши мумкин. Бу мисолдан кўриниб турибдики, ходимлар категориялари, яъни уларнинг таркибий қисмлари ўртасидаги нисбат уларнинг тузилмасини, яъни структурасини ифодалайди.

Кадрлар таркиби ва структураси фақат корхоналарда эмас, балки тармоқларда ҳам бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Бу тармоқнинг мураккаблилигига, корхона (фирма)нинг катта-кичиклигига, уларнинг техникавий ва технологик жиҳатдан қуролланганлигига, ишчи-хизматчиларнинг билими ва илм даражасига ва меҳнат кўникмасига, соҳанинг ҳамкорлик муносабатлари ривожланганлигига ва бошқа бир қатор хусусиятларга боғлиқ.

9.3. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш

Кадрларни танлаш, уларни жой-жойига қўйиш, улардан оқилона фойдаланиш ва тарбиялаш масаласи кадрлар сиёсатининг, умумий иқтисодиётнинг, шу жумладан, макро- ва микроиқтисодиётнинг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Республика Президенти И.А. Каримовнинг асарларида, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунларда, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида бу масалага алоҳида эътибор берилган.

Кадрларни танлашда, уларни жой-жойига қўйиш, фойдаланиш ва тарбиялаш борасида қуйидаги тамойилларга алоҳида эътибор бериш керак:

- ақл-идрок, дид ва фаросат;
- қатъийлик, матонатлилик, принципиаллик, ўз вазифасига пухталиқ;
- раҳбарлик соҳасини жуда яхши билиш;
- ўз элига, юртига, Ватанига садоқатли бўлиш.

Кадрлар сиёсатининг энг муҳим масалаларидан бири уларни аттестация қилиш масаласидир.

Кадрлар аттестацияси – бу ходимларнинг малакасини билим ва кўникмаларининг даражасини, фаолиятининг самарадорлигини, ишдаги, хизматдаги ва бошқа соҳалардаги фазилатлари, эгаллаб турган лавозимига тўғри келиши ёки келмаслигини аниқлаб олиш бўйича бажариладиган жараён ва иш тартибидир.

Аттестация ишининг аҳамияти нимадан иборат?

Кадрлар аттестацияси ходимларнинг сифат таркибини яхшилаш, уларни оқилона жой-жойига қўйиш, ходимларни топширилган иш учун жавобгарлигини кучайтиришга қаратилади. Аттестация ходимларни эгаллаб турган лавозимларига қанчалик муносиб эканлигини аниқлашнинг асосий воситаси сифатида хизмат қилади. Кадрлар аттестацияси вақти-вақти билан ҳар йили ёки икки-уч йилда бир марта ҳам ўтказилиши мумкин.

Республикада бозор иқтисодиёти даврида кадрлар тайёрлаш борасида бир қатор янги талаблар юзага келди. Улар ичида энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

- ижтимоий-психологик диагностика;

- кадрларни бошқариш тизимини ахборот билан таъминлаш;
- бандликни бошқариш;
- зарурий бўш лавозимларга номзодлар танлаш;
- кадрлар салоҳияти ва ходимларга бўлган эҳтиёжларни таҳлил этиш;
- кадрлар маркетингини белгилаш;
- хизмат мартабасини режалаштириш ва назорат қилиш;
- ходимларнинг касбий ва психологик мослашуви, кўникиши;
- меҳнат-ҳуқуқий муносабатлар масалалари;
- меҳнат этикаси ва эстетикаси.

Агар маъмурий – буйруқбозлик тизими шароитида бу мезон ва вазифаларга иккинчи даражали деб қаралган бўлса, бозор муносабатлари шароитида улар биринчи ўринга чиқарилди. Бу мезон ва вазифаларга эътибор бериш саноат тараққиётининг барқарор ва изчил ривожланишига катта имкониятлар яратиб беради.

Бошқарувнинг барча даражаларида инсон ролининг ортиб бориши, иқтисодиётда, шу жумладан, саноатда кенг қамровли таркибий ўзгаришлар содир бўлиши ва рақобат даражасининг ўсиши кадрларнинг бошқаришга ёндошувини ўзгартиришни тақозо этади. Бундай ёндошувлар қуйидагилардан иборат:

- ходимларнинг самарали ишлашларини, фаолият кўрсатишларини ташкил этиш;
- лавозимлар даражасини оптималлаштириш, зарурий маҳорат ва малакалар тизимини яратиш;
- ишлаб чиқариш маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш;
- институционал мақсадларга эришиш;
- ўз жамоа ва ўз ходимларининг манфаат ва эҳтиёжларини тўлароқ қондириш.

9.4. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг билим ва илм даражасини юқорига кўтариш, касб маҳорати ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тармоқ ва корхоналарда бу борада олиб борилган фаолият натижаларига кўра давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ёки сертификат топширилади.

Саноатда кадрлар малакасини ошириш ҳамда уларни қайта тайёрлаш тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун қуйидагилар зарур:

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизими фаолиятида янгича таркиб, мазмун ҳамда бу тизимни бошқаришни шакллантириш;
- юқори малакали ўқитувчи-мутахассис кадрлар тайёрлаш ва соҳани улар билан тўлдириб боришни таъминлаш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тизимининг бу соҳада рақобатга асосланган муҳитини шакллантириш ва самарали фаолият олиб боришни таъминловчи норматив базасини яратиш;

- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларини давлат аттестацияси ва аккредитациясидан ўтказиш тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- иқтисодиётнинг давлат ва нодавлат секторлари, мулкчиликнинг турли шаклидаги ташкилот ва муассасаларнинг талаб-эҳтиёжларига мувофиқ кадрлар ва мутахассисларни илдам қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни таъминловчи давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этиш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;

- профессионал тренингнинг илғор технология ва ускуналарини, шунингдек, мураккаб, фан ютуқларини талаб қилувчи технология жараёнлари имитаторларини ишлаб чиқиш, яратиш ва амалий ўзлаштириб олиш.

Кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимида халқаро ҳамкорлик алоҳида аҳамият касб этади. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳамкорликнинг халқаро-ҳуқуқий базаси яратилиши, унинг устувор йўналишлари рўёбга чиқиши, халқаро таълим тизимлари ривожлантирилиши, мутахассислар алмашиши кенгайиши керак. Бу борадаги миллий ҳўжжатлар халқаро миқёсда эътироф этилиши, инвестицияларнинг кенг жалб қилиниши борасидаги фаолият кучайтирилиши керак.

9.5 Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш

Меҳнат – ҳар бир шахс ва умуман жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўладиган моддий ва маънавий неъматлар яратиш соҳасидаги мақсадга мувофиқ фаолиятдир.

Моддий ишлаб чиқариш жараёнини тадқиқ қилиш асосида шундай фикрга келиш мумкинки, меҳнат аввало, инсон билан табиат ўртасидаги содир бўладиган шундай жараёнки, унда инсон ўз фаолияти билан ўзи ва табиат ўртасидаги моддалар алмашинувини бевосита ифодалайди, тартибга солади ва назорат қилади.

Меҳнат жараёнининг оддий жиҳатларига унинг мақсадга мувофиқлиги, меҳнат буюми ва меҳнат воситаларини киритиш қабул қилинган. Меҳнат буюмлари ва ишлаб чиқариш қуроллари жонли меҳнат жараёнига киритилмаса улар ўз ўзидан фаолият кўрсата олмайди. Жонли меҳнат эса ҳамиша фақат кишиларнинг табиатга муносабатидан иборат бўлибгина қолмай, шу билан бирга, жараён қатнашчилари ўртасидаги муносабатдан иборат.

Меҳнат муносабатларини йўлга қўйиш шароитида меҳнатга ҳақ тўлашнинг ташкилий тизими юзага келади. Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишда иш берувчилар билан уни амалга оширувчилар, яъни ходимлар манфаатлари эътиборга олинади. Бу ерда шуни таъкидлаш зарурки, бозор муносабатларига ўтишда томонлар меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини ҳал этишда тенг ҳуқуқларига эга бўлишлари лозимлиги шак-шубҳасиздир. Корхона маъмурияти (ёки мулкдорнинг вакили) билан ходимлар манфаатларини ҳимоя

қилувчи касаба уюшмалари ўртасида тузилган жамоа шартномалари меҳнат муносабатларини тартибга солишнинг, шу жумладан, меҳнатга ҳақ тўлаш масалаларини тартибга солишнинг ҳуқуқий амалий ва бирдан-бир таъсирчан шаклига айланади.

Бозор шароитида, айниқса ўтиш даврида, тақсимлаш муносабатлари, давлатнинг тартибга солиш йўналишлари ва хусусияти ўзгариб боради, маъмуриятчилик андозаларига барҳам берувчи янги бошқарув шакллари пайдо бўлади. Корхоналар даражасини тартибга солиш жараёнларига янги талаблар қўйилади. Давлатнинг аралашуви даромадларни тақсимлаш шарт-шароитлари ва тамойилларига риоя қилишни аниқлаш, таҳлил этиш ва таъминлаш учун зарурдир.

Тақсимлаш муносабатларининг давлат йўли билан тартибга солинишининг асоси меҳнат соҳасидаги қонунлар ва битимлар, солиқ тизимида якка даромадларнинг ўсиши билан инфляция ўртасидаги боғлиқликни аниқлашдан иборат бўлиши лозим. Давлатнинг иштирокисиз инсонга даромадни кафолатлаб бўлмайди, бу даромад унга корхонанинг иқтисодий фаолиятидан қатъий назар муносиб ҳаёт кечиришни таъминлайди. Давлатнинг функциясига, бундан ташқари, аҳолининг кам таъминланган қатламлари даромадларини оширишни киритиш зарур, бу нарса иш кучини нормал даражада такрор ҳосил қилиш учун, меҳнат ресурсларини мақбул тарзда тақсимлашни таъмин этиш, ижтимоий кескинликни юмшатиш ва ҳоказолар учун керак бўлади. Давлат иш кучини такрор ҳосил қилиш иштирокчиси бўлганлиги сабабли таклиф этилган иш кучининг кўпроқ қисмини ўзига қабул қилади, унинг тадбиркорлар талабига жавоб беришига интилади.

Иш ҳақининг моҳияти унинг ижтимоий ишлаб чиқариш босқичлари бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, уни тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда бажарадиган функциялари (вазифалари) да намоён бўлади.

1. Такрор ҳосил қилиш функцияси. У ходимларни, шунингдек, уларнинг оила аъзолари иш кучини такрор ҳосил қилиш, авлодларни қайта кўпайтириш учун зарур бўлган ҳаётий неъматлар билан таъминлашдан иборат. Унда эҳтиёжларнинг ортиб боришидан иборат иқтисодий қонун ўз ифодасини топади. Мазкур функция иш ҳақининг давлат томонидан тартибга солиниши хусусиятлари, иш ҳақининг иш кучини такрор ҳосил қилишни таъмин этадиган миқдорини қонуний даражада белгилаш билан мустаҳкам боғлиқдир.

2. Рағбатлантирувчи функция. Унинг моҳияти ходимнинг иш ҳақи унинг куйидаги меҳнат ҳиссасига, корхонанинг ишлаб чиқариш ҳўжалик фаолияти натижаларига боғлиқлигини белгилашдан иборат бўлиб, бунда кўрсатиб ўтилган боғлиқлик ходимни ўз меҳнати натижаларини доимий равишда яхшилаб боришга қизиқтириши лозим.

3. Ўлчов - тақсимлаш функцияси. Бу функция истеъмол фондларини ёлланма ходим билан ишлаб чиқариш воситалари эгаси ўртасида тақсимлаш вақтида жонли меҳнат ўлчовини акс эттириш учун мўлжалланган. Иш ҳақи воситасида ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг меҳнат ҳиссасиги мувофиқ унинг истеъмол фондидаги алоҳида улуши аниқланади.

4. Ресурсларни жойлаштириш функцияси. Мазкур функциянинг ҳозирги вақтдаги аҳамияти жиддий равишда ошиб бормоқда. Унинг моҳияти меҳнат ресурсларини минтақалар, иқтисодиёт тармоқлари ва корхоналар бўйича қулай равишда жойлаштиришдан иборатдир. Меҳнат ресурсларини жойлаштириш соҳасидаги давлат бошқаруви энг кам даражага келтирилган шароитда, меҳнат бозорининг самарали фаолият кўрсатишини шакллантириш фақат ҳар бир ёлланма ходимда ўз меҳнатини сарфлаш жойини танлашда эркинлик бўлган тақдирдагина турмуш даражасини оширишга интилиш, иш топиш мақсадида уни бошқаси билан алмаштиришни тақозо қилади, бу иш эса унинг эҳтиёжларини энг кўп даражада қондириши лозим.

5. Аҳолининг тўловга қобилиятли талабини шакллантириш функцияси. Бу функциянинг вазифаси тўловга қобилиятли талабни мувофиқлаштиришдир, бундай талаб деганда харидорларнинг пул маблағлари билан таъминланган эҳтиёжларининг намоён бўлиш шакли тушунилади, шунингдек, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш назарда тутилади. Тўловга қобилиятли талаб икки асосий омил – жамиятнинг эҳтиёжлари ва даромадлари таъсирида шаклланади ва бозор шароитида иш ҳақи ёрдамида товарни таклиф қилиш билан талаб ўртасида зарур мутаносиблик ўрнатишга ёрдам беради.

Юқорида айтиб ўтилган функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги энг муҳим тамойилларга риоя қилиниши зарур.

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадорлиги юксалиб борган сари реал иш ҳақининг ортиб бориши. Бу тамойил эҳтиёжларнинг ортиши объектив иқтисодий қонуннинг амал қилиши билан боғлиқ бўлиб, мазкур қонунга мувофиқ эҳтиёжларнинг янада тўлароқ қондирилиши фақат ўз меҳнати учун кўпроқ миқдорда моддий неъматлар ва хизматларга эга бўлиши имкониятлари кенгайган шароитдагина реал бўлади. Бироқ бундай имконият ишлаб чиқариш фаолияти натижалари билан меҳнат самарадорлигининг боғланишини тақозо этади. Бундай боғланишнинг йўқлиги эса, бир томондан, ишлаб топилмаган пулнинг берилишига, демак, инфляцияга, олинган номинал иш ҳақининг таъмин этилишига ва реал иш ҳақининг пасайишига олиб келиши, иккинчи томондан эса, пасайтирилган, меҳнат ҳиссасининг самарадорлигига мос келмайдиган номинал иш ҳақининг тўланишига олиб келиши мумкин. Натижада ходимларнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини қондириш имконияти ва иш ҳақининг кўпайиш имконияти мавжуд бўлмайди.

2. Меҳнат унумдорлиги ўсишини ўртача иш ҳақининг ўсиш суръатларидан илгариларчи суръатларини таъминлаш, (ёки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари суръатининг истеъмол фондлари ўсиши суръатларидан ортиб кетиши). Бу тамойилнинг моҳияти – ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш асосида меҳнат даромадларини максимал (энг кўп) даражага етказишдан иборат. Бу тамойилга риоя қилиниши жамғариш жараёнининг, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини тақозо этади ва корхонанинг ривожланиши ҳамда равнақ топишининг зарур шарти ҳисобланади. Мазкур тамойилнинг бузилиши товарлар билан таъмин этилмаган пулнинг тўланишига, унинг кадрсизланишига, мамлакат иқтисодиётида турғунлик ҳолатларининг авж олишига олиб келади. Муайян

корхона шароитида бу ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш жараёнининг секин аста сусайиб бориши, улардан энг истиқболлиларини ишлаб чиқариш ва сотиб олиш мўлжалининг йўқлиги ҳамда бунинг натижаси сифатида рақобат қилувчи фирмалар ўртасида камроқ сифатли маҳсулотга бўлган талабнинг пасайишидир.

3. Ходимнинг корхона фаолияти натижаларига қўшган меҳнат ҳиссасига, меҳнат мазмуни ва шароитларига, корхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоққа мансублигига қараб иш ҳақини табақалаштириш. Мазкур тамойил ходимнинг ўз меҳнат малакасидан, маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлашдан моддий манфаатдорлигини кучайтириш зарурлигига асосланган. Бунда иш кучини такрор ҳосил қилиш учун зарур бўлган моддий неъматлар микдоридаги, меҳнатнинг турли шароитларидаги жўғрофий ва иқлим шароитларидаги тафовутлар ҳисобга олиниши лозим.

4. Баробар (тенг) меҳнат учун баробар ҳақ тўлаш. Бозор шароитида бу тамойилни ишловчининг жинси, ёши, миллий мансублиги ва ҳоказоларга қараб унинг меҳнатига ҳақ тўлашда камситишига йўл қўймасликдир. Буни корхона ёки фирма ичидаги тақсимотда адолат тамойилига риоя этиш деб тушуниш керак. У бир хилдаги меҳнатга бир хил ҳақ тўлаш орқали бир хил баҳолашни назарда тутди.

5. Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан бошқариш ва тартибга солиб туриш.

6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш. Меҳнат бозорида ҳам давлат ва хусусий компанияларда ҳам уюшмаган сектордаги иш ҳақи кенг намоён этилган бўлиб, улардаги иш кучи касаба уюшмалари билан қамраб олинмаган ва меҳнатга ҳақ тўлаш тўла-тўқис маъмурият томонидан белгиланади.

Меҳнат бозори – бу шундай бир соҳаки, у ерда пировард натижада меҳнатнинг ҳар хил турларига баҳо бериш таркиб топади. Ҳар бир ходимнинг меҳнатига тўланадиган иш ҳақи унинг меҳнат бозоридаги мавқеи билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, мазкур бозордаги вазият ва бундан ташқари, бандлилик имкониятини ҳам белгилаб беради.

7. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги, мантикийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабардор бўлишни таъминлайди. Ходимда иш ҳақи ҳақида тушунарли ва батафсил ахборот мавжуд бўлгандагина у жон-дили билан берилиб меҳнат қилади. Ходимлар қандай ҳолатда иш ҳақининг микдори, яъни ўз моддий фаровонликлари даражаси ошишини аниқ тассавур қилишлари лозим.

Иш ҳақини ташкил этиш тамойилларини уларни амалга оширишга қаратилган функцияларга мувофиқ таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тамойил фақат битта функция билан эмас, балки бир қанча функциялар билан боғланган. Шундай бўлса ҳам асосий функцияни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ҳар бир тамойил биринчи навбатда ана шу функцияни бажаришга қаратилади.

Иш ҳақини ташкил этишнинг қайта қурилиши бозор талабларига мувофиқ қуйидаги вазифаларни ҳал этишни назарда тутди:

- ҳар бир ходимнинг ўз меҳнати самарадорлиги резервларини аниқлаш ва фойдаланишдан манфаатдорлигини ошириш, ишламасдан пул маблағларига эга бўлиш имкониятларига барҳам бериш;

- меҳнатга ҳақ тўлашда текисчилик ҳолларини бартараф этиш, иш ҳақининг ҳам якка тартибдаги, ҳам жамоа меҳнати натижаларига бевосита боғлиқлигига эришиш;

- турли тоифадаги ва касб-малакали гуруҳларига мансуб бўлган ходимлар меҳнатга ҳақ тўлаш нисбатларини оптималлаштириш, бунда бажариладиган ишларнинг мураккаблигини, касбларнинг ноёблигини эътиборга оладиган меҳнат шароитлари, шунингдек, пировард натижаларга эришишга интилаётган турли ходимлар гуруҳлари ва ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг таъсирини ҳисобга олишни назарда тутади.

Саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни тартибга солиш соҳасидаги амалий қадамлар ҳақида гапирганда, шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ходимларнинг турли тоифалари меҳнатига ҳақ тўлаш даражаларини табақалаштириш учун ягона тариф ставкаси (ЯТС) ишлаб чиқилган ва жорий этилган бўлиб, у бир хил мураккабликдаги иш учун баробар ҳақ тўлаш имконини беради.

Меҳнатга ҳақ тўлашни давлат йўли билан тартибга солиш кам таъминланган, оз иш ҳақи оладиган ходимларнинг ижтимоий ҳимоя қилинишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар асосида иш ҳақининг энг кам миқдорини белгилайди.

Саноат соҳасида иш ҳақини ташкил этишда ягона тариф сеткаси асосида асосий иш ҳақини шакиллантириш усулини ёки меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифсиз тизимини танлаш муҳимдир. Ягона тариф сеткаси устувор бўлиб, ундан фойдаланганда ходимлар иш ҳақини янада объективроқ табақалаштиришга эришилади. Бироқ иқтисодий аҳвол доимий равишда ўзгариб туриши сабабли корхоналарда кўпинча тариф ставкаларни ўзгартиришга тўғри келади, бу эса катта меҳнат харажатларига олиб келади. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифсиз тизими иш ҳақини корхона ишининг ҳақиқий натижаларига тўғридан-тўғри боғлиқ қилиб қўяди. Иш ҳақини ҳисоблаш эса камроқ меҳнат талаб қилади, Лекин бу фақат кичикроқ корхоналарга тааллуқлидир.

Иш ҳақини ташкил этиш иқтисодий самарадорликнинг мезони сифатида хўжалик ҳисоби даромадининг иш ҳақи фондига нисбатан устувор ўсиши ҳисобланади. Бундай устувор ўсиш таъмин этилмаган ҳолларда сабабларни синчиклаб таҳлил қилиш, фойдани кўпайтиришга қаратилган ёки меҳнатга тўланадиган харажатларни қисқартиришга қаратилган қўшимча тадбирларни ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Ҳозирги шароитда саноатда иш ҳақини тўғри ташкил этишга унинг асосий элементи бўлган меҳнатни нормалаш асосида эришиш мумкин, у меҳнат харажатлари ҳажми билан унга тўланадиган ҳақ ўртасидаги мувофиқликни ўрнатиш имконини беради. Меҳнатни нормалашни такомиллаштириш соҳасидаги ишлар нормаларнинг сифатини оширишга ва аввало меҳнатнинг барча турлари ҳамда ходимларнинг барча гуруҳлари учун баравар

жиддийлигига, қизғинликни таъминлашга қаратилади. Турли ишлаб чиқариш участкаларида нормаларнинг барабар жиддийлигига, меҳнат жараёнининг айрим элементларига миқдорий аҳамияти бўйича тенг ёки яқин жиддийлик коэффициентларини ўрнатиш ҳисобига, ёки меҳнат интенсивлигининг нормалардаги муайян даражасини ҳисобга олиш йўли билан эришилади. Нормаларнинг барабар жиддийлиги ишлаб чиқаришнинг турли участкаларида меҳнатнинг бир хилдаги интенсивлигини назарда тутди. Шу муносабат билан биринчи миқдор иш суръатлари ва бандлик вақтини ҳисобга олган ҳолда белгиланиши мумкин.

$$J=K_c \cdot K_b$$

бу ерда J -меҳнат интенсивлиги,

K_c -иш суръати коэффициенти,

K_b -бандлик вақти коэффициенти.

Иш суръати коэффициенти ҳақиқий иш суръатининг жисмоний жиҳатдан мақбул бўлган нарсага муносабатини, бандлик коэффициенти эса сменадаги ҳақиқий бандлик вақтининг смена узунлиги муайян фоизга тенг бўлган шартли ҳисоблаш даражасига муносабатини билдиради. Агар мазкур иш ўрнидаги меҳнат интенсивлиги нормативдаги интенсивликдан фарқ қилса, у ҳолда уни пасайтириш ёки ошириш, хусусан, меҳнат нормасини ўзгартириш чораларини амалга ошириш керак бўлади.

Мутахассислар ва хизматчилар меҳнатини, шунингдек, ходимларнинг айрим тоифалари меҳнатини нормалашни яхшилаш уларнинг иш билан таъминланиш даражасини, вазифаларнинг оқилона тақсимланишини, бошқарув тузилмасини такомиллаштириш ва ҳозирги замон техникавий воситаларини жорий этишни таҳлил қилиш асосида амалга оширилиши лозим. Бошқарувнинг ортиқча бўғинларини қисқартириш ва тартибга солиш, ёрдамчи хизмат кўрсатувчи ва бошқарув ходимлари сонини қисқартириш юзасидан иш олиб бориш зарур. Ҳар бир мутахассисга иш регламентини белгилаб бериш зарур, бу унинг йил давомида кундалик иш билан тўлиқ банд бўлишини таъминлайди. Регламент қоидалари аниқ равшан бўлиши мутахассиснинг мазкур иш ўрнидаги, ушбу лавозимдаги ва тегишли малака категориясидаги ишининг ўзига хос томонларини акс эттириши лозим.

Саноат корхоналарининг янги тузилмасини ва уни бошқариш тизимларини, ходимлар лавозимлари номларини улар ҳақиқатдан бажарадиган функцияларга мувофиқ равишда аниқлаш соҳасидаги ишлар якунида штат жадвалини тузиб чиқиш учун талаб қилинадиган раҳбарлар, мутахассислар олинади.

Бозор муносабатларининг шаклланиши шароитида иш ҳақини ташкил этиш масалаларини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқини олган корхоналар бунинг учун турли андоза ва ёндашувлардан фойдаланадилар. Бироқ бу соҳадаги хорижий тажриба ҳақидаги, меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида ватанимизда фирмалар ички андозалари тўғрисидаги маълумотлар банки мавжуд эмас. Бу банк фақат эндигина шаклланиб келмоқда, меҳнат ва иш ҳақини ташкил этиш бўлимининг ходимлари одатда ўз корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг

мақбул андозаларини танлаш учун етарли билимга эга эмаслар. Ана шу сабабларга кўра кўпчилик корхоналар, айниқса, ўрта ва йирик корхоналар анъанавий тариф тизимидан келмоқдалар.

Бундай корхоналарда меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этишнинг асосий элементлари меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш ҳақининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни нормалаш - бу илмий асосланган меҳнат харажатлари ва унинг натижаларини вақт нормалари, сони, хизмат кўрсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириқлар нормаларини аниқлашдир. Булар бўлмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қўшган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб бўлмайди.

Иш ҳақининг шакллари ва тизимлари –бу меҳнатнинг миқдор натижалари ва сифатига (унинг мураккаблиги, интенсивлиги, шарт- шароитларига) боғлиқ равишда иш ҳақини белгилаш механизмидир.

Тариф тизими турли норматив материаллар мажмуидан иборат бўлиб, улар ёрдамида корхонадаги ходимлар иш ҳақи даражаси уларнинг малакаси, ишларнинг мураккаблиги, меҳнат шароитлари, корхоналарнинг жўғрофик жойи ва бошқа тармоқ хусусиятларига қараб белгиланади. Тариф тизимининг асосий элементларига тариф сеткалари, тариф ставкалари, тариф-малака маълумотномалари, лавозим маошлари, хизматчилар лавозимларининг тариф маълумотномалари, тариф ставкаларига устама ва қўшимча ҳақлар, иш ҳақиға доир минтакавий малака коэффициентлари киради.

Тариф ставкалари – разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффиценти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф ставкаси биринчи разряддан неча марта кўплигини кўрсатиб туради. Биринчи разряднинг тариф коэффиценти бирга тенгдир. Разрядлар миқдори ва уларга тегишли тариф коэффицентларининг миқдори корхоналарда тузиладиган жамоа шартномасида белгиланади. Жамоа шартномаси тариф битими асосида ишлаб чиқилади ва ходимлар аҳволининг шартнома шартларига нисбатан ёмонлашувини назарда тутмаслик лозим.

Тариф ставкаси –иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатга ҳақ тўлашнинг пул билан ифодаланган мутлоқ миқдоридир. Биринчи разряд тариф ставкаси ва тариф ставкаси асосида шундан кейинги ҳар бир разряднинг тариф ставкаси ҳисоблаб чиқилади. Биринчи разряд тариф ставкаси корхонанинг жамоа шартномаси билан белгиланади ва бир томондан, унинг молиявий имкониятларига, иккинчи томондан, тармоқ битимида акс этирилган меҳнатга ҳақ тўлаш шартларига боғлиқ бўлади. Бунда у белгиланган энг кам иш ҳақи даражасидан кам бўлмаслиги лозим. Тариф ставкаси ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш даражасини белгилаш учун бошланғич миқдор ҳисобланади, бунда корхона меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари ва тизимлари қўлланилишини эътиборга олмайди.

Танланган вақт бирлигига қараб тариф ставкалари соатбай, кунбай ва ойлик маошлардан иборат бўлади. Энг кўп тарқалган соатбай тариф ставкалари бўлиб, улар асосида турли қўшимча ҳақлар ҳисоблаб чиқилади. Кундалик ва ойлик ставкалар соатбай ставкаларни иш сменасидаги соатлар сонига ва ой

мобайнидаги ишланган ўртача ойлик соатлар сонига кўпайтириши йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Тариф-малака маълумотлари норматив ҳужжатлардан иборат бўлиб, улар ёрдамида иш разряди ва ишчининг разряди белгиланади. Уларда ҳар бир мутахассисликдаги ҳар бир разряд ишчиси назарий ва амалий жиҳатдан билиши лозим бўлган ахборот мавжуд бўлади. Мазкур маълумотномалар уч бўлимдан: «Ишларнинг таъриф-тавсифи», «Билиш керак» ва «Ишларга доир мисоллар» дан ташкил топади. Илгари, 1991 йил 1 январдан эътиборан кучга кирган «Корхоналар ва тадбиркорлик фаолияти тўғрисида» ги қонун жорий қилинишига қадар, иқтисодиётнинг барча тармоқларида фойдаланиш учун мажбурий бўлган тариф-малака маълумотномалари, ҳозирги вақтда тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, фақат улардан фойдаланувчи корхона учунгина норматив ҳужжат ҳисобланади. Малака разряди ишчига одатда цех ёки корхона малака комиссияси томонидан берилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндашувлардан фойдаланувчи корхоналар ходимлар иш ҳақининг миқдорини белгилаш учун тариф сеткалари, тариф ставкалари ва тариф-малака маълумотномаларидан фойдаланадилар. Бундай корхоналарда бошқарув меҳнати ходимлари ҳисобланувчи хизматчилар учун штат-маош тизими татбиқ этилади. Унинг ўзига хос хусусияти штат жадвалининг тузилишидан иборат бўлиб, унда муайян корхонада мавжуд бўлган лавозимлар рўйхати, ҳар бир лавозим бўйича ходимлар сони ва маош миқдори кўрсатилади.

Корхонанинг аттестация (шаҳодат бериш) комиссияси лавозимларининг малака маълумотномаларидан фойдаланиши асосида аттестация жараёнида хизматчиларга малака тоифаларини беради. Хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси алоҳида тавсифлардан ташкил топади. Ҳар бир малака тавсифи уч бўлимдан иборат: «Лавозим вазифалари», «Билиш керак», «Малака талаблари».

Тариф-малака маълумотномаси сингари хизматчилар лавозимларининг малака маълумотномаси тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, корхоналар улардан ихтиёрий равишда фойдаланишлари, унинг бўлимларига тузатишлар ва ўзгаришлар киритишлари мумкин. Хизматчиларини аттестациядан ўтказиб туриш даврийлигини корхона раҳбариятининг ўзи белгилайди.

Маълумки, мустақилликка эришгандан сўнг меҳнатга ҳақ тўлаш борасида анчагина ўзгаришлар юз берди. 1993 йилнинг 1 январидан бошлаб иш ҳақининг ставка ва маошлари янги тариф коэффицентлари асосида тўлана бошланди. Бундан мақсад меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини тартибга солиш, турли касб ва тоифадаги ходимларнинг иш ҳақларига муайян объектив нисбат белгилаш кўзланган. 1997 йилда меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф ставкаси 0 дан 28 гача бўлган разряд даражалари қабул қилинди. Бу даражалар ўртасидаги тариф коэффицентларининг фарқи 1.00 дан 5.83 гачани ташкил этган эди.

Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 18 мартдаги «Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ меҳнатга ҳақ тўлашнинг 0 дан 22 гача бўлган разряд (даража)лари қабул қилинди, унга кўра разрядлар ўртасидаги фарқ 2-2,5 барабар кўпайди.

Бошланғич разряднинг 550 сўм миқдори ягона тариф ставкасига асос қилиб олинди. Қўшимча ҳақ ва устамаларнинг амалдаги тизими, шунингдек, ходимлар иш ҳақиға қўшиладиган район коэффицентлари сақлаб қолинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 сентябрдаги «Иш ҳақи, пенсиялар ва стипендияларнинг миқдорларини ошириш тўғрисида»ги Фармониға мувофиқ минимал иш ҳақининг миқдори 9400 сўм этиб тайинланди.

Ҳозирги пайтда иктисодиёт соҳасида қўлланилатган тариф сеткаси 15-жадвалда келтирилган.

15-жадвал

Ўзбекистонда қўлланилаётган тариф сеткаси

Меҳнатға ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти	Меҳнатға ҳақ тўлаш разряди	Тариф коэффициенти
0	1.000	12	3.581
1	1.450	13	3.808
2	1.595	14	4.038
3	1.755	15	4.271
4	1.930	16	4.508
5	2.115	17	4.748
6	2.308	18	4.991
7	2.510	19	5.238
8	2.716	20	5.488
9	2.926	21	5.741
10	3.140	22	5.998
11	3.358		

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 июлдаги Фармони. «Халқ сўзи», 1996, 25 июль

Кўпгина корхоналар ҳозирги вақтда анъанавий тариф тизими элементлари асосида меҳнатға ҳақ тўлашни ташкил этишнинг янги, янада самаралироқ усуллариғи излаш йўлидан бормоқдалар. Бу ижобий ҳодиса бўлиб, корхоналарға ўзлари қараб чиқадиган масалаларғи ҳал қилишда мустақиллик беришнинг натижасидир. Корхонада ишловчи барча ходимларнинг меҳнатға ҳақ тўлашни ташкил этиш учун умумий тариф сеткасидағи фойдаланиш анча кенг татбиқ этилмоқда. Одатда ишчиларға бериладиган разрядлар сони аввалгидек, яъғи 6-8 бўлиб қолмоқда. Сеткадағи разрядларнинг энг кўп миқдори ва уларға мос келувчи тариф коэффицентлари муайян корхонада ихтиёрий равишда белгиланиши ва албатта жамоа шартномасида мустаҳкамлаб қўйилиши лозим.

Қисқача хулосалар

1. Саноат халқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида юқори малакали, бой маънавиятға эға бўлган меҳнаткашлар жамоасини ўзида мужассамлаштиради.

2. Кадрларнинг билим, илм ва малака даражаси мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг энг муҳим элементи, яъни унсури ҳисобланади.

3. Кадрлар билан ишлаш саноат тараққиётини режалаштириш ва башорат қилиш, саноат корхоналарини ташкил этиш ва бошқаришдан иборатдир.

4. Саноат кадрларининг сонини аниқлаш, уларни тайёрлаш ва тақсимлаш, меҳнат топшириқларини саноат ишлаб чиқариши режасининг бошқа бўлимлари билан боғлаш учун кадрларни таснифлаш алоҳида аҳамиятга эга.

5. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон саноатида кадрларни таркиби ва тузилмаси микдорий ва сифат жиҳатдан сезиларли даражада ўзгарди.

6. Саноатнинг изчил ривожланиши кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор беришни тақозо этади.

7. Ўзбекистон республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил биринчи ярим йиллиги якунларига бағишланган мажлисидаги маърузасида бундай деган эди: «Ўта муҳим ва долзарб вазифа борки, уни амалга оширмасдан туриб, биз нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки умуман жамиятни ислоҳ қилиш борасида ўз олдимизга қўйган мақсад ва марраларга эриша олмаймиз. Гап Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга жорий этиш ҳақида, шу дастур орқали юксак замонавий талабларга жавоб берадиган, янгича фикрлайдиган, мамалакатимизнинг келажак тақдирини ишониб топшириш мумкин бўлган еш кадрларни тарбиялаш ҳақида бормоқда».

8. Ходимларнинг моддий манфаатдорлиги тамойилини ҳаётга мунтазам равишда, яъни изчиллик билан татбиқ этиш саноат тараққиётининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли саноат ишлаб чиқаришида меҳнатга ҳақ тўлашни яхшилаш ва унинг энг прогрессив усуллари қўллашга алоҳида эътибор бериш керак бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Давлатнинг кадрлар сиёсати: моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
2. Саноат ишлаб чиқариши ва кадрлар. Уларни гуруҳларга бўлиш.
3. Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларни тарбиялаш.
4. Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.
5. Кадрлар сонини башорат қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари.
6. Меҳнат атамасининг тушунчаси, моҳияти, аҳамияти.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш тамойиллари ва шакллари.
8. Тариф тизими ва унинг унсурлари.
9. Иш ҳақининг бозор иқтисодиётига мос турлари.
10. Меҳнатга ҳақ тўлашни эркинлаштириш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. –Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.

3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти” (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

10-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТЛАРИ

10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши

10.2. Асосий фондларни баҳолаш

10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

10.5. Ишлаб чиқариш қувватлари ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари

10.1. Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамияти, таркиби ва тузилиши

Мамлакатнинг қудрати, иқтисодий-ижтимоий ривожланиши, жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш шу мамлакат ресурслари, айниқса, асосий ва айланма фондларининг миқдори ва сифати билан белгиланади. Мамлакат ва унинг саноати, бошқа тармоқлари, корхона (фирма)лари қанчалик кўп ресурсларга эга бўлса, у шунчалик қудратли ва ривожланган бўлади. Агар у ана шу ресурслардан тўла-тўқис, оқилона фойдалана олса, албатта буюк давлатга айланади.

Саноат ишлаб чиқариши фаолиятида асосий фондларнинг алоҳида ўрни бор. Чунки уларсиз бирорта ишни бажариш, хизмат кўрсатиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас. Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат буюмлари, меҳнат қуроли (меҳнат воситалари) ва инсон меҳнати иштирок этади. Меҳнат буюмларига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, электр қуввати, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва ҳ.к.лар киради. Меҳнат воситаларига машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар, юк ташувчи ва узатувчи воситалар, компьютер ва лаборатория анжомлари, бино ва иншоотлар киради.

Меҳнат буюмлари ва воситаларининг биргаликда қиймат шаклида ифодаланиши ишлаб чиқариш фондларини ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиш ролига кўра Асосий ва Айланма фондларга ажратилади. Меҳнат қуроли асосий фондларни, меҳнат буюмлари эса айланма фондларни ташкил этади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб ишлаб чиқариш жараёнида узоқ давр бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин, тўзишига қараб ўтказиб борадиган меҳнат воситаларига айтилади. Улар иш бажаришда, хизмат кўрсатишда ва маҳсулот ишлаб чиқаришда қатнашадилар. Ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун шароит яратадилар. Меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотларни сақлаш ва уларни бир ўриндан иккинчи ўринга ташиш каби ишларни бажариш учун хизмат қиладилар.

Асосий фондлар улардан фойдаланиш мақсадига кўра ишлаб чиқаришда бевосита ва билвосита қатнашишига қараб, улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашадиган ва қатнашмайдиган фондларга ажратилади.

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондларнинг мақсади моддий бойликлар яратишда иштирок этишга қаратилган бўлса, ишлаб чиқаришда қатнашмайдиган асосий фондларнинг мақсади ходимларнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришдан иборатдир.

Саноатнинг асосий фондлари мамлакат миллий бойлигининг муҳим қисмини ташкил этиб, бу кўрсаткич мустақиллик йилларида йилдан йилга ошиб бормоқда. 1991-2004 йиллар мобайнида саноатнинг асосий фондлари 75 марта ўсди. Ўзбекистон Республикаси саноатининг жами асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг динамикасини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

16- жадвал

**Саноат асосий фондларининг динамикаси
(баланс қийматида, млрд. сўм)**

	1995й.	2000й.	2001й.	2002й.	2003й.
Саноат асосий фондлари	95,7	2777	3085,1	5371,6	6469,8

Манба. Промышленность Республики Узбекистан за 2000 и 2004 годы. Статистические сборники.

Жадвалдан кўриниб турибдики, Ўзбекистон саноатининг асосий фондлари жуда тез суръатлар билан ўсмоқда. Бу ўсиш МДХ давлатларининг ўртача ўсиш суръатларидан анчагина тез ва сифатлироқдир.

Асосий фондларни ҳисоблаш, таҳлил қилиш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни режалаштириш ва башорат қилиш мақсадида уларни гуруҳларга ажратиш керак бўлади.

Ҳозирги кунда асосий фондлар турли таснифга мувофиқ ва ишлаб чиқариш вазифасининг ҳар турлилиги ва табиий-моддий белгиларга қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Зарур меҳнат шароитларини таъминлайдиган бино ва архитектура-қурилиш объектлари. Биноларга цехларни ишлаб чиқариш корпуслари, деполар, гаражлар, омборхоналар, ишлаб чиқариш хоналари ва лабораториялар киради.

2. Иншоотлар – ишлаб чиқариш жараёнининг бажарилишига зарур ва меҳнат буюмларини ўзгариши билан боғланмаган бирорта техник вазифаларга белгиланган муҳандис-қурилиш объектлари (насос станциялар, туннеллар, кўприклар ва ҳ.к.).

3. Ҳар хил энергия, суюқ ва газсимон моддалар узатадиган узатувчи ускуналар.

4. Машиналар ва асбоб-ускуналар; шу жумладан:

- энергияни, суюқ ва газсимон моддаларни ишлаш ва алмаштиришга мўлжалланган куч машиналари ва асбоб-ускуналар (генераторлар ва газогенераторлар, электрогенераторлар, буғ қозонлари, ҳаво компрессорлари);

- ишчи машиналари ва асбоб-ускуналар. Улар меҳнат буюмларига бевосита таъсир ўтказадилар. Буларга дастгоҳлар, пресслар, конвеерлар ва

бошқа турли ёрдамчи асбоб-ускуналар: ўлчов ва тўғрилаш асбоб-ускуналари, лаборатория асбоблари, ҳисоблаш машиналари, компьютерлар киритилади.

5. Транспорт воситалари.
6. Ҳар хил асбоблар.
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари.
8. Хўжалик инвентарлари.
9. Бошқа асосий фондлар.

Меҳнат буюмларига таъсир этиш даражасига қараб асосий ишлаб чиқариш фондлари актив ва пасив фондларга бўлинади.

Актив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмлари шаклини ўзгартирувчи, яъни бевосита таъсир этувчи фондлар (машиналар, асбоб-ускуналар, технологик линиялар, ўлчов ва тўғрилаш асбоблари, транспорт воситалари) киради.

Пассив асосий ишлаб чиқариш фондларига меҳнат буюмларига билвосита таъсир этувчи, яъни ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ўтишига керак шароит яратувчи ишлаб чиқариш фондлари киради (бино ва иншоотлар, ҳ.к.). Асосий фондлар таркибини ўрганишда уларнинг структураси (тузилмаси) масаласига ҳам эътибор бериш керак бўлади.

Республика Президенти 2001 йилнинг 11 декабрида бўлиб ўтган Идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш мажлисида сўзлаган ўз нутқида таркибий масалага алоҳида эътибор бериб, иқтисодий таркибий ўзгаришларни изчиллик билан амалга ошириш» яқин келажакдаги устувор вазифалардан бири эканлигини ўқтириб ўтади.⁴

Асосий фондларнинг структураси деб, уни ташкил этувчи таркибий қисмларнинг, гуруҳларнинг ҳар биринининг умумий қийматидан нисбатга айтилади. Масалан, 100 млн. сўм бўлса, улардан бинолар 25 фоиз, иншоотлар 15 фоиз, узатувчи қурилмалар 10 фоиз, ишчи машиналар ва жиҳозлар 30%, қолганлари эса 20 фоиз бўлиши мумкин (жадвалга қаранг).

Асосий фондлар тузилмаси қуйидаги турларга ажратилади:

1. Тасвирий тузилма.
2. Технологик тузилма.
3. Тармоқ тузилмаси.
4. Худудий тузилма.
5. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.

Тасвирий тузилманинг ҳар хил вақтда ўзгаришидан саноатнинг техник даражасини ва асосий фондлардаги капитал сарфлашнинг самарасини тасаввур қилса бўлади.

⁴ Каримов И.А. Идоралараро мувофиқлаштирувчи Кенгаш мажлисида сўзланган нутқ, «Хал» сызи», 2001 йил, 12 январ.

**Ўзбекистон саноатида асосий фондларнинг структураси
(2003 йил бўйича)**

Саноат ва унинг тармоқлари	Бинолар	Иншоотлар	Узатувчи қурилмалар	Ишчи машина, асбоб-ускуналар	Транспорт воситлари	Бошқа фондлар
Бутун саноат	19,59	11,6	10,1	50,5	6,9	1,4
Шу жумладан,						
1. Электр-энергетика	9,9	12	38,2	37,6	2	0,3
2. Ёқилғи	20,7	31,9	17,0	27,1	2,7	0,6
3. Рангли металл	12,8	8,0	6,0	58,1	9,9	5,2
4. Қора металл	27,3	5,8	1,8	57,1	7,0	1,0
5. Кимё ва нефть	16,6	73,0	4,5	63,8	4,4	3,4
6. Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	20	1,6	0,6	73,9	2,3	1,6
7. Қурилиш материаллари	18,7	85,0	1,7	56,1	11,4	3,6
8. Енгил саноат	21,8	3,2	1,7	68,5	3	1,8
9. Озиқ-овқат	32,1	5,8	1,6	49,7	5,0	5,8

Асосий фондларнинг структурасига концентрациялаш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш, комбинациялаштириш, янги корхоналар қуриш ва модернизациялашга сарфланган капитал маблағларнинг технологик тузилиши, корхоналарнинг ҳудудий жойлашиши, тайёрланадиган маҳсулотнинг хусусияти ва ҳажми таъсир кўрсатади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми қанча кўп бўлса, шунча ишчи машиналар ва асбоб-ускуналарнинг тутган ўрни кўпроқ бўлади.

Технологик тузилиш асосий фондларнинг қисмлари нисбатини кўрсатади (18-жадвал).

**Республика саноатида асосий фондларнинг технологик
структураси (фоиз ҳисобида)**

	1999 й.	2000 й.	2001й.
Актив қисми	66	70	67,1
Пассив қисми	34	30	32,9

Тармоқ тузилиши саноат тармоқларидаги асосий фондларнинг таркиби билан ифодаланади (19-жадвал).

Асосий фондларнинг тармоқ структураси (фоиз ҳисобида)*

Тармоқлар	1999 йил	2000 йил
Электроэнергетика	8,1	7,8
Ёқилғи саноати	16,8	15,1
Қора металлургия	0,6	0,6
Рангли металлургия	15,8	22,9
Кимё ва нефть-кимё саноати	4,4	5,2
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноати	24,8	21,4
Қурилиш материаллари саноати	2,6	2,1
Енгил саноат	14,9	11,5
Озиқ-овқат саноати	7,4	8,6
Бошқа тармоқлар	4,6	4,8

Худудий тузилма асосий фондларининг худудий тақсимланиши ва уларнинг нисбати билан белгиланади.

Такрор ишлаб чиқариш структураси янги қурилиш ва қайта қуриш, қайта қурулантириш ва асосий фондларни кенгайтиришнинг нисбати ва тутган ўрнини ифодалайди.

10.2. Асосий фондларни баҳолаш

Амалиётда асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги турлари қўлланилади: 1) дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо; 2) қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо; 3) қолган қиймати орқали белгиланган баҳо; 4) ишлаб чиқаришдан чиқариб ташлаш баҳоси.

Дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳо (Об) асосий фондларнинг сотиб олинган баҳоси (Сб), асосий фондларни олиб келиш учун қилинган транспорт харажатлари (Хт) ва монтаж харажатлари (Хм)ни ўз ичига олади.

$$Об = Сб + Хт + Хм$$

Бу баҳо корхона (фирма)нинг асосий ишлаб чиқариш фондаларини сотиб олиш ва ишга тушириш учун қилган ҳақиқий харажатларини ифодалайди. Бу кўрсаткич корхона (фирма) балансида ҳисобга олинади. Аммо асосий фондларнинг дастлабки тўла қиймат орқали белгиланган баҳоси уларнинг ҳажмини ва турли йилларда қуриб ишга туширилган корхона (фирма)лар асосий фондларини таққослашда етарли эмас, шунинг учун асосий фондларни баҳолашда қийматини қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳодан фойдаланилади.

Баҳолашнинг бу усули асосий фондларнинг ҳар хил даврда ишлаб чиқарилган ва олинган баҳоларни ҳозирги янги шароитдаги баҳода ифодалаш

* Промышленность Республики Узбекистан. Статистический сборник, 2000г., стр. 34

имкониятини беради. Бу баҳо бир хил истеъмол қийматга эга бўлган асосий фондларни баҳолашда бир хил қийматларда ифодалаш, корхоналар кўрсаткичларини таққослаш ва фондлар самарадорлигини ошириш резервларини аниқлаш учун имконият яратади. Қийматни қайтадан тиклаш орқали белгиланган баҳо амалдаги асосий фондларнинг жисмоний ҳолати ва маънавий эскиришини ҳисобга олган ҳолда қайта баҳо қўйиш орқали аниқланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнида иштирок эта бориб аста-секин ишдан чиқа боради, шунинг учун уларга баҳо белгилашда уларнинг ишдан чиқиш ва ёйилиш қисми ҳисобга олинади. Шу туфайли асосий фондларни баҳолашда қолган қиймати орқали белгиланган баҳо ҳам қўлланилади. У икки хил баҳо билан ифодаланади: а) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тузилган) қисмини уларнинг дастлабки тўла қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат; б) асосий фондларнинг ишдан чиққан (тузилган) қисмини уларнинг қайтадан тикланган қийматидан айириб ташлаш орқали аниқланган қиймат.

Асосий фондлар жуда эскириб, яроқсиз ҳолга келган, қайтадан тиклаш, капитал ремонт қилиш ёки модернизация қилиш натижа бермайдиган ҳолларда уларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш зарур бўлиб қолади. Бундай ҳолларда асосий фондларни ишдан чиқариб ташлаш баҳоси аниқланади. Бу баҳо ишдан чиққан, ишлаб чиқаришдан чиқариб ташланадиган асосий фондларни (темир-терсак нархида) реализация қилиш баҳосидир.

10.3. Асосий фондларнинг эскириши ва амортизацияси

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида йиллар ўтиши билан эскиради ва ўз сифатини йўқота боради. Асосий фондлар ишлаб чиқаришда узоқ муддат иштирок этганлиги туфайли вақт ўтиши билан жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскиради.

Жисмоний эскириш деганда асосий фондларнинг ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиши натижасида бутунлай ёки қисман тўзиши, емирилиши тушунилади. Маълум вақт ўтгандан кейин ишлаб чиқаришда ишлаб турган меҳнат куроллари ишга бутунлай ва қисман жисмоний яроқсиз бўлиб қолади, бундай ҳолларда улар янгиси билан алмаштирилади ёки айрим қисмлари капитал ремонт ёки модернизация қилинади. Жисмоний эскириш натижасида асосий фондларнинг қиймати йўқ бўлиб кетмайди, балки тайёрланган маҳсулот қийматига кўчирилади.

Корхоналарда фақатгина амалда ишлаётган машина ва асбоб-ускуналаргина тўзимай, балки бекор турганлари ҳам тўзийди (емирилади). Машина ва асбоб-ускуналарнинг жисмоний эскириш миқдори уларнинг хизмат қилиш муддати ва тўзиш (емирилиш) даражасига нисбатан аниқланади.

Фан-техника тараққиёти ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши туфайли ишлаб турган машина ва асбоб-ускуналар қийматининг камайтирилиши ҳамда эскиларига нисбатан унумли ва тежамли янги машиналар кашф этилиши, уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши натижасида ишлатилаётган

машиналарнинг жисмоний ейилиш муддати тугамасдан туриб қадрсизланиши – асосий фондларнинг **маънавий эскириши** деб аталади. Маънавий эскириш фондларнинг баҳосини вақти-вақти билан қайта кўриб чиқишни кўп жиҳатдан зарур қилиб қўяди. Эскирган асосий фондларни янгилари билан алмаштириш режали равишда энг кам меҳнат ва маблағ сарф қилиш йўли билан амалга оширилади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматининг маълум қисмини **амортизация** сифатида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот қийматига оз-оздан кўчириб боради.

Амортизация – (лотинча *amortisatio* - қоплаш), асосий капитал (фондлар) амортизацияси – асосий капитал (машина ва механизмлар, жиҳозлар ва ускуналар, бинолар ва иншоотлар)нинг эксплуатация жараёнида эскириши ва айна пайтда улар қийматининг муайян давр давомида ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулотга ўтиб бориши.⁵

Асосий воситалар моддий ёки жисмонан ва маънан эскиради. Моддий эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш жадаллиги ва унинг корхонада ишлатилган муддатлари билан белгиланади. Маънавий эскириш фан ва техника тараққиёти натижасида меҳнат воситаларининг арзонлашуви ҳамда иқтисодий жиҳатдан мукамал бўлган янги меҳнат воситаларининг яратилиши ва жорий қилиниши билан боғлиқ. Амортизация меъёри асосий фондлар турига, хизмат қилиш муддатига кўра табақалаштирилади. Амортизация қиймати ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига киритиб борилади. МАҲСУЛОТ сотилгач, бу қиймат **амортизация ажратмалари** кўринишида эскирган жиҳозлар ўрнига янгисини сотиб олиш учун зарур бўлган маблағлар суммаси тарзида жамғарилади.

Амортизация ажратмалари – маҳсулот таннархига киритиладиган асосий фондлар амортизацияси суммаси; асосий фондларни қисман тиклаш (капитал таъмир ва янгилаш) ва тўлиқ тиклаш (реновация) фондларини яратишга хизмат қилади. Амортизация ажратмалари меъёрлари асосий фондлар қийматига пропорционал равишда ҳисобланиши, яъни тахминий фойдаланиш муддатига текис тақсимланиши ёки камайиб боровчи баланс усулида – жадаллаштирилган тартибда ҳисобланиши мумкин. Жадаллаштирилган тартибда фойдаланишнинг биринчи йилида амортизация меъёри 2 марта оширилади, иккинчи йили қолдиқ қийматининг 20% ва шу тарзда ажратмалар назарда тутилади. Натижада асосий фондлар қийматининг 2/3 қисми улар хизмат муддатининг ярмидаёқ амортизацияланади. Амортизация меъёрларининг пасайтирилиши асосий фондларнинг янгиланишини секинлаштиради, оширилган меъёрлар маҳсулот таннархини қимматлаштиради. Шу сабабли амортизация ажратмалари давлат томонидан тартибга солинади. Амортизация ажратмалари **таъминланиши керак** бўлган асосий шарт асосий фондлар эскиришини тўлиқ қоплаши ва уларни такрор яратишни таъминлашидир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда давлат амортизация ажратмалари нормативларини белгилаб, жадаллаштирилган

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 жилд. – Т.: «Давлат илмий нашриёти», 2000. – 288 бет

амортизация орқали тадбиркорларга солиққа тортиладиган фойда суммасыни камайтиришга имконият яратиб беради. Айна пайтда асосий фондлар қийматыни ҳисобдан чиқаришни тезлатиш тадбиркорни асосий фондларнинг маънавий эскириши билан боғлиқ эҳтимоли бўлган зарар кўришдан сақлайди, янги техника ва технологияни тезроқ жорий этишга рағбатлантиради.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг ўзини ёки унинг баъзи қисмларини янгилаш вақти келгунча шу шаклда маълум фондда жамғарилиб турилади ва бу фондни амортизация фонди деб атайдилар. Демак, амортизация фонди – амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланадиган махсус фонддир.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган моддий активлар амортизацияси деган тушунча ҳам мавжуд.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси (ҳисобланган эскириш);

- лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, жадаллаштириладиган амортизация суммаси.

Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириш, ҳар ойда хўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан натижали фойдаланиш муддатидан (бирор хўжалик фаолияти юритувчи субъект муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Натижали фойдаланиш муҳлатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскирган нормаси 5 йилга ҳисобланади.

Маълумки, амортизация ажратмалари белгиланган нормалар бўйича тайёр маҳсулотнинг таннархига киритилади ва у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H_a = (\Phi_1 - \Phi_m) / (T_a * \Phi_1) * 100\%,$$

Бу ерда:

Φ_1 – асосий фондларнинг дастлабки ёки тиклаш қиймати;

Φ_m – асосий фондларнинг тугатиш қиймати;

T_a – асосий фондларнинг норматив ишлаш муддати (амортизация вақти).

Амортизация нормасининг даражаси асосий фондларнинг эскирган қисмини тиклаш учун ресурслар ҳажмини аниқлайди. Амортизация нормаси билан асосий фондларнинг айланиш тезлиги белгиланади ва уларни қайта ишлаб чиқариш жараёни жадаллаштирилади.

Асосий фондларнинг тўлиқ тиклашни амортизация ажратмалар жами қуйидаги формулага асосланиб ҳисобланади:

$$A_a = H_a * \Phi,$$

Бу ерда:

H_a – амортизация нормаси;

Φ – асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

10.4. Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш, режалаштириш, ҳисоб-китоб қилиш, улардан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодалаш учун жуда кўп кўрсаткичлар керак бўлади. Уларни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- улардан фойдаланиш даражасини, уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- ишлаб чиқариш фонди билан куллангани даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- интеграл кўрсаткичлар.

Бу кўрсаткичлар тизимида айниқса, фонд қайтими кўрсаткичи ва фонддорентабеллик кўрсаткичи алоҳида ўрин эгаллайди.

Фонд қайтими – бу бир сўмлик асосий фонд иштирокида қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини ифодалайди ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\Phi_k = Q / \Phi_{ac},$$

Бу ерда, Φ_k – фонд қайтими (сўм ҳисобида);

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (сўм ҳисобида);

Φ_{ac} – асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Фонд сиғими – бу фонд қайтимига тескари кўрсаткич бўлиб, маълум миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча асосий фонд кераклигини ифодалайди ва қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$\Phi_c = \Phi_{ac} / Q$$

Меҳнатнинг фонд билан таъминланганлиги ҳар бир ишловчи ҳисобига қанчадан асосий воситалар тўғри келишини билдиради ва у қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_{bt} = \Phi_{ac} / X_{im},$$

Бу ерда, X_{im} – ходимларнинг йиллик ўртача миқдори (киши ҳисобида).

Асосий фондлардан фойдаланишни ифодалайдиган кўрсаткичлардан яна бири – бу жиҳозлардан фойдаланиш кўрсаткичлари:

а) экстенсив фойдаланиш коэффиценти ($K_{э}$). У жиҳозларнинг режали иш вақти фондида ($T_{жр}$) ҳақиқий ишлаган вақти ($T_{жх}$) даражасини кўрсатади:

$$K_{э} = T_{жх} / T_{жр},$$

б) интенсив фойдаланиш коэффиценти ($K_{ин}$). У жиҳозларнинг минимум маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин бўлган миқдори ($M_{ч}$) нисбатан ҳақиқий ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори ($M_{х}$) даражасини кўрсатади:

$$K_{ин} = M_{х} / M_{ч}.$$

10.5. Ишлаб чиқариш қуввати ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўллари

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири мавжуд ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашдир. Улардан самарали фойдаланиш масаласи айниқса, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида янада долзарб бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда улардан ҳар тарафлама унумли фойдаланишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Ишлаб чиқариш қувватларидан қанчалик тўла ва унумли фойдаланилса, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади, маҳсулотнинг таннари камаяди, корхонанинг фойдаси ва самарадорлиги ошади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати вақт бирлиги ичида белгиланган ассортимент ва номенклатура, мавжуд дастгоҳлар, ишлаб чиқариш майдонларидан тўлиқ фойдаланилган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини ифодалайди.

Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати натура бирлигида ўлчанади. Масалан, металлургия саноатида ишлаб чиқариш қуввати тоннада, тўқимачиликда йиғирилган ип тоннада, газламалар метрда, автотрактор тармоқларида автомобиллар ва тракторлар донада ўлчанади.

Ишлаб чиқариш қуввати корхонанинг техник даражаси, унумдорлиги, кадрлар малакаси, хомашёларнинг сифати ва маҳсулотларнинг ассортиментига қараб ўзгара боради.

Корхоналарда ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблаш учун қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

а) мавжуд ускуналар ва агрегатларнинг сонига (таъмирлашдаги ускуналар) режалаштириш даврида янгидан киритилган ускуналар қўшилади, Лекин жисмоний ва табиий шароит таъсирида емирилган ускуналар ҳисобга киритилмайди;

б) корхоналар ва цехларнинг ишлаб чиқариш майдонлари ҳақидаги маълумот;

в) корхоналарнинг иш режими, яъни сменалар сони (таъмирлашга тўхташ вақтисиз), иш вақти фонди;

г) ускуналар, агрегатларнинг унумдорлик нормаси.

Ишлаб чиқаришда турли ускуналардан фойдаланиш, корхонанинг қуввати асосий технологик жараёнларни бажарадиган етакчи цехлар, бўлинмалар ёки агрегатларнинг қувватларига биноан ҳисобланади.

Турли корхоналар (бирлашмалар)нинг ишлаб чиқариш қувватини ҳисоблашда уларнинг хусусиятлари инобатга олинади ва қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$Q = D_c * D_u * D_{iv},$$

бу ерда,

Q – корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати;

D_c – бир турдаги дастгоҳлар сони;

D_u – вақт бирлигидаги бир дона дастгоҳнинг унумдорлиги;

D_{iv} – дастгоҳларнинг ишлаш вақти.

Айрим тармоқларнинг корхона ва цехларида йиғув, қуюв, мебель, консерва ишлаб чиқариш қуввати, майдон бўйича қуйидаги формулага асосан ҳисобланади:

$$K = (M : M_n) * (\Phi : B_m),$$

бу ерда,

М – корхонанинг ёки цехнинг ишлаб чиқариш майдони (квм);

М_н – норма иш жойига тааллуқли ишлаб чиқариш майдони (квм);

Φ – иш жойининг йиллик режали иш вақти фонди (соат);

В_т – маҳсулотнинг меҳнат талабчанлиги – технологик вақт (соатда).

Йил бошида белгиланган ишлаб чиқариш қуввати – кириш қуввати, йил охиридагиси эса чиқиш қуввати дейилади. Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{ур} = K_k + (K_m * П) / 12 - (K_{ч} * П) / 12,$$

бу ерда,

К_к – кириш (режалаштирилаётган йил бошидаги) қувват;

К_т – йил давомида ишга туширилган қувват;

К_ч – чиқиш (йил охиридаги) қувват;

П – режалаштирилаётган даврдаги ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилмаган ойлар сони;

П – режалаштирилаётган даврда, ишга туширилган ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланилган ойлар сони.

Асосий фондлардан ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилаш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, капитал маблағ сарфламай қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга, меҳнат унумдорлиги ва самарадорлик ўсишига ҳамда маҳсулот таннархини камайтиришга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда республикада улардан унумли фойдаланишга катта эътибор берилмоқда.

Саноат асосий фондлари ва ишлаб чиқариш қувватлари самарадорлигини оширишда корхоналарда технологик ускуналарнинг иш сменасини кўпайтириш катта аҳамиятга эгадир.

Ускуналардан интенсив фойдаланишни яхшилаш учун корхонанинг техника ва технологиясини такомиллаштириш, машиналарнинг иш тезлигини ошириш, металл қуйишга, химиявий жараёнларга сарфланадиган вақтни қисқартириш, шунингдек, кадрлар малакасининг техникавий савиясини ошириш, корхоналарни йириклаштириш, ихтисослаштириш ва ҳамкорлик асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарур.

Қисқача хулосалар

1. Ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт бевосита ва билвосита қатнашадиган, моддий бойликлар яратишда иштирок этадиган ҳамда табиий шаклини сақлаган ҳолда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга аста-секин тузишига қараб ўтказиб борадиган меҳнат воситалари асосий ишлаб чиқариш фондлари бўлиб ҳисобланади.

2. Ўзбекистон саноатида илғор техника ва технология, устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида асосий фондлар тўхтовсиз ўсиб бормоқда.

3. Кўп укладли иқтисодиётга ўтиш муносабати билан асосий фондлар таркибида кўзга кўринарли силжишлар амалга ошди ва ошмоқда. Янги жиҳозлар, асбоб-ускуналар, қурилмалар, ҳисоблаш техникаси ва ишлаб чиқариш инвентарлари салмоғи ошиб бормоқда.

4. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш анчайин долзарб масала бўлганлиги учун ҳам ушбу масалага алоҳида аҳамият берилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондларнинг моҳияти, аҳамияти, таркиби ва структураси.
2. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда асосий фондларнинг
3. Асосий фондларнинг емирилиши ва амортизацияси
4. Асосий фондларни таъмирлаш ва модернизация қилиш
5. Асосий фондлардан фойдаланишни яхшилаш кўрсаткичлари ва йўллари.
6. Ишлаб чиқариш қувватлари тушунчаси ва уни аниқлаш усуллари.
7. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш масалалари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти
11. www.stat.uz.
12. E-mail.GKS@stat.uz.

11-МАВЗУ. Ўзбекистон саноатининг хомашё манбаи ва уни жойлаштириш

11.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши

11.2. Ресурслар тежамкорлигининг стратегияси ва тактикаси

11.3. Минерал хомашё ва улардан оқилона фойдаланиш

11.1. Саноатда хомашё, унинг хусусиятлари ва туркумланиши

Қайта ишловчи барча саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи элементлардан бири хомашёдир, чунки хомашёсиз ҳеч қандай маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин эмас.

Хомашё деб, қазиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун маълум даражада меҳнат сарфланган ва шу меҳнат натижасида бир қадар ўзгарган меҳнат буюмига айтилади. Хомашё – асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий хомашё деб, тайёр маҳсулотнинг материал (моддий) асосини ташкил қилувчи меҳнат буюмига айтилади. Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи ёки асосий хомашёни қайта ишлашга зарур шароит яратиб берувчи қолган барча меҳнат буюмлари ёрдамчи материаллар деб аталади.

Меҳнат буюмларининг маҳсулот ишлаб чиқаришда қай тарзда қатнашишига қараб улар ҳам хомашё (асосий хомашё), ҳам ёрдамчи материал бўлиши мумкин. Масалан, нефть ёқилғи сифатида ёрдамчи материал бўлса, бензин ёки керосин ишлаб чиқаришда эса хомашёдир.

Хомашё кенг миқёсда истеъмол буюмлари ҳамда ишлаб чиқариш маҳсулотлари олиш учун ишлатиладиган табиий материаллардан иборат бўлиб, у қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- миқдори жиҳатидан етарли бўлиши;
- қазиб олиш арзон ва осон бўлиши;
- технологик жараёнлар осон бориши керак.

Ҳар бир хомашё меҳнат буюмларидир, Лекин ҳар бир меҳнат буюми хомашё эмас. Меҳнат буюми меҳнат воситаси билан маълум даражада ўзгаргандан кейингина хомашё бўлади. Ер остидаги фойдали қазилмалар, ёввойи ҳайвонлар, дарахтлар ва ҳоказолар хомашё бўлмай, балки потенциал табиий бойликлардир.

Меҳнат воситаси ёрдамида овланган ҳайвонлар, қазиб олинган маъданлар, кесилган дарахтлар ва бошқалар хомашё ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнида бир ёки бир неча босқичда қайта ишланган бўлса-ю, Лекин тайёр маҳсулот сифатида истеъмол қилинаолмаса, у чала маҳсулот, яъни ярим фабрика деб аталади.

Ҳаётда ярим фабрика уни ишлаб чиқарган ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараганда тайёр маҳсулот, истеъмол қилувчи ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараганда хомашё ҳисобланади.

Хомашё ресурсларини хомашёдан фарқ қилмоқ керак. Хомашё ресурсларига мамлакатдаги фойдали қазилмалар конлари, ўрмон майдонлари, уй ҳайвонлари ва шу каби табиий бойликлар кирса, улар қазиб чиқарилган ёки

ишлаб чиқариш учун меҳнат сарфлангандагина улар хомашёга айланиши мумкин.

Хомашё ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементи сифатида саноат ишлаб чиқаришига ва унинг иқтисодига катта таъсир кўрсатади. Саноатнинг қайта ишловчи тармоқларида хомашё ва ёқилғи харажатлари ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлари ҳажмида энг катта салмоққа эгадир. Шунинг учун саноат корхоналари фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичлари кўп жиҳатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган хомашё ва ёқилғи харажатлари даражасига боғлиқ бўлади. Саноат маҳсулоти таннархида хомашё, ёрдамчи материаллар ва ёқилғи харажатлари бутун саноат бўйича ўртача 70 фоизни ташкил этади. Шунинг учун хомашёни тежаб ишлатиш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришда, ишлаб чиқариш қувватларидан яхши фойдаланишда ва ишчилар меҳнатининг унумдорлигини оширишда катта рол ўйнайди.

Материал кўп сарфланадиган тармоқларда хомашё ва материаллардан оқилона фойдаланиш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий манбаидир. Машина ва ускуналарнинг унумли ишлаши ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун вақтнинг сарфланиш даражаси хомашё сифати ва унинг турига боғлиқ. Саноатдаги хомашёлар хилма-хил бўлиб, улар қуйидаги турларга бўлинадилар:

- саноат хомашёси;
- қишлоқ хўжалиги хомашёси.

Саноат хомашёси турли белгиларга кўра қуйидагича туркумланади:

- келиб чиқишига кўра – табиий ва сунъий;
- агрегат ҳолатига кўра - қаттиқ, суюқ ҳамда газсимон;
- химиявий таркибига кўра – органик ва аноорганик;
- ишлатилишига кўра – озуқабоп ва техник турларга бўлинади.

Қишлоқ хўжалиги хомашёси икки турга, яъни ўсимликлардан олинадиган хомашёлар ва ҳайвонлардан олинадиган хомашёларга бўлинади.

Минерал хомашёлар. Ер остидан қазиб олинадиган минерал бирикмалар минерал хомашёлар дейилади. Халқ хўжалигида ишлатиладиган минераллар уч турга бўлинади: а) рудали; б) рудасиз; в) ёнувчи минерал хомашёлар. Бу минералларнинг кўпи қаттиқ ҳолда бўлади. Суюқ минерал бойликларга фақат нефть ҳамда туз эритмалари, газ ҳолдагисига эса табиий газ киради.

Рудали минерал хомашёлар фойдали жинслар бўлиб, металллар олиш учун асосий манбадир.

Рудасиз минерал хомашёлар ҳам тоғ жинслари бўлиб, улар метал олиш учун ишлатилмайди. Бундай минерал хомашёлар ҳеч қандай химиявий қайта ишланмасдан тўғридан-тўғри халқ хўжалигида ёки металсиз ишлаб чиқаришда хомашё сифатида ишлатилади. Рудасиз минераллар шартли равишда қуйидаги турларга бўлинади:

- қурилиш материаллари – тўғридан-тўғри ёки физик-химиявий қайта ишлангандан сўнг қурилиш ишларида ишлатиладиган минерал хомашё;
- индустрия хомашёлари – химиявий қайта ишланмасдан саноатнинг турли тармоқларида ишлатиладиган хомашё.
- химиявий минерал хомашёлар – химиявий қайта ишлаш учун ишлатиладиган минераллар;

- қимматбаҳо ва рудасиз минераллар – табиий ҳолда ёки механик қайта ишлангандан сўнг безак учун ишлатиладиган минераллар.

Ёнувчи минерал хомашёлар ёқилғи сифатида ишлатиладиган фойдали қазилма бойликлардир. Буларга тош ва кўнғир кўмир, торф, ёнувчи сланецлар, нефть ҳамда табиий ёнувчи газлар киради. Ёнувчи газлар, нефть ва кўмир энг арзон ҳамда фойдаланиш учун қулай ёқилғигина бўлмай, балки химия саноатида қимматбаҳо хомашё ҳамдир.

Ўсимлик ва ҳайвонот хомашёларига ёғоч, зиғир, каноп, ёғлар, ўсимлик мойлари, ҳайвонот терилари ва шунга ўхшашлар киради. Булар халқ хўжалигида ишлатилишига кўра озуқабоп ва техник хомашёларга бўлинади. Озуқабоп хомашёларга озуқа сифатида ишлатиладиган бирикмалар – ўрмончилик, балиқчилик ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари киради.

Ўсимлик ва ҳайвонлардан олинадиган техник хомашёларга юқорида кўрсатилган халқ хўжалиги тармоқларининг озиқ учун ярамайдиган маҳсулотлари киради. Бундай маҳсулотларни механик ва химиявий қайта ишлаб, улардан турмушда ва саноат ишлаб чиқаришида ишлатиладиган хомашёлар олинади.

Бундай хомашё турларини химиявий қайта ишлаб туриб турли маҳсулотлар олиш мумкин, уларнинг манбалари кўплиги, амалий жиҳатдан битмас-туганмас захирага эгаллиги улар асосида кўпгина янги химиявий корхоналар ташкил этишга имкон беради.

Умуман фан ва техниканинг ниҳоятда тезлик билан ривожланиши янгидан-янги материалларни, шунингдек, янги хомашё материалларини қидириб топиш масаласини кўяди. Бу масала асосан олти йўл билан амалга оширилади:

- иложи борича арзон хомашёларни қидириб топиш ва ишлатиш;
- хомашёдан комплекс фойдаланиш;
- концентрланган хомашё ва маҳсулотлар ишлатиш;
- жуда тоза маҳсулотлар ишлатиш;
- техника мақсадлари учун ишлатиладиган озуқабоп хомашёларни ноозуқабоп хомашё билан алмаштириш;
- иложи борича маҳаллий хомашёлардан фойдаланиш.

Ҳозирги вақтда химия ва химиявий технологиянинг ютуқлари муҳим техника хўжалик маҳсулотларини ноозуқабоп хомашёлардан олишга имкон беради. Бундай хомашёлар сифатида тошкўмир, торф, сланец, нефть, табиий газлар, ёғоч, ўсимлик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг чиқиндилари ишлатилмоқда. Масалан, совун ювувчи маҳсулотлар, изоляторлар ишлаб чиқаришда, тўқимачилик саноатида, резина маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, чарм саноатида, коррозияга қарши курашишда, бетонларни сув ўтказмайдиган қилишда, металлларни силлиқлашда, металлларни қирқишда совутгичлар сифатида ҳар йили бир неча минг тонналаб қимматбаҳо озуқабоп мойлар ишлатилади.

Саноатнинг кўпгина тармоқларида кенг миқёсида ишлатиладиган этил спирт ишлаб чиқариш учун ҳам жуда кўп миқдорда юқори сифатли дон ва картошка ишлатилади. Худди шу сингари саноатда ун, крахмал, сут каби

махсулотлар техника мақсадлари учун ишлатилади. Масалан, казеин-оксил модда сутда бўлади, казеин елим ишлаб чиқаришда, қоғоз ва чарм саноатида бўёқчиликда ҳамда муковалар қилишда асосий махсулот сифатида ишлатилади. Бу мақсадда казеин ишлаб чиқариш учун ҳар йили бир неча юз минг тонна ёғсизланган сут сарфланади.

Крахмал тўқимачилик саноатида, резина ва химия саноатида, гугурт саноатида, электродлар олишда кенг қўлланилади. Ҳозир саноатда крахмал полиакрилламид ҳамда целлюлозанинг сувда эрувчан эфирлари – карбоксилметил целлюлоза (КМЦ) билан мувофақиятли алмаштирилган. Шу билан бирга КМЦ кўп миқдорда крахмал ўрнида, тўқимачилик, қоғоз ва гугурт саноатида озуқабоп ун ўрнида ишлатилмоқда.

Ҳозир этилендан ва ёғочдан олинадиган синтетик этил спирт таркиби ва сифати жиҳатидан озуқабоп хомашёлардан олинадиган этил спиртдан фарқ қилмайди ва шу билан бирга анча арзон ҳисобланади. Шунинг учун халқ хўжалигининг кўп тармоқларида бундай этил спирт кўп ишлатилмоқда. Шунингдек, газ ва нефтни қайта ишлаш махсулотларидан сирка кислота, глицерин ва ёғлар ишлаб чиқарилмоқда. МАҲСУЛОТларни бу йўл билан ишлаб чиқаришда кўп миқдорда озуқабоп хомашёлар тежаб қолинади ва ишлаб чиқариладиган махсулотларнинг таннархи бир мунча арзонлашади.

Саноатни янада ривожлантириш, техника тараққиёти суръатларини жадаллаштириш ва саноат махсулотларининг турларини кўпайтириш вазифалари сунъий материаллар ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантиришни тақозо этади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва уни саноатда қўллаш қуйидаги ҳолларда иқтисодий самарадор ҳисобланади:

- а) сунъий материал ягона хомашё бўлган тармоқда ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлари билан ва кенг масштабда ривожлантиришга сабаб бўлса;
- б) қайта ишловчи тармоқлар техника базасининг мукамаллашувига сабаб бўлса;
- в) ушбу материални истеъмол қиладиган тармоқлар махсулотининг сифатини яхшилашга ва ассортиментни кенгайтиришга сабаб бўлса;
- г) қайта ишлаш тармоқларида технологик жараёнларни жадаллаштиришга ва ускуналарни мукамаллаштиришга сабаб бўлса;
- д) тайёр саноат махсулоти ишлаб чиқариш учун сарфланадиган ижтимоий харажатларни камайтиришга сабаб бўлса;
- е) сунъий материаллардан ишлаб чиқариладиган махсулот таннархини камайтирса.

Сунъий материаллар ишлаб чиқариш ва қўллашнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда вақт омилини, яъни қисқа вақт ичида керакли миқдорда саноат махсулотини ишлаб чиқаришга эришиш мумкинлигини эътиборга олмоқ лозим. Бу соҳада сунъий материаллар беҳад афзалликларга эга, чунки табиий хомашё бўлган пахта, жун, тери ва бошқаларни ишлаб чиқаришга ойлаб вақт кетса, сунъий материалларни ишлаб чиқаришга кунлаб ва соатлаб вақт кифоя қилади.

Сунъий материаллар ишлаб чиқаришга табиий материалларга нисбатан анча кам ижтимоий меҳнат сарф қилинади. Масалан, 1 тонна ювилган жун ишлаб чиқаришга 7000 одам/соат сарфланса, синтетик толага 225-1400 одам/соат сарфланади.

Сунъий материаллар саноатнинг қўшимча хомашё базаси бўлиб хизмат қилади. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришда жараёнларни кимёлаштириш, айникса, органик синтезни ривожлантириш катта рол ўйнайди. Турли тармоқларда кимёвий методларни қўллаш табиатда кўп тарқалган маҳсулотлардан сифати табиий материалларникидан анча устун бўлган жуда кўп янги тур сунъий материаллар ишлаб чиқариш имконини беради.

Замонавий техника синтетик материалларга турлича талаблар қўяди. Синтетик материаллар жуда кўп ўзига хос афзалликларга эга: улар узоқ вақт ўта юқори ва ўта паст температурага, юқори босим ва жуда катта электр кучланишларига чидамли бўлади. Сунъий материаллар ишлаб чиқарувчи тармоқларни тез суръатлар билан ривожлантириш саноатни ривожлантириш ва саноат хомашё базасини кенгайтиришнинг асосий йўллари билан биридир.

Саноатни ривожлантиришда пластмассалар, синтетик каучук, сунъий ва синтетик толалар, сунъий чармлар ва чарм ўрнини босувчи материаллар, синтетик ювиш воситалари ва озуқа хомашёси ўрнини босувчи сунъий материаллар алоҳида, муҳим рол ўйнамоқда.

Пластмассалар – кенг номенклатурага эга бўлган сунъий полимер маҳсулотлар бўлиб, улар сифат жиҳатдан табиий материаллар билан тенглашибгина қолмай, балки кўп ҳолларда улардан устунлик ҳам қилади. Улар юқори мустаҳкамлик, электр ўтказмаслик, енгиллик, қаттиқлик, эгилувчанлик, тиниқлик, коррозияга, кислотага, иссиқликка чидамлилик, кам едирувчанлик каби сифатларга эга ва механик ишлашнинг турли усулларига енгил мослашади.

Мамлакатимиз пластмассалар ишлаб чиқариш учун кенг хомашё ресурсларига эга, чунки пластмассалар учун табиий ва нефть газы, нефтни қайта ишлаш ва коксохимия саноати чиқиндилари, ёғочни кимёвий ишлаш маҳсулотлари, енгил ва озиқ-овқат саноати ва қишлоқ хўжалигининг турли хил чиқиндилари хомашё бўлиб хизмат қила олади.

Синтетик каучук – резина, резина-техника ва уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқариш учун ягона хомашёдир. Синтетик каучук табиий каучукка нисбатан ўн минглаб маротаба тезроқ ишлаб чиқарилади. Табиий каучук бир неча хусусиятга эга бўлса, синтетик каучук беҳисоб хусусиятларга эга. Ҳар бири бир неча маркали бир неча тур каучукларга бўлинади.

Сунъий ва синтетик толалар саноатнинг хомашё базасини кенгайтириш билан бирга, турли техник ва кийим-кечак газламалари, электр изоляция материаллари, кабеллар ва канатлар, балиқ тутиш тўрлари ва бошқа буюмлар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади.

Халқ хўжалигида сунъий чарм ўрнини босувчи материаллар катта аҳамиятга эгадир. Чунки пойафзал саноатининг ўсиш суръатларини амалга ошириш учун табиий чарм ресурслари етарли эмас. Сунъий чарм ва чарм ўрнини босувчи материаллардан пойафзалнинг айрим деталларини тайёр ҳолда

ишлаб чиқаришнинг мумкинлиги пойафзал саноатини автоматлаштириш, ишлаб чиқариш циклини қисқартириш, технологик жараёнларни такомиллаштириш ва натижада пойафзал саноатининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш имконини беради.

11.2. Ресурслар тежамкорлигининг стратегияси ва тактикаси

Маълумки, ҳар бир жангда ҳар иккала томон ҳам ўз стратегия ва тактикасидан фойдаланиб, имкон қадар йўқотишларсиз ғалабани қўлга киритишга ҳаракат қилади. Худди Шунингдек, иқтисодиётда ҳам стратегия ва тактика қўлланилади.

Маълумки, ҳар бир давлат ва хўжалик юритувчи субъектларда ресурслар текин эмас, улар ўз мақсадларига эришишда стратегия ва тактикадан фойдаланади. Бундан кўзланган мақсад, ишлаб чиқариш учун сарфланадиган хомашё харажатларини минималлаштириш ва шу орқали фойдани максималлаштиришдир. Олиб борилган изланишлар, қўлланилган стратегия ва тактиканинг хомашё харажатларини камайтиришдаги сўнгги босқичи ресурслардан фойдаланишнинг алтернатив йўлини танлаш, ресурслар тежамкорлиги эканлигини тавсифлайди.

Ресурсларни танлаш алтернативлиги амалиётда ундан фойдаланган соҳаларда қуйидаги вазифаларни ҳал қилади:

- харажатларнинг камайиши ва ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг ошиши;

- алоҳида товарлар ва маҳсулотлар ассортименти билан бозорга кириб бориш ва ўз ўрнини эгаллаш;

- маҳсулот сифатидаги аниқ устунликка эришиш;

- худди иқтисодиётдаги ўрни каби технологияда ҳам лидерлик, яъни пешқадамлик мавқеининг ўсишига эга бўлишга интилиш;

- динамикани ҳисобга олган ҳолда мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ва хўжалик фаолиятдан фойда олиш.

Шунингдек, алтернатив (бир-бирига зид икки йўлдан бирини - ё унисини, ё бунисини танлаб олиш зарурияти) ресурслардан фойдаланиш стратегия ва тактикасининг таркибий қисми ҳисобланиб, ишлаб чиқаришда иқтисодий тежаш ва самарадорликнинг ошишига олиб келади.

Модомики, стратегия ва тактика ҳар қандай ишда, шунингдек, моддий, молиявий ва бошқа ресурслардан фойдаланиш соҳасида ҳам амалга ошириш биринчи навбатда одамларни, амалиётга мўлжалланган ходимларнинг тегишли квалификацияси, билими ва иш малакаси, ресурслардан фойданиш жавобгарлиги, бозор иқтисодиёти шароити ва замонавий фан-техника тадқиқоти ҳақида яхши тушунчалар талаб қилинади.

Олдинги режали иқтисодиёт шароитида ресурслар давлатга қарашли бўлиб, уларни бепул ва қайтариб олмаслик қондаси асосида ҳудудларга, тармоқларга ва корхоналарга тақсимлаб берилар эди. Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти шароити ресурсларни топиш ва улардан фойдаланишга бўлган

талабнинг кўтарилиши ресурслар тежамкорлигини амалга ошириш йўлларини излашни тақозо этади.

Собиқ иттифокда барча ресурслар давлат томонидан бепул тақсимланганлиги учун ресурслар тежамкорлиги амалиётда эмас, балки ҳужжатларда бажарилган. Ҳозирги кунда бу масала олдинги даврдагидек, “юқори”нинг кўрсатмаси билан эмас, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга бўлган қизиқиши билан ҳал этилмоқда.

Ҳозирги шароитда кўпгина корхоналарнинг асосий масаласи маҳсулотни ишлаб чиқаришда нимани, қанча, ва кимга ишлаб чиқариш эмас, шу билан бир қаторда бу маҳсулотни ишлаб чиқаришга қанча ресурс ва маблағ талаб қилиниши масаласи ҳамдир. Бу ҳар бир корхонага бир томондан мавжуд талабни қондириш, иккинчи томондан эса – ресурслар харажатиининг камхарж йўлини ахтаришга ундайди.

Буларнинг барчаси товар ишлаб чиқариш характери билан боғлиқ бўлган ихтисослашганлик, технология, қуролланганлик ва бошқа хусусиятлар корхонанинг ўзига тегишлидир. Булардан ташқари, ҳар бир корхонага характерли бўлган нормалаштириш ва ресурсларнинг пуллилиги – ресурслар тежамкорлигининг муҳим резервидир.

Хомашёдан рационал фойдаланиш – саноат хомашё базасини кенгайтириш ва мустаҳкамлашнинг муҳим манбаидир. Иқтисодий нуқтаи назардан хомашёдан мақсадга мувофиқ ва рационал фойдаланишда кўп жиҳатдан қайта ишловчи саноат тармоғи ёки корхона учун хомашёни тўғри танлаш катта аҳамиятга эга.

Хомашё хусусиятини ва сифатли технологик жараёни танлашга ва унинг прогрессивлик даражасига, машиналардан ва вақтдан фойдаланиш даражасига, ишлаб чиқариш циклининг узунлиги ва умуман ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир саноат тармоғида бир неча тур хомашё қўлланилади. Айрим тармоқ учун қайси хомашёни танлаб олиш мақсадга мувофиқ эканлигини аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар бўйича турли хомашёларни солиштирма зарур: солиштирма капитал харажатлари; меҳнат унумдорлиги; маҳсулот таннари; маҳсулот сифати; маҳаллий хомашёдан максимал фойдаланиш; камёб бўлмаган хомашёдан фойдаланиш; ишлатилмайдиган чиқиндилардан фойдаланиш мумкинлиги; сунъий материаллардан фойдаланиш мумкинлиги; хомашёнинг прогрессив технология талабларига жавоб бериши; хомашёнинг бўлғуси тайёр маҳсулот сифат кўрсаткичларига жавоб бериши; маълум даврда маълум тармоқда қўллашнинг халқ хўжалиги нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқлиги; айрим ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари; айрим тармоқлардаги техника тараққиёти.

Қазиб чиқариш тармоқларида ва қишлоқ хўжалигида олинадиган хомашё ва материаллар бевосита маҳсулот олиш учун қайта ишлашдан олдин бир марта ишланади. Бундан мақсад, хомашёни унда бўлган кераксиз қўшимчалардан тозалашдир.

Хомашёдан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиб, унинг турли қисмларидан турли хил маҳсулотлар олиш учун хомашёдан комплекс фойдаланмоқ керак.

Хомашё ресурсларини кенгайтириш ва тежашнинг яна бир йўли хомашё ва материаллардан қайта фойдаланишдир. Масалан, едирилган машиналар, бинолар ва эски техникаларнинг металл қисмлари, бузилган биноларнинг ғиштлари, қоғоз материаллари ва бошқалардан саноатда қайта фойдаланиш мумкин.

11.3. Минерал хомашё ва ундан оқилона фойдаланиш

Минерал хомашё – бу конлардан қазиб олинувчи турли фойдали қазилмалардир.

Потенциал ресурслардан оқилона фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг иқтисодий самарадор усуллари кўллаш учун конлар заҳирасининг миқдорини иқтисодий жиҳатдан тўғри аниқлаш ва саноат масштабида эксплуатация қилиш навбатини аниқлаш аҳамиятга эгадир.

Заҳираларни ўрганиш ва аниқлаш геология-қидирув ишлари давлат режаси асосида олиб борилади. Саноатнинг минерал хомашёга бўлган талабини режалаштиришда конларнинг ўрганилганлик даражаси муҳим аҳамиятга эгадир. Минерал хомашё заҳираларини қидириш ва саноат эксплуатациясига тайёрлик даражалари бўйича бир неча категорияларга бўлинади.

Фойдали қазилма заҳиралари маълум бир давр учун уларнинг техник-иқтисодий жиҳатидан фойдаланиш мумкинлиги даражасига қараб балансдаги ва балансдан ташқаридаги заҳираларга бўлинади. Балансдаги заҳираларга саноат талабларига ва фойдаланишнинг техник шартларига жавоб берувчи ва ҳозирги кунда уларни қазиб чиқариш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган заҳиралар киради. Балансдан ташқари, заҳирага – таркибида фойдали компонентлари, қазилмалар миқдори кам бўлган ёки эксплуатация шароитлари оғир бўлган ҳамда шу хомашёни саноат усуллари билан қайта ишлаш ҳозирча мумкин бўлмаган заҳиралар киради.

Турли хил фойдали қазилмалар ресурслари мамлакат ҳудудининг турли қисмида жойлашган конларда йиғилгандир. Айрим конлар бир-бирлари билан фойдали қазилмалар заҳиралари; қазилмаларнинг физик-химия хусусиятлари; эксплуатация шароитлари билан фарқ қилади.

Эксплуатация учун кон танлаш конларнинг фақатгина табиий ёки техник хусусиятларигагина боғлиқ бўлиб қолмай, балки биринчи навбатда иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси минерал хомашё ресурсларига жуда ҳам бой бўлиб, уларнинг умумий баҳоси 3,3 трлн. доллардан зиёдрокдир. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам ва бошқа кўпгина минерал ресурсларнинг аниқланган заҳиралари жаҳонда етакчи ўринлардан бирида туради. Бу ерда олтиннинг 30 дан ортиқ конлари қидириб топилган. Унинг асосий заҳиралари Мараказий Қизилқумда Мурунгов олтин

кони бутун Евроосиё қитъасида маълум ва машҳур, руда таркибида олтин миқдори юқори ҳисобланади.

Кейинги йилларда Тошкент, Самарқанд вилоятларида янги олтин руда конлари қидириб топилди. Ўзбекистондаги ҳозирча қидириб топилган олтин захиралари 4 минг тоннадан ошади.

Кумуш конлари Тошкент, Навоий ва Наманган вилоятларида жойлашган. Республикамизда 30 та уран кони мавжуд. Унинг қидириб топилган захираси 50-60 йил давомида фойдаланишга етарли. Уран билан йўлдош рений, скандий ва бошқа металллар учрайди. Шунингдек, мис, қўрғошин, қалай, вольфрам ва литий каби муҳим стратегик нодир ва рангли металлларнинг йирик конлари бор. Республикамизда ҳар йили 8 минг тонна мис ишлаб чиқилади. Амалдаги ишлаб турган конлар мисни яна 40-50 йил, қўрғошин ва қалайни 100 йил мобайнида ишлаб чиқаришни таъминлашга қодир.

Рангли металллар захиралари асосан Олмалиқ кон районида жойлашган. Қалмоққир мис кони ноёб ҳисобланади. Бу коннинг рудасини қайта ишлаш мамлакатдаги энг йирик корхоналардан бири Олмалиқ кон-металлургия комбинатида амалга оширилади. Шунингдек, бу саноат районида мис, молибден, олтин, кумуш, рений, теллур, селен ва бошқа катта захираларга эга бўлган Дальний кони бор.

Қўрғошин-қалай металлари Олмалиқдаги Қўрғошинкон, Жиззах вилоятидаги Учқулоқ ва Сурхондарё вилоятидаги Хондиза конларидан олинади. Бу конларда яна йўлдош металллар – мис, кумуш, кадмий, селен, олтин ва индий ҳам учрайди. Ўзбекистонда молибденли формациялар ҳам бор. Чотқол-Қурама тоғлари висмутга бой. Жанубий Фарғона белбоғининг ўзидан 100 дан ортиқ симоб ва 10 дан сурьма рудаланишлар аниқланган.

Қора металллардан энг кўп тарқалган темир, титан, марганец, магний, хром ва бошқалардир. Темирнинг бир неча конлари ва руда кўринишлари аниқланган. Улар орасида муҳими Қорақалпоғистон Республикасида Тебинбулоқ титан-магний кони ҳисобланади. Марганец конлари Зарафшон, Қоратепа, Лолабулоқ ва бошқа жойларда мавжуд. Магматик хром Қизилқумда, Фарғонада, айниқса, Томдитов ва Султон Увайсда кўплаб учрайди.

Ўзбекистонда нометалл хомашё – глауконит, дала шпати, волластонит, графит, асбест, тальк, тальк тоши, абразивлар, қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлар конлари кўп. Волластонитнинг 5-га яқин кўриниши ва конлари аниқланган. Графитнинг 30 дан ортиқ руда – рудаланиши ва конлари маълум. Қимматбаҳо ва ишлов бериладиган тошлардан топаз, феруза, аметист, тоғ хрустали, халцедон, яшма, нефрит, лазурит, амазонит, родонит, агальматалит, мармар оникси ва бошқаларнинг анча йирик захиралари қайд этилган.

Корхона фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва режалаштириш, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш ва уни ташкил этишнинг турли норма ва нормативларини тузишга асосланади. Норма ва нормативлар асосида ишлаб чиқаришга керакли хомашё ва материаллар, жиҳоз ва асбоб-ускуналар миқдори аниқланади, ишлаб чиқариш жараёнида ходимлар жойлаштирилади ва ишлаб чиқариш ресурсларининг рационал захиралари режалаштирилади.

МАҲСУЛОТ сифати бўйича қўйиладиган шартлар ҳам нормаларнинг бир тури ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг турли томонларини чегаралб турувчи норма ва нормативлар йиғиндиси ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимининг нормалаштириш асоси бўлиб хизмат қилади.

Прогрессив техник-иқтисодий норма – маҳсулот бирлиги ёки иш турига сарфланиши мумкин бўлган жонли ва буюмлашган меҳнатнинг максимал миқдори ёки сарфланаётган ресурс бирлигидан олинishi мумкин бўлган фойдали самаранинг минимал миқдоридир.

Хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиялардан фойдаланиш нормалари ўз ичига қўйидаги нормаларни олади:

а) хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи ва энергиянинг маҳсулот ёки иш бирлигига сарфланиш нормалари;

б) хомашё, материаллар ва ёқилғиларни тайёрлаш ва уларни ташиш харажатларининг норма ва нормативлари. Бу нормалар корхонанинг хомашё ва энергия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ва маҳсулот таннархига кирувчи моддий бойликларга қилинадиган харажатларни аниқлашда қўлланилади.

Нормалаштиришнинг вазифаси ҳақиқатда керак бўлган фойдали сарфланадиган хомашё ва материал миқдори ҳамда минимал йўқотиш миқдорини аниқлашдан иборат. Бу уч йўл билан аниқланади: а) тажриба-лаборатория усули; б) техник-аналитик усул; в) ҳисобот-статистик усул.

Бу усуллар орасида техник-аналитик ҳисоблаш усули нормалаштиришнинг асосий усули бўлиб, у нормаларни элементлар бўйича ҳисоблашга асосланади, яъни нормани ташкил қилувчи ҳар бир элементи таҳлил қилишга имкон яратади. Бу усул илғор тажриба, фан ва техника ютуқларини чуқур ўрганишга ёрдам беради.

Ресурсларни тежашда ресурслар пуллилиги муҳим омил ҳисобланади. Хорижий мамлакатларда 70-йилларда ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан тўғри фойдаланишни ташкил этиш учун тўлов тизими жорий этилди. Аммо ҳозирги кунгача тўлов тизимида бир қатор муаммолар мавжуд. Корхонанинг моддий минерал хомашё компонентларидан тўғри фойдаланиш учун тўлов жорий қилиниши натижасида корхона рентабеллигидан сезиларли даражада кам миқдорда ҳақ тўламоқда.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ишлаб чиқаришнинг барча ва айниқса, кўп материал истеъмол қилувчи тармоқларда моддий харажатларни тежаш катта аҳамиятга эга. Маҳсулот бирлигига кетадиган хомашё ва материаллар миқдорини унинг сифати узоққа чидаши ва ишончли бўлишига зарар етказмасдан камайтириш, бир хил миқдордаги материаллар ва хомашёдан кўпроқ маҳсулот олиш ва тармоқлараро ишлаб чиқариш алоқаларини такомиллаштириш имконини беради.

Моддий ресурсларни тежаш учун кураш янги техникани жорий қилиш ва технологияни такомиллаштиришга шароит яратади, ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш эса ўз навбатида бошқа иқтисодий кўрсаткичларни яхшилашга шароит яратади. Маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё ва

материаллар миқдорининг камайиши ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш демакдир, чунки хомашё ва материаллар таркибидаги моддийлаштирилган меҳнат ҳамда материалларни ташиш, ортиш, тушириш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган “тирик” меҳнат миқдори камайтириш имконини беради. Шу билан бирга асосий ишчилар сарфлайдиган меҳнат миқдори камаяди, чунки кам материални қайта ишлашга тўғри келади.

Моддий ресурсларни тежаш маҳсулот таннархини камайтиришнинг энг асосий омилларидан биридир. Хўжаликка тўғри раҳбарлик қилишда хомашё ва материаллар сарфлашни чуқур таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Таҳлил ишлаб чиқариш хусусиятига қараб ўзгарувчи моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари асосида олиб борилади.

Бошланғич хомашёни биринчи бор қайта ишловчи тармоқларда хомашё бирлигидан тайёр маҳсулот чиқиши кўрсаткичидан фойдаланилади.

Баъзи бир тармоқларда маҳсулот бирлигига сарфланадиган хомашё миқдори кўрсаткичидан фойдаланилади.

Қайта ишловчи бир қатор тармоқларда хомашё ва материаллардан фойдаланиш коэффиценти аниқланади. У детал, узел ёки маҳсулотнинг соф оғирлигини унга сарфланган материал миқдorigа ёки сарфлаш нормасига бўлиш йўли билан аниқланади. Бу коэффицент бирга қанча яқин бўлса, шунча яхши, чунки материалдан шунча тўлиқ фойдаланилади.

Материаллардан фойдаланиш даражасини тўғри таҳлил қилиш учун ишлаб чиқаришнинг барча техник-иқтисодий шароитларини кўриб чиқиш керак бўлади.

Моддий ресурслар резервларини ишга солиш манбалари ва йўллари аниқлаш мақсадида таҳлил методи амалга оширилади.

Хомашё ва материалларни тежашнинг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- машина ва бошқа маҳсулотлар сифати ошгани ҳолда оғирлигининг камайиши;
- ишлаб чиқариш йўқотишлари ва чиқиндиларини ҳар тарафлама камайтириш;
- хомашё ва материаллардан комплекс фойдаланиш;
- хомашёнинг қимматбаҳо камёб турлари ўрнига тежамли, янги материаллар қўллаш;
- хомашёдан қайта фойдаланиш.

Саноат ишлаб чиқаришида хомашё ва материалларни тежашнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

- машина ва маҳсулотлар конструкциясини яхшилаш;
- янги техника ва прогрессив технологияни жорий этиш;
- технологик жараёнларни яхшилаш;
- хомашёни комплекс қайта ишлаш усуллари ривожлантириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилишни яхшилаш.

Маълумки, моддий ресурсларни тежаш тадбирларини амалга ошириш қўшимча пул харажатлари билан боғлиқ. Бундай харажатлар икки хил хусусиятга эга:

1. Капитал харажатлари сифатида – материаллар харажатини камайтиришни қоплаш учун зарур бўлган янги ускуналарни ўрнатиш учун.

2. Хомашё ва материаллар сифатини ошириш учун сарфланадиган харажатлар сифатида.

Қўшимча пул харажатлари маҳсулот таннархини камайтиради ва шунинг ҳисобига тежаш имконини беради. Материалларни тежаш, шунингдек, ускуналардан фойдаланишни яхшилаш ва меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради. Шунинг учун харажатлар самарадорлигини аниқлашда фақатгина хомашёдан олинган тежамгина ҳисобга олинмай, балки ускуна ва иш ҳақидан олинган тежамни ҳам аниқлаш керак бўлади.

Меҳнат буюмларини сарфлаш нормаларини пасайтиришдан олинадиган тежам қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$\mathcal{E} = (H_1 - H_2) \cdot \Pi_{\text{ц}}$$

Бу ерда $\mathcal{E}$ – режа бўйича йиллик тежам;

H_1 ва H_2 – тадбир жорий қилингунча ва қилингандан кейинги маҳсулот бирлигига материал сарфлаш нормалари;

Π – маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик миқдори;

ц – маҳсулотга сарфланадиган хомашё ва материаллар баҳоси.

Меҳнат буюми сифатини яхшилашга сарфланган харажатлар самарадорлиги янги материалларни жорий қилингунга қадар ва қилингандан кейин маҳсулот таннархларини солиштириш йўли билан аниқланади.

Истиқлол ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини қўпайтиришга ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга кенг йўл очиб берди. Республика саноатининг хомашё базаси борасидаги давлатнинг хўжалик сиёсати қайта ишловчи саноат тармоқларининг юқори суръатлар билан тараққий этишини таъминловчи хомашё ресурсларининг жадаллаштирилган ривожланишини таъминлашдан иборат.

Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўналишлари қуйдагилардан иборат: янги хомашё манбаларини аниқлаш бўйича геологик-қидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи саноат тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада маҳсулот етиштиришини ва унинг товардорлик қобилятини кучайтириш, сунъий материаллар ва унинг босувчи буюмлари турли хилларини яратиш ва ҳ.к.

Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тўла-тўқис фойдаланиш ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Бу муаммони ечиш учун тежамкорликнинг стратегия ва тактикасини ишлаб чиқиш керак бўлади. Хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли саноат тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниқлаш, хом материалларни дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилади. Бунга эришишда фан-техника тараққиёти,

айниқса химиялаштириш ва янги технологияларни жорий этиш асосий рол ўйнайди.

Ресурсларни тежаш хўжалик юритувчи субъектларнинг сезиларли даражада ривожланишига таъсир этади. Шунинг учун ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ресурслардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратмоғи лозим.

Кўриб ўтганимиздек, тежамкорликни амалга ошириш ва маҳсулотга материал сарфини камайтиришга эришиш учун аввало хўжалик юритувчи ходимлар ва хизматчилар унинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини тушуниб олишлари ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўлида халқ хўжалигининг ҳамма бўғинларида уни мохирона қўллай билиши керак.

Хукуматимиз томонидан ресурслардан самарали фойдаланишга катта эътибор қаратилмоқда. Аммо мамлакатимиз аҳолиси ва корхоналари томонидан бу ишнинг амалга оширилиши талабга жавоб берадиган даражада эмас. Шу сабабли 2005-2010 йилларда республикада ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишга катта эътибор берилиши ва ўтган йиллардагидек исрофгарчиликка йўл қўймаслик керак бўлади.

Қисқача хулосалар

1. Ўзбекистон саноати ўзининг жуда катта хомашё базасига эга. Мустақиллик ва бозор иқтисодиётига кириб бориш мамлакатнинг хомашё ресурсларини янада кўпайтиришни ва мавжуд табиий бойликлардан оқилона фойдаланишни талаб этади.

2. Саноат хомашё базаси ривожининг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: хомашё янги манбааларини аниқлаш бўйича геологик-қидирув ишларини кенгайтириш, ундирувчи саноат тармоқларини тезлик билан ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат учун етарли даражада маҳсулот етиштиришини таъминлаш ва товардорлик қобилиятини кучайтириш, сунъий материалларни турли хилларини яратиш ва ҳ.к.

3. Хомашё ресурсларидан фойдаланишда тежамкорлик тамойилидан тўла-тўқис фойдаланиш ҳозирги даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Шу сабабли, хомашёдан оқилона фойдаланиш мақсадида уни қайта ишлаш жараёнида тегишли саноат тармоғи учун мақсадга мувофиқлигини аниқлаш, хомашё материалларини дастлабки қайта ишлаш ва бойитиш, хомашёдан комплекс фойдаланиш, материаллардан иккинчи марта фойдаланиш бўйича тадбир-чоралар амалга оширилиши зарур. Бу тадбир-чораларни амалга оширишда фан-техника тараққиёти, айниқса химиялаштириш ва янги технологияларни жорий этиш, ташкилотчилик, тежамкорлик ва уни рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Хомашё тушунчаси ва уни гурухлаш.
2. Ўзбекистон саноатининг хомашё базаси ва унинг ривожи.
3. Минерал хомашё конларини иқтисодий баҳолаш.

4. Сунъий материаллар ишлаб чиқаришнинг ривож.
5. Саноат хомашёсидан фойдаланишнинг оқилона усуллари.
6. Бозор иқтисодиёти шароитида тежамкорлик тамойили ва унинг талаблари.
7. Саноат хомашё базасини мустахкамлашда хорижий ҳамкорликнинг роли.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

12-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИНГ АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА МАБЛАҒЛАРИ

12.1. Айланма фондларнинг моҳияти ва аҳамияти

12.2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари

12.3. Айланма маблағлар ва уларнинг айланишини тезлаштириш

12.1. Айланма фондларнинг моҳияти ва аҳамияти

Саноат соҳасида турли маҳсулотларни тайёрлаш жараёнида моддий ва молиявий маблағларга бўлган эҳтиёжлар доимо ошиб боради. Саноат корхоналарида асосий фондлар билан бир вақтда меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб айтилади.

Айланма фондлар – бу ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашиб, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиб, ўз шаклини ҳам ўзгартирадиган, бутунлай йўқотиб юборадиган меҳнат буюмларидир.

Айланма фондларга ишлаб чиқариш жамғармалари ва ишлаб чиқаришдаги маблағлар, тугулланмаган ишлаб чиқариш ва келгуси давр харажатлари киради.

Ишлаб чиқариш жамғармалари айланма фондларнинг асосий қисмини ташкил этади. Бу корхоналарга келтирилган, Лекин ишлаб чиқариш жараёнида ҳали фойдаланилмаган меҳнат буюмлари, хусусан, хомашё, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи, асосий ва ёрдамчи материаллар, энергия, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, хўжалик жиҳозлари ва тез емирилувчи буюмлардан иборат.

Айланма фондларнинг яна бир қисмини тугалланмаган ишлаб чиқариш ташкил этади. Улар ишлаб чиқариш жараёнига аллақачон тушган, Лекин ишлов бериш тугамаган меҳнат буюмларидир. Буларга корхона ўзи яратган, Лекин чала тайёр маҳсулотлар ва тугалланмаган ишлаб чиқаришлар киради.

Айланма фондларнинг яна бир қисми келгуси давр харажатлари ҳисобланади. Уларга янги турдаги маҳсулотларни лойиҳалаш, тайёрлаш ва ўзлаштириш, мутахассисларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш, хоналарни ижарага олиш, тоғ-саноат корхоналарига тааллуқли харажатлардан иборатдир. Бу харажатларнинг ҳаммаси тайёр маҳсулотнинг таннархига киритиш эвазига қопланади.

Айланма фондларнинг таркиби турли тармоқларда турлича бўлади. Масалан, умуман саноат бўйича ишлаб чиқариш жамғармаси 64% га яқин бўлса, электроэнергетика ва иссиқлик энергияси ишлаб чиқариш соҳасида 56% ни, машинасозликда 54%, кўмир саноатида 33% ни ташкил этади. Айланма фондларнинг таркиби фақат тармоқларда эмас, корхоналарда ҳам бир биридан фарқ қилиши мумкин. Бу ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасига, жорий этилаётган технологиянинг усулига, йўлига, корхонани ихтисослаштириш даражасига, ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигига, ишлатиладиган материалларнинг таркибига боғлиқдир. Айланма фондларнинг таркибини иқтисодий таҳлил этиш ва уларнинг таркибига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларнинг таъсир кучи натижаларини топиш, тармоқлар ва

корхона тараққиётини белгилашга катта ёрдам беради. Айланма фондларнинг таркибини аниқлаш, фойдаланишни яхшилаш йўллари белгилаш учун моддий баланслар тузилади. Бу баланслар ҳар бир тармоқ иккинчи тармоққа қандай буюмлар етказиб беришини тавсифлайди.

12.2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масалалари

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва унинг асосий бўғини бўлган корхона фаолиятининг самарадорлигини оширишда моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг жуда кўп йўллари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Моддий ресурслардан комплекс (ҳар тарафлама) фойдаланиш;
2. Чиқиндилардан ёки иккиламчи хомашё ва материаллардан фойдаланиш.

Хомашё ва бошқа айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш учун даставвал фан ва техника тараққиётини жадаллаштириш керак. Эски техникани янги техника билан алмаштириш, айниқса, ҳозирги замонда ривожланган хорижий мамлакатлар технологиясини жорий этиш зарур. Бу борада ҳозирги пайтда республикада анчагина ишлар амалга оширилмоқда. Россия, Олмония, АҚШ, Япония, Франция, Жанубий Корея, Туркия, Италия ва бошқа бир қатор давлатлар билан ҳамкорликда саноат корхоналари техник ва технологик жиҳатдан яхшиланмоқда. Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнини компютерлаштириш кучаймоқда. Баъзи бир машина-механизмлар модернизация қилинмоқда. Ишлаб чиқариш жараёнлари такомиллашмоқда. Бу эса корхоналарда ишловчиларнинг малакасини ошишига таъсир кўрсатмоқда, оқибатда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланаётган меҳнат буюми камаймоқда. Хомашё, ёқилғи, энергетика ресурслари, яъни айланма фондларнинг яхши ишлатилиши туфайли катта самара олиш борасида фақат техникавий омилларгина катта ўрин тутмасдан, ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳам етарли рол ўйнайди.

Айланма фондлардан самарали фойдаланишда хўжалик механизмининг аҳамияти катта. Хусусан, режалаштириш, баҳолаш, молиялаш, кредитлаш, хўжалик ҳисобини юритиш, бошқариш, моддий ва маънавий рағбатлантириш каби хўжалик механизмининг элементлари ҳам таъсир кўрсатади. Айланма фондлардан оқилона фойдаланиш учун рақобатни жорий этиш керак. Рақобат эса маҳсулотни энг сифатли, энг арзон ва кўплаб ишлаб чиқариш воситасидир. Рақобат бўлиши учун бир хил маҳсулотни ишлаб чиқарадиган корхоналар сони кўп бўлиши керак.

Айланма фондлардан режавий фойдаланишни ташкил қилишда уларнинг айрим турларини маҳсулот бирлигига сарф этишни илмий асосда нормаллаштириш катта аҳамият касб этади. Бу ишни бажариш ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш, ишлаб чиқаришнинг рентабеллигини ошириш, моддий техника таъминотини ташкил этиш, техника ва технологияни такомиллаштиришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Барча нормалар илмий

жиҳатдан асосланган ва ўзларининг хусусиятлари бўйича илғор давр талабига жавоб берадиган бўлишлар зарур.

Моддий ресурсларни сарфлаш нормалари турлича бўлиши мумкин:

1. Фойдаланиш муддатига нормалар, а) истиқболли; б) йиллик ва оператив нормалар.

2. Қўлланиш миқёси бўйича нормалар икки хил: шахсий нормалар ва расмийлашган нормалар бўлади.

3. Нормаллаштирилаётган маблағнинг деталлаштириш даражаси: тайёр маҳсулот ёки унинг айрим қисмлари бўйича ажратилиши мумкин.

4. Материалларни деталлаштириш бўйича йиғма нормалар, йириклашган нормалар бўлиши мумкин.

5. Моддий ресурсларни тўғри, оқилона сарфлашни нормаллаштириш учун уларнинг таркибини белгилаш катта аҳамиятга эга.

Нормалар таркибида қуйидагилар эътиборга олинади:

- маҳсулот бирлигига сарфланадиган фойдали хомашё ва материалларнинг миқдори.

- зарурий техник чиқинди ва бошқалар. Масалан, кийим тикиш жараёнида қийимлар чиқади. Нормалар тажриба, лаборатория, техникавий, аналитик, ҳисоб, статистик усуллар билан тузилади. Бу усулларнинг энг муҳими биринчиси ҳисобланади.

12.3. Айланма маблағлар ва уларнинг айланишини тезлаштириш

Саноат корхоналарининг фаолияти асосий ва айланма фондлар ҳамда айланма маблағлар билан узвий боғлиқлиги алоҳида аҳамият касб этади. Муомаладаги ишлаб чиқариш фондларининг йиғиндиси айланма маблағларни ифодалайди. Айланма маблағлар 2 та фондни ўз ичига олади:

1. Айланма фондлар;

2. Муомала фондлари.

Айланма фондлар ўз навбатида ишлаб чиқариш жамғармаси, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари ва складлар (омбор)лардаги тайёр маҳсулотлардан иборат бўлади.

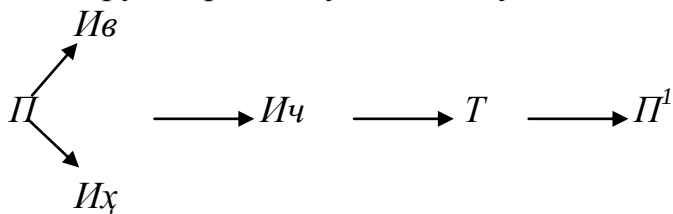
Муомала фондларига жўнатишга юкланган маҳсулотлар ва давлат банкидаги пул маблағлари киритилади.

Айланма маблағларнинг таркибини 6-чизмада кўриш мумкин:

6-чизма. Айланма маблағлар (саноат ишлаб чиқариши бўйича).

Айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлиб, пул ва ишлаб чиқарилган товар шаклида рўй бериши мумкин. У қуйидаги схема билан ифодаланади:

Бунда: П – корхонанинг пул шаклидаги маблағлари; ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун (Ив) ва иш ҳақи (Их), сўм ҳисобида.

Ич – ишлаб чиқариш воситаларининг унумли истеъмоли, сўм ҳисобида;

Т – ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилиниши натижасида ишлаб чиқарилган товарлар қиймати, сўм ҳисобида;

П¹ – ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш натижасида ҳосил бўлган пул, сўм ҳисобида.

Корхонанинг айланма маблағлари кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида муҳим рол ўйнайди. Чунки улар ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигига шароит яратиб берадилар. Айланма маблағлари камайиб кетган корхона (фирма)лар банкротликка юз тутадилар.

Ташкил этилиш усулига қараб айланма маблағлар нормаллаштириладиган ва нормаллаштирилмайдиган маблағларга бўлинади.

Нормаллаштириладиган айланма маблағлар корхонанинг узлуксиз ишлашини таъминлаш учун керак бўлган маблағларнинг минимал миқдоридир.

Айланма маблағларнинг айланиш даври 3 қисмдан иборат бўлади:

1. Маблағларнинг ишлаб чиқаришдаги жамғарма шакли;
2. Ишлаб чиқариш жараёнидаги шакли;
3. Тайёр маҳсулот ёки ҳисоб-китоб счётидаги шакли.

Нормаллаштиришнинг асосий вазифаси ишлаб чиқариш жамғармаларини, тугулланмаган ишлаб чиқариш ҳажмини, тайёр маҳсулот қолдиғини аниқлашдан иборат.

Нормаларга биноан, ишлаб чиқариш жамғармалари режалаштирилади. Уларнинг миқдори корхоналарда камроқ, Лекин ишлаб чиқариш жараёнига етарли бўлиши керак.

Ҳар бир корхона айланма маблағларни сақлаш ва улардан оқилона фойдаланишни ва уларнинг айланишини тезлаштиришни таъминлаши керак. Фақат шундагина у самарали ишлаган бўлади. Айланма маблағларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг доиравий шаклда айланишининг тезлашишидир. Бунга эришилганда ортиқча маблағларнинг бўшашига ва улардан бошқа мақсадларда қўлланишига шароит яратиб берилади.

Айланма маблағларнинг айланиши турли кўрсаткичлар билан белгиланади. Айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Ka = M_{cm} / A_{й.қ.},$$

Бунда: M_{cm} – сотилган маҳсулот миқдори, сўм ҳисобида;

$A_{й.қ.}$ – айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи, сўм ҳисобида.

Айлана маблағларнинг 1 та айланиш даврини қуйидаги формула билан ҳисоблаш мумкин:

$$Ad = (A_{й.қ.} * 360) / M_{cm}$$

Айланма маблағларнинг айланиш даврини ҳисоблашни осонлаштириш учун йилдаги кунлар сонини 360 кун, квартални 90 кун, ойликни 30 кун деб қабул қилинган.

Қисқача хулосалар

1. Саноат ишлаб чиқаришида асосий фондлар билан бир вақтнинг ўзида меҳнат буюмлари ҳам ҳаракатда бўлади. Шу сабабли уларни айланма фондлар деб атайдилар. Айланма фондларнинг ашёвий мазмунини асосий ва ёрдамчи материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, ярим фабрикатлар, эҳтиёт қисмлар, кам баҳоли ҳамда тез тўзийдиган буюм ва инвентарлар, турли идишлар (таралар) ташкил этади. Айланма фондларга тайёр маҳсулот, йўлдаги маҳсулот ва ҳисобдаги пуллар ҳам киради.

2. Айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш мавжуд хомашё ва материаллар билан ишлаб чиқариш қўламини юқори даражага кўтариш, тармоқлар ўртасида юқори тежамли нисбатларни (пропорцияларни) белгилаш, ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини пасайтиришга имкон яратади. Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш хомашё ва материаллардан, ёқилғи ва электрэнергетикадан оқилона фойдаланишни талаб этади.

3.Моддий ресурсларни тежаш мақсадида кўп омиллардан фойдаланиш мумкин. Ресурсларни тежашнинг асосий ишлаб чиқариш – техник омилларига ишлаб чиқаришнинг техник даражасини узлуксиз ошириш, технологик жараёнларни мукамаллаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришни яхшилаш, тежамкорликни рағбатлантирувчи дастак ва стимуллардан кенг фойдаланиш киради.

4.Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш жуда катта халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Чунки у пул маблағларини бўшатишга имконият яратади.

5.Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришнинг асосий йўллари куйидагилардан иборат:

- ишлаб чиқариш циклининг давомийлигини, узоклигини қисқартириш;
- нормативдан ташқари, ва ошиқча захираларни йўқотиш;
- тайёр маҳсулотларни сотишни тезлаштириш ва ҳ.к.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма фондларнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни нималардан иборат?

2. Айланма фондлар асосий фондлардан қайси хусусиятлари билан фарқланади?

3. Айланма фондларнинг таркиби ва тузилмаси тўғрисида нималарни биласиз?

4. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

5. Айланма фондлардан самарали фойдаланиш механизми нималарни ўз ичига олади?

6. Айланма маблағлар деганда нималарни тушунасиш? Уларнинг турларини изоҳлаб беринг?

7. Айланма маблағларнинг айланиш тезлигини оширишнинг аҳамияти нималардан иборат?

8. Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш йўллари изоҳлаб беринг?

9. Бу мавзу бўйича ечими топилмаган қандай муаммолар мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий

Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.

4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти” (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

13-МАВЗУ. САНОАТ МАҲСУЛОТИНИНГ СИФАТИ ВА УНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ

13.1. Сифат тушунчаси ва уни ошириш зарурияти

13.2. МАҲСУЛОТнинг сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари

13.3. МАҲСУЛОТ сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари

13.4. Стандартлаштириш, сертификациялаштириш, аттестация ва назорат қилиш

13.1. Сифат тушунчаси ва уни ошириш зарурияти

Замонавий бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатига бошқача принципиал талаблар қўяди. Чунки ҳозирги замонда ҳар қандай фирманинг омон қолиши, унинг товарлар ва хизматлар бозоридаги мустаҳкам мавқеи рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Ўз навбатида рақобатбардошлик икки кўрсаткич билан - баҳо ва маҳсулот сифатининг даражаси билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш даврида иккинчи омил биринчи ўринга кўтарилмоқда. Чунки сифат корхонанинг обрўси ва янада гуллаши ҳамда сифатни бошқариш бўйича иш - бу барча ходимлар, раҳбардан тортиб аниқ иш бажарувчи учун альфа ва омегаси, яъни аввали ва охиридир. Шу туфайли давлатнинг иқтисодий, шу жумладан, саноат сиёсатида сифат масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Маҳсулот сифатини ошириш - бу оқибат натижада унинг миқдори, ресурсларни тежаш, ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни тўлароқ қондириш масаласи ҳисобланади. Яъни, ҳар қандай маҳсулот энг юқори техникавий – иқтисодий ва эстетик ҳамда бошқа бир қатор талабларга мувофиқ келиши, жаҳон бозорида рақобат қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Агар сифат муаммоси ҳал этилмаса, ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириб бўлмайди.

Маҳсулот (иш, хизмат) сифати - бу шу маҳсулотнинг ҳар томондан фойдаланишга мукамал эканлигини белгиловчи хусусиятлар йиғиндисидир.

Маҳсулот сифати - бу шу маҳсулотдан маълум мақсадда фойдаланиш учун унинг яроқлилиқ даражаси, маҳсулотнинг халқ хўжалиги эҳтиёжларини, истеъмолчиларнинг талаб ва дидларини қондириш қобилиятидир.

Саноат маҳсулотининг сифати тармоқнинг, корхона(фирма)нинг фаолиятини режалаштиришда ва уни аниқлашда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Унда меҳнатни ташкил қилиш, унинг жиҳозланиш даражаси, мутахассисларнинг малакаси, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳолати ифодаланади. Маҳсулот сифати иқтисодий жиҳатдан истеъмол қийматининг ўлчови ва фойдаланиш даражаси кўринишида намоён бўлади.

Маҳсулот сифати иқтисодий категория бўлиб, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг муносабатларини, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, режа топшириқларини бажариш ҳамда маҳсулотга баҳо белгилаш бўйича

корхонанинг давлат билан муносабатларини ифода этади. Ундан ташқари, маҳсулот сифати сифатли маҳсулот учун моддий рағбатлантириш ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарилгани учун моддий жавобгарликка тортиш бўйича корхоналар ўртасидаги муносабатларни ифодалайди.

Маҳсулот сифати техника тараққиётининг суръатларини, меҳнат унумдорлигини ва шу орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини таърифловчи иқтисодий категориядир. МАҲСУЛОТ сифатини мунтазам равишда яхшилаш иқтисодиётни ривожлантиришнинг зарур шarti, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстиришни асосий омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Маҳсулотнинг миқдори ва сифати ўзаро диалектик боғлиқдир. Юқори сифатли маҳсулот сифатсиз тайёрланган маҳсулотга нисбатан жамият эҳтиёжларини юқорироқ даражада қондиришга қодир. Демак, маҳсулот сифатини яхшилаш ишлаб чиқариш ҳажмини кўшимча харажатларсиз ошириш демакдир. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати ва миқдорининг ўзаро боғлиқлиги маҳсулот сифатини ошириш, жамият эҳтиёжларини тўла қондиришга имкон беради, мамлакатимиз ишлаб чиқарувчи кучлари ўсишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Сифатли маҳсулот доимо ўз харидорларига эга. Ҳозирги даврда мазкур талаб қондирилгандагина маҳсулотни дунё бозорига чиқариш мумкин бўлади. Бу эса ўз навбатида мамлакатга экспортдан келадиган валюта тушумини кўпайтириш орқали янги техника ва технологиялар сотиб олиш, ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш ҳамда унинг самарадорлигини ошириш имконини беради. Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ва уни сотишга эришган корхона (фирма) эса ўз ишлаб чиқариш салоҳиятини янада юксалтириш имкониятига эга бўлади. Бундай субъектларнинг кўпайиши эса мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиши эса унинг аҳолисини даромадлари ва демак турмуш даражасининг ҳам юксалишига олиб келади. Натижада сифатли маҳсулот ва юқори даражада кўрсатилган хизматларга талаб кўпаяди. Яъни, сифатли маҳсулот (таклиф) ўзининг сифатли истеъмолчисини (талаб)ни яратади. Пировардида жамиятда янада юқорироқ даражада иқтисодий ўсиш таъминланади.

13.2. Маҳсулот сифат кўрсаткичлари ва уларни баҳолаш усуллари

Саноат ишлаб чиқариши ўз маҳсулотларининг ғоят турли-туманлиги, яъни хилма-хиллиги билан тавсифланади. Бу маҳсулотлар табиий хусусиятларига кўра ҳар хил меъёр ва хилма-хил сифат кўрсаткичларига эга бўлади. Лекин, маълум саноат маҳсулотларининг муайян гуруҳи учун умумий кўрсаткичлар ишлатилиши, бошқа гуруҳи учун эса ўзига хос кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин.

Маҳсулот сифатига ва унинг техникавий хусусиятларига баҳо бериш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими қўлланилади:

Истеъмол қилиш хусусиятлари бўйича талабни қондириш кўрсаткичлари. Бундай кўрсаткичлар маҳсулотдан тайинли, белгиланган равишда фойдаланиш натижасида керакли (зарурий) самарани тавсифлайди. Ишлаб чиқариш - техник вазифани бажарувчи маҳсулот учун меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи хизмат қилиши мумкин. У баҳоланаётган маҳсулот ёрдами билан қандай ҳажмдаги маҳсулотни тайёрлаш ёки маълум давр ичида қандай ҳажмдаги ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиши мумкинлигини ифодалаб беради.

Мустаҳкамлик кўрсаткичлари - буюмларнинг бузилмаслиги, яхши сақланиши, таъмирлашга қулайлиги, шунингдек, чидамлилигидир. Машина ва ўлчов асбобларининг сифати уларнинг мустаҳкамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Ҳар бир буюмнинг мустаҳкамлиги мўлжалланган муддатда, ўз хизмат параметрларини ўзгартирмай, зиммасига юклатилган вазифаларни бошқариш хусусиятидир. Воситанинг, яъни курулнинг ишлаш муддати - мўлжалланган вақтда, ўзининг ишлаш қобилиятини ўзгартирмаслик хусусиятидир.

Технологик кўрсаткичлар маҳсулотни тайёрлаш ва таъмирлаш жараёнида юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш учун конструктор-технологик ечимларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Айнан техника ва технология ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оммавийлиги, материал харажатларини, маблағлар, меҳнат ва вақтни оқилона тақсимлаш таъминланади.

Стандартлаштириш ва унификациялаш кўрсаткичлари - бу маҳсулотнинг стандартли, унификациялашган ва оригинал, яъни ажойиб, ажралмас қисмлар билан қондирилганлиги, тўйдирилганлиги, шунингдек, бошқа буюмларга нисбатан унификациялашганлик даражаси. Улар тракторни бошқариш учун керак бўлган кучлар, музлатгичда ручканинг жойлашиши, ҳарорат, намлик, ёруғлик, шовқин, вибрация, нурланиш, ёнувчи маҳсулотларда учар газ ва сув буғининг йиғилиши бўлиши мумкин.

Эргономик кўрсаткичлар инсоннинг буюм билан муносабатини ва бу буюмдан фойдаланишда рўй берадиган гигиеник, физиологик ва руҳий хусусиятлар мажмуини акс эттиради.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларнинг бадиий-конструкторлик хусусиятларини ифодалайди. Улар буюмнинг товар қиёфаси жонлилигини, шаклининг маъқуллигини, композициянинг бутунлилигини, мукамал бажарилганлилигини ва барқарорлигини тавсифлайдилар.

Транспортабеллик кўрсаткичлари маҳсулотнинг ташиш учун мослашганлигини ифодалайди.

Патент-ҳуқуқий кўрсаткичлар маҳсулотнинг патентли ҳимоясини ва патентли сархиллигини (асиллигини) тавсифлайди ва рақобатбордошлигини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Патент-ҳуқуқий кўрсаткичларни аниқлашда буюмларда янги техник омиллар борлигини, шунингдек, мамлакатда патентлар билан ҳимояланган ечимларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Экологик кўрсаткичлар - бу атроф-муҳитга хавфли таъсир кўрсатиш даражаси, қайсики маҳсулотни эксплуатация қилиш ёки истеъмол қилишда

юзага келади. Масалан, зарарли қотишмаларнинг бўлиши, маҳсулотни сақлаш, ташиш ва истеъмол қилишда зарарли қисмлар, газлар ва нурларни чиқариш мумкинлиги.

Хавфсизлик кўрсаткичлари - харидор ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг хавфсизлиги учун маҳсулот хусусиятларини тавсифлайди, яъни маҳсулотни монтаж қилиш, хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, сақлаш, ташиш, истеъмол қилишда хавфсизликни таъминлайдилар.

Юқорида қайд қилиб ўтилган кўрсаткичларнинг йиғиндиси маҳсулот сифатини ташкил этади. Буюм мустаҳкам (пишиқ), эстетик жиҳатдан кўзни қамаштирадиган, ўз вазифасини яхши бажарадиган бўлиши лозим. Лекин, шу барча кўрсаткичлардан ташқари, буюмнинг баҳоси ҳам муҳим. Чунки иктисодий оптимал сифат масаласи баҳо билан чамбарчас боғлиқдир. Харидор буюм сотиб олганда буюм баҳоси у эга бўлган хоссалар тўпламини қоплашини билиш учун уларни доимо таққослайди.

Иктисодий оптимал сифат деганда, сифат ва харажат нисбати ёки сифат бирлигининг баҳоси тушунилади ва у қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$Konm = \frac{Bc}{X\epsilon},$$

бу ерда: Копт – иктисодий оптимал сифат;

Бс - буюм сифати;

Хε - буюмни сотиб олиш ва эксплуатация қилиш харажатлари, сўм.

Формуланинг махражини аниқлаш мураккаб эмас, чунки у буюмнинг сотиш баҳосини, эксплуатация, таъмирлаш ва утилизация қилиш харажатларини ўз ичига олади. Формула суръатини аниқлаш эса қийинроқ кечади, чунки буюмнинг сифати жуда кўп ва турли - туман кўрсаткичлардан иборат. Бу билан алоҳида фан - кваламетрия илми шуғулланади. У сифатни сон жиҳатдан, яъни бир сўмлик харажатга буюм сифати бирлигининг ўсишини баҳолашнинг етарли даражада маъкул усулини ишлаб чиққан.

Демак, ҳозирги замон ишлаб чиқариши шароитида маҳсулотнинг сифати - корхона (фирма) самарадорлигининг, рентабеллигининг муҳим ташкил этувчисидир, шу сабли унга доимо эътибор бермоқ зарур. Сифат билан барча - корхона директоридан тортиб, аниқ иш бажарувчигача шуғулланиши керак.

Сифатни таъминлаш, лойиҳалаш, сақлаш бўйича барча жараёнлар сифатни бошқариш тизимига бирлаштирилган.

13.3. Маҳсулот сифатини бошқариш ва уни ошириш йўллари

Ҳар қандай ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва юксак даражага кўтариш учун уни бошқариш керак бўлади. «Бошқариш» иборасини маҳсулот сифатига оид қўллаганда, маҳсулот сифати ва унинг рақобатбардошлигини доимий назорат қилиш, унинг белгиловчи шартлар ва омилларини мақсадга мувофиқ таъсир қилдириш йўллари билан маҳсулот сифатини лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш ва фойдаланишда унинг заурур даражада ўрнатилишини, таъминланишини ва сақланишини тушунмоқ керак.

Маҳсулотнинг сифатини бошқариш операциялари муҳандис-техник, ташкилий-технологик, назорат ва бошқа жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги мажмуасини ташкил этувчи тартиб доирасида олиб борилади.

Маҳсулот сифатини бошқариш жараёни қуйидаги операциялардан иборат:

- маҳсулот сифати даражасини белгилаш;
- маҳсулот сифатига таъсир кўрсатувчи буюм ва уни ишлаб чиқариш жараёнининг фаолияти тўғрисидаги ахборотларни йиғиш ва ўрганиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш тўғрисида қарор қабул қилиш ва объектга таъсир кўрсатишга тайёрланиш;
- бошқарувга тегишли буйруқларни бериш;
- бошқариш натижасида маҳсулот сифатининг ўзгариши ҳақидаги ахборотларни йиғиш ва таҳлил қилиш.

Маҳсулот сифатини бошқаришда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

- маҳсулотнинг техникавий даражаси ва сифатини узоқ муддатларга чамалаш;
- маҳсулот сифатини оширишни режалаштириш ва башорат қилиш;
- маҳсулот сифатини аттестация қилиш;
- маҳсулот лойиҳасини чизиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;
- маҳсулот сифатини моддий-техника томондан таъминлаш;
- ишлаб чиқаришни технологик тайёрлаш;
- маҳсулот сифатини ўлчашни ташкил этиш;
- мутахассисларни танлаш, жойлаштириш, ўқитиш ва тарбиялаш;
- сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш даражасини бир текисда олиб бориш;
- ишлаб чиқариш воситаларини сақлаш, таъмирлашни ташкил этиш;
- маҳсулот сифатини оширишни рағбатлантириш;
- маҳсулот сифатини назорат қилиш;
- стандартларга, ўлчаш воситаларига ва техник шартларга риоя қилиш;
- маҳсулот сифатини бошқариш ҳуқуқини таъминлаш.

Маҳсулотнинг хоссалари, технологик жараёнларнинг ихтисослаштириш хусусиятлари, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари ва усулларини ҳисобга олган ҳолда бажарилади.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид вазифалар ва тадбирлар тузилаётганда уларни амалга ошириш имкониятлари ва мақсадга мувофиқлиги техникавий-иқтисодий жиҳатдан асосланади.

Бунинг учун қуйидагилар асос қилиб олинади:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатига бўлган талаблар ва келгусида уни такомиллаштириш имкониятлари;
- маҳсулотнинг сифат даражасини баҳолаш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотда учраган нуқсонларни юзага чиқариш ва уларни таҳлил этиш;
- лабораториядан ўтказилган синов натижалари, истеъмолчилар томонидан юборилган норозилик хужжатлари, техникавий назорат ва маълумотлар;

- илғор корхоналарнинг маҳсулотлари билан таққослаш.

Маҳсулот сифатини яхшилашга оид тадбирлар мажмуасига қуйидагилар киради:

- маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган асосий тажриба ва лойиҳалаштириш ишлари ҳамда ташкилий-техникавий тадбирлар;

- ишлаб чиқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштиришга оид тадбирлар;

- хомашё ва материаллар сифатини ошириш бўйича таъминловчиларга қўйиладиган талаблар;

- маҳсулот сифатини ошириш бўйича ўтказиладиган илмий-тадқиқот, тажриба ва лойиҳалаштириш бўйича илмий-текшириш, лойиҳалаштириш ташкилотларига бериладиган топшириқлар;

- техникавий ҳужжатларни яхшилаш тадбирлари;

- технологик интизомга риоя қилишни текшириш шароити, ишлаб чиқаришни ўлчов асбоблари билан таъминлаш, уларнинг аниқ ишлашини кузатиб туриш тадбирлари;

- стандартларни ўзлаштириш, уларга риоя қилиш, буюмларни унификациялаштириш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, нуқсонларнинг олдини олиш ва истеъмолчилар томонидан бўладиган норозиликларни камайтириш бўйича тадбирлар.

Ушбу ва бошқа бир қатор тадбирларнинг ўз вақтида бажарилишини тўлатқис таъминлаш учун уларнинг бажарилиш муддатлари, масъул кишилар, муайян харажатлар ва уларнинг иқтисодий самарадорлиги, рақобатбардошлиги ҳамда бошқа кўрсаткичлар аниқланади.

Маълумки, рақобат ва рақобатбардошлик ўртасида диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Рақобат корхона (фирма)ларни рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришга ва рақобатбардош хизматлар кўрсатишга ундайди.

Рақобатбардошлик нисбий ўлчов бўлиб, унинг хусусияти шундан иборатки, уни рақобат предмети (маҳсулот рақобатбардошлиги)га нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги деганда, истеъмолчининг аниқ эҳтиёжларини қондириш ва уни харид қилиш ҳамда кейинчалик ундан фойдаланиш учун сарфланадиган харажатлар даражалари бўйича уни, яъни маҳсулот бошқа шундай товарлардан ажралиб турадиган тавсифлар йиғиндиси тушунилади.

Маҳсулотнинг рақобатбардошлиги - у бирор бир фирма томонидан ишлаб чиқарилган, рақобатчи фирмаларнинг худди шундай товарларига қараганда яхшироқ истеъмол хусусиятлари ва техник-иқтисодий параметрларига эга бўлган товарларнинг истеъмолчилар томонидан ажратиб олиниш «қобилияти»дир.

Рақобатбардошлик айнан бозорда кузатилади ва товарларнинг истеъмолчи эҳтиёжларига мувофиқ келиши солиштириб ва текшириб кўрилади. Ана шунда товарнинг рақобатбардошлиги реал харидни амалга ошираётган харидор учун жозибадорлик даражасини кўрсатади.

13.4. Стандартлаштириш, сертификатлаштириш, атесстация ва назорат қилиш

Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир.

Стандартлаштириш - стандартларни белгилаш ва қўллаш жараёни. У нормал ижодий фаолият бўлиб, сифатнинг оптимал кўрсаткичларини, маҳсулотнинг параметрик қаторларини, назорат қилиш, синаш усуллари ва ҳоказоларни ишлаб чиқишни ва қатъий белгилашни ўз ичига олади.

Стандартлаштириш - бу маҳсулот сифатини бошқаришнинг ташкилий ва норматив асоси ҳисобланади. У барча нормаларни стандарт, инструкция, маҳсулотни асослаш учун керакли шартлар усули каби ҳужжатларда акс эттиради.

Стандартлаштиришнинг энг муҳим аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг ривожланиш суръати ва даражасига зарурий таъсир кўрсатади. Бунинг учун эса стандартлаш фан ва техника ҳамда амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянади.

Ўзбекистонда стандартлаштириш миллий иқтисодиётни бошқариш ва ташкил этиш билан чамбарчас боғлиқдир. Стандарлашнинг асосий, энг муҳим вазифаси халқ хўжалиги, аҳоли, мамлакат мудрофааси учун тайёрланадиган маҳсулотларга юқори талаблар белгиловчи норматив-техник ҳужжатлар тизимини яратиш ҳамда ушбу ҳужжатдан тўғри фойдаланишни назорат қилишдан иборат.

Ҳаракатдаги, мавжуд стандартлаштириш тизими қуйидагиларни ишлаб чиқишга ва доимий фаол ҳолатда бўлишига имконият яратади:

- ягона техник тил;
- маҳсулотнинг муҳим техник тавсифининг унификациялашган қаторлари, яъни ўлчам айирмаси (қўйим ва тушиш, кучланиш, тез-тез қайталаниш ва бошқалар);
- умуммашинасозликда ишлатиладиган буюмларнинг тип-размер қаторлари ва намунали конструкциялари (подшипниклар, крепеж, кесувчи асбоблар ва бошқалар);
- техник-иқтисодий ахборотлар классификаторлари тизими;
- материаллар ва моддалар хоссалари тўғрисида аниқ маълумотлар берадиган далилларни.

Ўзбекистон стандартлаш тизими халқаро, регионал ва миллий тизимлар билан уйғунлашиши керак ва қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- сифат ва маҳсулот номенклатураси, хизмат ва жараёнлар, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғи, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича истеъмолчилар ва давлат манфаатларини;
- маҳсулотнинг мос келишининг ўзаро алмашуви, яъни бир-бирини алмаштири олишини;
- инсон ва моддий ресурсларни тежашга кўмаклашиш ҳамда ишлаб чиқаришни иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашни;

- ижтимоий-иқтисодий дастурлар ва йирик лойиҳаларнинг норматив-техник базасини яратишни;

- ишлаб чиқаришда ва савдода техник тўсиқларни бартараф этишни дунё бозорида маҳсулот рақобатбардошлигини, халқаро меҳнат тақсимоотида самарали қатнашишини ва ҳ.к.ларни таъминлаши керак.

Стандартлаштириш бир қатор тамойилларга асосланади:

- тармоқланиш - бир хил умумий хусусиятга эга бўлган нарсалар, жараёнлар, муносабатлар, татбиқ этиш мумкин бўлган объектлар доирасини аниқлайди;

- вариантлик - оқилона хилма-хиллик, ранг-барангликни яратиш - стандартлашган объектга кирувчи стандарт элементларнинг оқилона турлари минимумини таъминлайди;

- тизимлик - стандартга тизим элементи сифатида қарайди;

- ўзаро алмашувчанлик - техникага мувофиқ турли вақт-маконнинг турли нуқталарида тайёрланган бир хил деталларни йиғиш ёки алмаштиришни назарда тутди.

Стандарт деганда нима тушунилади?

Стандарт инглизча «standard» сўзидан олинган бўлиб, норма, намуна, ўлчам маъносини билдиради. У бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель, стандартланадиган объектга қўйиладиган ва ваколатли идоралар томонидан тасдиқланган нормалар, қоидалар, талабларни белгиловчи норматив-техник ҳужжат. Стандарт инсон фаолиятининг барча соҳасига, илм-фанга, техникага, саноат, қишлоқ хўжалигига, қурилишга, транспорт ва алоқага, таълим ва бошқа соҳаларга тааллуқлидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасининг Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) шаклланди ва у Ўзбекистонда стандартлар тузиш, изохлаш ва тарқатиш жараёнларини тартибга келтирди. Бу борада Ўзбекистон Стандартлаштириш, метеорология ва сертификатлаштириш агентлиги («Ўзстандарт») олиб бораётган кенг кўламли ишларни алоҳида эътироф этиш жоиз.

«Ўзстандарт» агентлиги бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотнинг сифат даражасини белгиловчи, кўрсаткичлар рақобатдошлигини таъминловчи, ишлаб чиқарувчиларга етарли миқдорда ахборотлар етказиб берувчи марказдир.

«Ўзстандарт» агентлиги томонидан ишлаб чиқилган «Сифат менежменти ва маҳсулотларни синаш» тизими маҳсулот сифат кўрсаткичини баҳолаш билан бирга меъёрий ҳужжатлар асосида тўғри маълумотга эга бўлиш талабларини ўрнатади.

Ҳозирги кунда Давлат стандартлаш тизими (ДСТ) бешта асосий стандартларни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси стандартлаштириш тизими. Асосий қоидалар;

2. Тармоқ стандартлари.

3. Техник шартларни келишиш, тасдиқлаш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби;

4. Корхонанинг стандартлари. Умумий қоидалар.

5. Халқаро (давлатлараро, минтакавий) стандартлар.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Халқаро стандартлаштиришнинг роли, аҳамияти беқиёс даражада кучайди. Чунки, халқаро стандартлаштириш илмий-техника ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришга катта имконият яратади. Улар халқаро алоқаларни кенгайтиришга, мавжудларини такомиллаштиришга ёрдам беради. Ҳозирги кунда жаҳонда 400 дан ортиқ Халқаро ва регионал (худудий) ташкилотлар мавжуд (2000 йил). Стандартлаштириш соҳасида йирик халқаро ташкилотлар – БМТга қарашли Европа иқтисодий комиссияси (ЕЭКООН), стандартлаштириш бўйича Халқаро ташкилот (ИСО) ишлаб турибди.

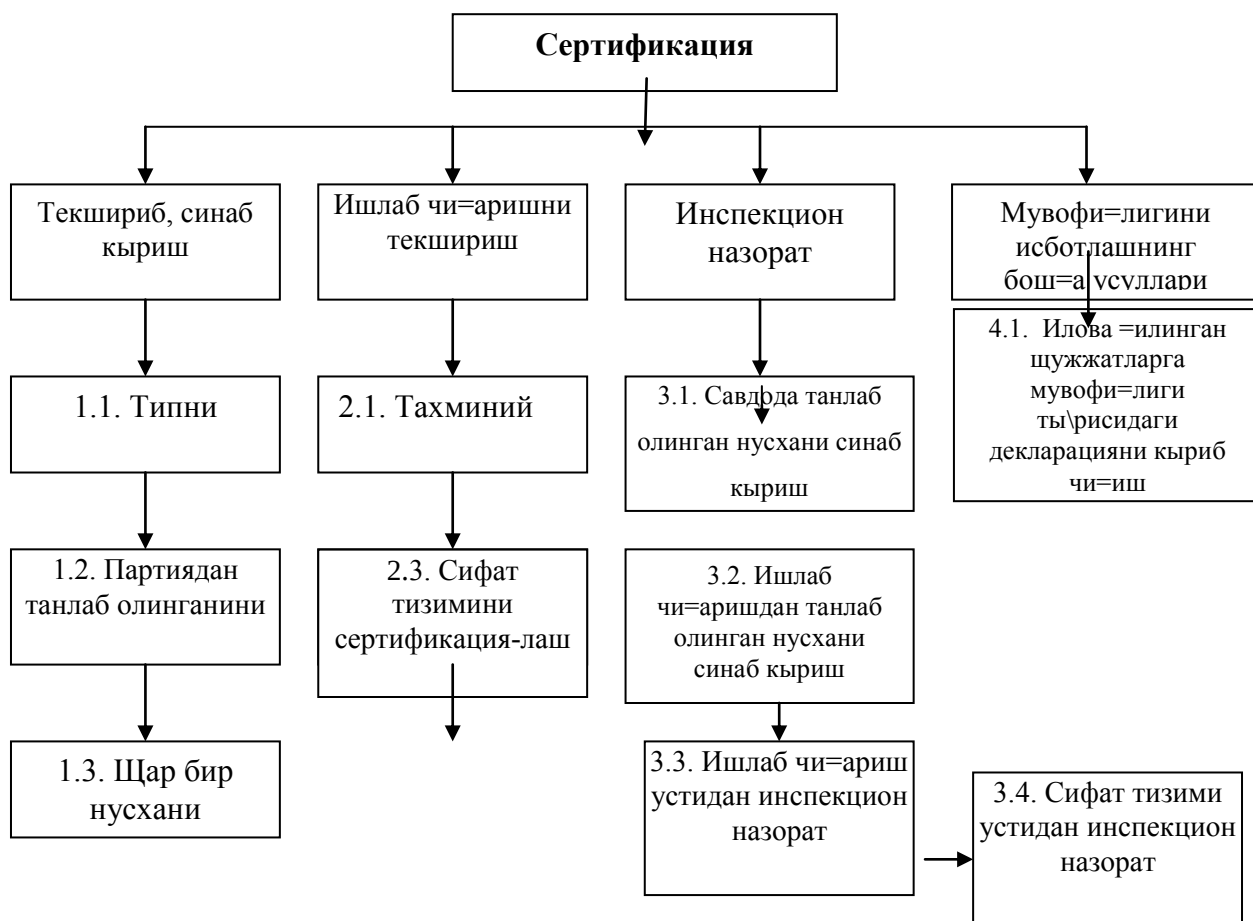
Маҳсулот сифати назарияси ва амалиётида маҳсулотни сертификатлаштириш масаласи муҳим ўрин тутади.

Маҳсулотни сертификатлаштириш, унинг аниқ белгиланган талабларга мувофиқлигини тасдиқлаш усулларида бири ҳисобланади.

Маҳсулот ёки бажарилган ишнинг белгиланган талабларга мувофиқлигига оид фаолият учун тегишли ҳужжат берилади. Уни «сертификат» деб атайдилар.

Сертификат латинча «certificatis» сўзидан олинган бўлиб, тасдиқланган деган маънони билдиради. Биринчидан, у бирор фактни тасдиқловчи ҳужжат (масалан, малака оширилганлиги тўғрисидаги ҳужжат); иккинчидан, махсус облигациялар ва акцияларнинг номи; учинчидан, суғурта шартномасида унинг шартлари ёзиладиган ҳужжат; тўртинчидан, махсус идоралар (савдо палатаси, Давлат инспекцияси ва бошқалар) берадиган ва маҳсулот, товар, буюм, мол сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат; бешинчидан, қишлоқ хўжалигида уруғлик навини ва сифатини тасдиқлайдиган ҳужжат. Сертификат бўлмаган тақдирда уруғлик (оддий) навсиз дон сифатида қабул қилинади.

Мувофиқлигини тасдиқлаш жараёнида бажариладиган операциялар, яъни ҳар бир айрим иш фаолиятларини қуйидаги чизмада кўриш мумкин:

7-чизма. Сертификатлаштириш.

Республикада сертификатлаш ишларини яхшилаш мақсадида 1993 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлис томонидан «МАҲСУЛОТ ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган. Мазкур қонун сертификатлаштиришнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини, шунингдек, мажбуриятлар ва жавобгарликларни белгилаб беради. Ушбу қонун 4 та боб ва 23 моддадан иборат бўлиб, уларда Умумий қоидалар, сертификатлаштириш фаолиятига доир умумий талаблар, маҳсулотларни мажбурий ва ихтиёрий сертификатлаштириш, низоларни қараб чиқиш, сертификатлаштириш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлиги учун жавобгарлик масалалари баён этилган.

Стандартлаштириш ва сертификатлаштириш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон Давлат стандартлаш, метрология ва сертификация маркази «Ўздавстандарт», Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси, табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги зиммасига юклатилган.

Қисқача хулосалар

1. Маҳсулот сифати саноат ишлаб-чиқариш хўжалик фаолиятининг асосий, энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. МАҲСУЛОТ сифати

махсулотнинг истеъмол хусусиятлари мажмуи бўлиб, унинг халқ хўжалиги ва аҳолининг муайян эҳтиёжларига яроқлилигини ифодалайди.

2. Маҳсулот сифати тайёрланган маҳсулотнинг мустақиллиги, қулайлиги, ишончлилиги, чидамлилиги, тежамкорлиги, гўзаллиги ва бошқа бир қатор хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли маҳсулот сифатини яхшилаш жамиятга жуда катта самара келтиради: маблағларни тежайди, таннархни камайтириш, фойдани кўпайтириш ва шу асосда мамлакат хазинасини тўлдиришга имкон беради.

3. Маҳсулот сифатини яхшилаш ва унинг рақобатбардошлилигини таъминлаш давлат сиёсатининг энг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли Олий Мажлис қонунларида, Президент фармонларида ва ҳукумат қарорларида маҳсулот ва иш сифатини оширишга алоҳида эътибор берилиб, уларда барча турдаги маҳсулотларнинг техник даражаси, тежамлилиги ва сифати оширилсин дейилади, янги ўзлаштириладиган маҳсулотлар ўзининг сифат ва техник-иқтисодий характеристикалари жиҳатидан жаҳон фан-техника ва технологияси эришган илғор ютуқларга мос бошқа бир қатор кўрсатмалар берилган.

4. Маҳсулот сифати муаммосига тегишли масалалардан бири стандартлаштиришдир. Яна бир муҳим масала – сертификатлаштиришдир. Бу икки фаолият фан-техника, амалий тажрибаларнинг охириги ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқариш ривожига жуда катта таъсир кўрсатади.

5. Маҳсулот сифати оширилишини аттестация қилиш ва рағбатлантириш алоҳида аҳамият касб этади. Маҳсулот сифатини моддий рағбатлантиришда маҳсулотнинг бир меъёردа ишлаб чиқарилиши кўрсаткич сифатида эътиборга олиниши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Замонавий бозор иқтисодиёти ва сифат сиёсати.
2. Сифат категориясининг моҳияти ва аҳамияти.
3. Маҳсулот сифати кўрсаткичлари.
4. Сифат, баҳо ва баҳолаш.
5. Маҳсулот сифатини бошқариш.
6. Стандартлаштириш ва стандартлар.
7. Сертификациялаш ва сертификатлар.
8. Сифат ва хорижий тажрибалар.
9. Мустақиллик йилларида маҳсулот сифатини ва унинг рақобатбардошлилигини ошириш борасидаги ютуқлар ва истикболдаги вазифалар.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.

3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти” (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-9-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти
11. www.stat.uz.
12. E-mail.GKS@stat.uz.

14-МАВЗУ. САНОАТДА ТАННАРХ, ФОЙДА ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РЕНТАБЕЛЛИГИ

14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари

14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш..

14.3. Фойда ва уни максималлаштириш

14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари

14.1. Қиймат ва таннарх назарияси, ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришнинг илмий асослари

Иқтисодиёт назариясида қиймат ва таннарх масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, қиймат тушунчаси борасида бир қатор мунозарали фикрлар мавжуд. Айрим иқтисодчи олимлар товарнинг қийматини унинг натижалилиги билан боғласалар, айримлари товар қиймати – товар ишлаб чиқарувчиларнинг товарда гавдаланган ва унда моддийлашган ижтимоий меҳнати, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса товарнинг қийматини ушбу товарга бўлган талаб ва таклиф, яъни товарнинг ноёблиги белгилайди, деб ҳисоблайдилар.

Умуман олганда, товарнинг қиймати унинг бошқа товарга айирбошлана олиш даражасини аниқлаш учун зарурдир. Нарх (баҳо) ва қиймат тушунчалари орасида деярли фарқ йўқ. Фақатгина нарх (баҳо) – бу товар қийматининг пулдаги ифодасидир холос.

Иқтисодиётда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи категориясидан ҳам кенг фойдаланилади. Қиймат ва ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут ишлаб чиқариш субъектининг даромади ёки фойдаси ҳисобланади.

МАҲСУЛОТ ишлаб чиқариш таннархи – маҳсулотни ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган, яъни ишлаб чиқариш технологияси билан боқлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Саноат олдида турган асосий вазифалардан бири – бу маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришдир. Бу вазифанинг бажарилиши натижасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва аҳолининг турмуш даражасини оширишга имконият яратади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан беками-кўст фойдаланиш бу кўрсаткичларнинг ролини ошириш заруриятини тақозо этади. Шу сабабли таннарх атамасининг моҳияти, аҳамияти, мазмуни ва шакллари яхши билиш ҳамда уни пасайтириш масаласига катта эътибор бериш керак бўлади.

Бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда хомашё ва материаллар, меҳнат ва бошқа ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган юклама харажатлар сарфланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи деб аталади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ва уни ташкил этишда муҳим роль ўйнайди.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, яъни фойдани кўпайтиришнинг, мавжуд ресурслар билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўстиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичи ишлаб чиқариш сифат кўрсаткичлари орасида алоҳида ўрин тутати.

Ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш, техника ва материаллардан фойдаланиш, моддий техника таъминотини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини яхшилаш борасидаги ҳамма ўзгаришлар харажатлар даражасида акс этади. Шу сабабли ҳам биз маҳсулот таннархи ишлаб чиқариш самарадорлигининг сифат кўрсаткичлари тизимида муҳим ўрин эгаллайди, дея оламиз. Бинобарин, шунинг учун ҳам маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни уларнинг иқтисодий мазмунига кўра гуруҳлаш муҳим аҳамият касб этади.

14.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатларни гуруҳлаш

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва уни ҳосил қилувчи харажатларни туркумлаш мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ амалга оширилади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқарилиб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

1. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли бўлади:

1. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот асосини ташкил этиб унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисодланган четдан сотиб олинadиган хомашё ва материаллар.

2. Нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар) ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш) учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланадиган, харид қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа арзонбаҳо ашёларнинг эскириши.

3. Сотиб олинadиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектда монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар.

4. Ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган, лекин ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характериға эга бўлган ишлар ва хизматларға маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларға ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларға риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, деталлар, инструментлар, инвентарлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан цехға келтириш ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборға келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятиға эга бўлган хизматларға тегишли бўлади.

5. Табиий хомашё (ер рекультивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалға ошириладиган ерни рекультивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтға ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олинadиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хомашё тармоқлари учун – ёғоч-тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишға ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари.

6. Технологик мақсадларға, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришға, биноларни иситишға сарфланадиган Ёнилғининг четдан сотиб олинadиган барча турлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари.

7. Хўжалик юритувчи субъектнинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия. (Хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияси ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек, харид қилинадиган энергияни истеъмол жойигача трансформация

қилиш ва узатиш харажатлари харажатларнинг тегишли элементларига киритилади).

8. Ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши.

9. Хўжалик юритувчи субъектнинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

10. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинadиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматига киритилади.

11. Маҳсулот таннархига киритилadиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши ёки омборга кириш қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

12. «Моддий харажатлар» элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, жумладан, бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, хусусан, брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

II. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

1. Хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажариладиган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган амалда бажариладиган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар.

2. Касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар.

3. Иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

- технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари, вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, хусусан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

- алоқа, темир йўл, дарё, автомобиль транспорти ва катта йўллар ходимлари доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга бўлган бошқа ходимларнинг иш ҳақи, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтидан бошлаб шу жойга қайтиб келган пайтигача тўланадиган йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

- курилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимларга ишнинг кўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

- доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларга уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларидан ва орқага қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

- меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солинишига, шу жумладан, район коэффицентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффицентлар билан белгиланган тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктидан) иш жойига ва орқага қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек, ходимларнинг метеорология шароитларига кўра ва транспорт ташкилотлари айби билан йўлда тутилиб қолинган кунлар учун тариф ставкаси.

4. Иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишлаган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш.

5. Ишламаган вақт учун ҳақ тўлаш:

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътиллار, навбатдаги (ҳар йилги) фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўрикдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилда бўлган ходимларга асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- донор ходимларга қонини текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

6. Хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича

ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб ҳўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

7. Белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

III. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар.

Ижтимоий суғуртага ажратмаларга қуйидагилар киради:

1. Қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондида ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар.

2. Нодавлат пенсия жамғармаларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар.

IV. Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси.

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

1. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш), лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар, қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради.

2. Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши ҳар ойда ҳўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан фойдали фойдаланиш муддатидан (бирок ҳўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади. Фойдали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш нормаси беш йил ҳисобига белгиланади, бирок ҳўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

V. Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларни ҳисобга олишнинг навбатдаги комплекс моддалари I, II, III, IV – бандларда келтирилган харажатлар элементлари бўйича ажратилади.

1. Ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари:

- ишлаб чиқаришни хомашё, материаллар, Ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари (техник кўрик ва қаров, жорий ва мукаммал тузатиш харажатлари). Асосий ишлаб чиқариш воситаларини барча турда (жорий, ўртача, мукаммал) тузатишларни ҳўжалик юритувчи субъектнинг ўз кучи билан ўтказиш ишлаб

чиқариш харажатларининг тегишли элементлари (моддий харажатлар, меҳнат ҳақи тўлаш харажатлари ва бошқалар) бўйича маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилади.

Зарурат бўлганда айрим тармоқларнинг хўжалик юритувчи субъектлари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг рухсати билан мукаммал тузатиш ишларини ўтказиш учун маблағлар захирасини ташкил қилишлари мумкин. Ушбу захирага ажратмалар «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади ва кўзда тутилаётган харажатлар қиймати ҳамда асосий воситалар ҳар бир объектини мукаммал тузатишларнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Захирага ажратмалар нрмаси ҳар бир ҳисобот йили охирида қайта кўриб чиқилади ва зарур бўлганда янги молия йили учун ажратмалар миқдори кўпайтирилиши ёки камайтирилиши мумкин. Агар мукаммал тузатишга захира маблағлари суммаси ушбу объектни тузатишга қилинган ҳақиқий харажатлар суммасидан ошиб кетса, ошиб кетган сумма бўйича тузатиш киритилиши керак: агар ҳақиқий харажатлар захирадагидан ошиб кетса, у ҳолда ошиб кетган сумма «Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар» элементи таркибида акс эттирилади.

- ёнғиндан сақлаш ва қўриқлашни ҳамда хўжалик юритувчи субъектларни техникавий фойдаланиш қоидалари билан назарда тутилган бошқа махсус талаблар билан таъминлаш, улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари.

Идорадан ташқари, қўриқлаш харажатлари бундай қўриқлаш мавжуд бўлишини талаб қилувчи мазкур ишлаб чиқаришга махсус талаблар мавжуд бўлган тақдирда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилиши мумкин.

- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;

- табиатни муҳофаза қилиш мақсадларидаги фондларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, жумладан, ифлослантирувчи моддаларни йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва ундан ортиқча атроф-муҳитга чиқарганлик учун тўловлар;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган меҳнатнинг нормал шароитлари ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари;

- ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлган соғлиқни муҳофаза қилиш тадбирлари;

- текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, Хўжалик юритувчи субъект ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси).

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус овқатлар, ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзлар суммаси);

- ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган бошқарувнинг техник воситаларини, алоқа узелларини, сигнализация воситаларини, бошқарувнинг

бошқа техник воситаларини, ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўрикдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга ҳақ тўлаш.

2. Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар.

3. Ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари.

4. Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.

5. Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар.

6. Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари.

7. Маҳсулот (хизматлар)ни мажбурий сертификация қилиш харажатлари.

8. Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қobiliяти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.

9. Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Маҳсулот таннархи назариясида маҳсулот таннархи структураси деган муҳим тушунча мавжуд. У айрим харажатларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган жами харажатлар суммасидаги нисбатини кўрсатади. Одатда, структура фоиз ҳисобида ўлчанади.

Таннарх структураси тармоқлар ва корхоналарнинг хусусиятига, ишлаб чиқариш технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил қилинишига боғлиқдир.

Маҳсулот таннархининг структураси ўзгармас миқдор ҳисобланмайди. Саноатнинг ўсиши, техника ва ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиши, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши, иш ҳақи миқдорининг ўзгариши, истеъмол буюмлари баҳоларининг тартибга тушиши ва транспорт тарифларининг ўзгариши билан маҳсулот таннархи структураси ҳам ўзгаради.

Маҳсулот таннархида қайси гуруҳдаги харажатлар асосий ўрин тутишига қараб, саноат тармоқлари бир-биридан фарқ қилади – кўп меҳнат, кўп материал, кўп энергия, кўп маблағ талаб қиладиган бўлади. Буни 20 - жадвалдаги маълумотлардан кўриш мумкин.

**Ўзбекистон саноат тармоқлари бўйича саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш
таннархнинг структураси (ишлаб чиқаришга кетган барча
харажатлар фоиз ҳисобида)**

	Жами харажат- лар	Ш у ж у м л а д а н					
		Хомашё ва асосий материаллар	Ёқилғи	Энергия	Аморти- зация	Иш ҳақи ва ундан ажратма	Бошқа хара- жатлар
Умуман саноат							
1995 й.	100	77	1,8	1,4	3,3	10,7	2,1
2003й.	100	77,8	3,4	4,1	8,4	7,0	5,1
Электрэнергетика							
1995 й.	100	-	45,9	0	23	20,6	5,2
2000 й.	100	3,6	60,2	16,0	1,9	10,3	8,0
Газ саноати							
1995 й.	100	-	1,3	13,5	36,2	26,7	17,3
2000 й.	100	39,2	1,3	15,3	9,8	6,4	28,0
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш							
1995 й.	100	61,1	0,6	1,5	4,1	26,3	2,9
2000 й.	100	67,0	1,2	1,5	13,9	12,3	4,1
Енгил саноат							
1995 й.	100	89,7	0,2	0,4	0,8	5,4	0,8
2000 й.	100	80,7	1,1	1,9	2,3	8,0	6,0
Озиқ-овқат саноати							
1995 й.	100	89,3	0,8	0,4	1,2	4,7	0,9
2000 й.	100	78,4	2,0	1,5	2,7	7,1	8,3

2003-2004 йиллар мобайнида таннарх структурасида жуда катта ўзгаришлар юз бергани йўқ. Шу сабабли таннарх структурасини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият бериш керак бўлади.

Иш ҳақи учун қилинадиган харажатлар (меҳнат харажатлари) салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (кўмир саноати, ёғоч тайёрлаш саноати ва бошқалар).

Хомашё ва материалларга қилинадиган харажатлар салмоғи энг катта бўлган ишлаб чиқариш тармоғи кўп материал талаб қиладиган тармоқ ҳисобланади (енгил саноат ва озиқ-овқат саноати, машинасозлик).

Харажатларнинг кўп қисми асосий воситалар амортизацияси учун сарфланадиган тармоқлар кўп маблағлар талаб қиладиган тармоқларга киради (масалан, нефть ва газ қазиб чиқариш, гидроэлектростанцияларда электр энергияси ишлаб чиқариш).

Ишлаб чиқаришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобга олиш, таннарх структурасини ва ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий таҳлил қилиш ишлаб чиқаришда юз берадиган асосий техник-иқтисодий жараёнларни ўрганиш, ишлаб чиқаришдаги чиқимларни камайтиришнинг асосий йўллари белгилашга имкон беради.

14.3. Фойда ва уни максималлаштириш

Саноат ва унинг барча бўғинлари ишини тавсифловчи муҳим сифат кўрсаткичларидан бири фойда ва рентабелликдир. Фойда бозор муносабатларининг муҳим категорияси сифатида иқтисодиётда, маълум функция (вазифа)ларни бажаради:

- ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасидан олинган иқтисодий самарани тавсифлайди, чунки у сўнгги молиявий натижани ифодалайди;
- турли даражадаги бюджетларни шакллантиради;
- ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилади ва бу борада иқтисодий дастак ва стимул ролини ўйнайди;
- илмий – техникавий, ташкилий ва ижтимоий ишларни амалга оширишга имконият беради.

Фойда саноат, тармоқ ва корхонанинг ҳамма ишлаб чиқариш хўжалик фаолияти натижаларини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. Балансдаги фойда ёки фойданинг умумий суммаси – корхона балансидаги мавжуд ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари, хўжаликларнинг молия-хўжалик фаолиятлари натижасида олинган фойда суммасидир. Фойданинг умумий суммаси товар маҳсулотини сотишдан, ишлаб чиқаришдан ташқари, бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлардан, корхона ёрдамчи хўжаликларининг маҳсулотларини сотишдан олинган даромадлардан, реализациядан ташқари, фойда ва уй-жой коммунал хўжалиги, ҳар хил жарималар, пеня ва ҳоказолардан ташкил топади.

Хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг молиявий натижалари фойданинг қуйидаги кўрсаткичлари билан тавсифланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда (ЯФ), бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$$ЯФ = ССТ - МИТ,$$

бу ерда: *ЯФ* – ялпи фойда;

ССТ – сотишдан олинган соф тушум;

МИТ – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи;

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда – бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва кўшимча асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аниқланади:

$$- АФФ = ЯФ - ДХ ҚБД Қ БЗ,$$

бу ерда:

- *АФФ* – асосий фаолиятдан олинган фойда;
- *ДФ* – давр харажатлари;
- *БД* – асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
- *БЗ* – асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар;
- хўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар) – бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плус молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$УФ = АФФ Қ МД - МХ,$$

бу ерда:

$УФ$ – умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;

$МД$ – молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

$МХ$ – молиявий фаолият харажатлари;

-солиқ тўлагунгача олинган фойда – бу умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда, плюс фавқулодда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

$$СТФ = УФ + ФП - ФЗ,$$

бу ерда:

$СТФ$ – солиқ тўлагунгача олинган фойда;

$ФП$ – фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;

$ФЗ$ – фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар;

-йилнинг соф фойдаси – бу солиқ тўлангандан кейин хўжалик юритувчи субъект ихтиёрида қолади, ўзи дадаромад (фойда)дан тўланадиган солиқни ва минус қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташланган холда солиқлар тўлагунга қадар олинган фойдани ифодалайди:

$$СФ = СТФ - ДС - БС,$$

$СФ$ – соф фойда;

$ДС$ – даромад (фойда)дан тўланадиган солиқ;

$БД$ – бошқа солиқлар ва тўловлар.

Ҳар бир корхона (фирма) яшаши ва раванқ топиши учун фойда олиши керак. Корхона фойдани ўз ривожини таъминловчи биринчи муҳим омил деб билади. Фойдани максималлаштириш билан шуғулланмайдиган корхонанинг яшаб кетиш имконияти кам бўлади. Макроиктисод соҳасида узоқ муддатга фойдани максималлаштириш масаласига катта эътибор берилиши шундан иборатки, шу асосда фирма фаолияти олдиндан башорат қилинади.

Мулк эгасини ўзи бошқарадиган унчалик катта бўлмаган корхона (фирма)да уларни юритиш билан боғлиқ бўлган ҳамма қарорларда фойдани кўпайтириш асосий ўрин тутди. Жуда катта ва йирик корхона (фирма) ларда раҳбар (бошқарувчи)лар кундалик қарорларни қабул қилишда мулк эгалари ҳар доим ҳам бошқарувчилар фаолиятини назорат остида сақлай олмайдилар. Шунинг учун бошқарувчиларда ва корхонага раҳбарлик қилишда маълум даражада эркинликлар бўлиб, фойдани максималлаштириш билан етарли шуғулланмасликлари мумкин. Улар мулк эгаси бўлмаганликлари учун узоқ муддатли манфаат ўрнига қисқа манфаатни афзал кўришлари мумкин. Бошқарувчилар кўпинча фойдани максималлаштириш ўрнига даромадни кўпайтириш ёки акциядорларни қизиқтириш учун дивидендни оширишга ҳаракат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, улар юқори лавозимга эришиш ёки катта мукофотлар олиш мақсадида фойда кейинчалик камайиб кетса ҳам ҳозирги куннинг ўзида оширишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли бундай раҳбарлар ўз лавозимларидан четлаштирилиши ва корхонани бошқа раҳбарларга топшириш зарурияти юзага келади.

Юқорида келтирилган фойда турларидан ташқари, унинг яна бир қанча турлари мавжуд:

- ҳақиқий фойда;
- ўртача фойда;
- монопол фойда ёки иқтисодий рента;
- максимал фойда.

Ҳақиқий фойда – бу ҳақиқатда ҳисобот маълумотлари, яъни ҳақиқий харажатлар асосида аниқланган фойда ҳисобланади. Бу фойда корхона молиявий фаолиятини ташкил этишда асосий манба бўлиб ҳисобланади.

Ўртача фойда деганда бошқа ҳамма корхоналар каби сарфланган капиталига бир хил фойда олиш ёки бир хил рентабелликка эга бўлиш тушунилади. Ўртача фойда корхона (фирма)нинг фаолият кўрсатаётган соҳада, тармоқда қолишини таъминлайди. Бундай фойданинг юзага келиши бозорнинг узок муддатли барқарорликка эришганидан далолат беради. Ўртача фойдани кўпинча иқтисодий фойда деб атайдилар.

Иқтисодий фойда қачон пайдо бўлади? Агар корхона бир маҳсулотни тайёрлаб, сотиб, ҳақиқатда 100 минг сўм фойда олган бўлса-ю, ана шу маблағни бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфлаб, уни сотганда 150 минг сўмлик фойда олса, бундай фойдани иқтисодий фойда деб тушуниш керак. Бу ҳолда фойда ижобий тус олади. Ижобий иқтисодий фойда корхонани бирон-бир инвестор фаолият бошлашига рағбатлантирса, ижобий ҳақиқий фойда ишлаб чиқариш ёки фирманинг анча оёққа туриб олганидан дарак беради.

Монопол фойда ёки иқтисодий рента – бу чекланган ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш натижасида содир бўлган фойда ҳисобланади. Масалан, иккита корхона бир хил ерга эга бўлиб, ерни олиш билан боғлиқ харажатлар бир хил бўлиши шароитида биринчи ер транспорт тармоғига яқин бўлганлиги учун маҳсулотни ташишга 10 млн. сўм кам сарф қилиниши мумкин, ана шу 10 млн сўм унинг қўшимча фойдаси ҳисобланади. Иқтисодий рента ишлаб чиқариш омиллари чекланганлигидан келиб чиқади ва у ёки бу ишлаб чиқариш омилга бериш ҳолатини билдирган баҳо билан шу омилнинг энг кам баҳоси ўртасидаги фарқдан иборат бўлади.

Максимал фойда – бу бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган даромадни шу бир бирлик қўшимча маҳсулотга қилинган харажат миқдори билан баб-баробар келиши натижасида олинган фойда. Шу ҳолда рентабелликнинг энг юқори даражасига эришилган бўлади. Шунга кўра, фойдани максималлаштириш дегани, энг юқори рентабелликни таъминлаш деганидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида саноат соҳасида ўтказилаётган туб иқтисодий тадбирлар мажмуида фойдани тақсимлаш масалалари муҳим ўрин тутди, зеро уни, адолат юзасидан ва тўғри тақсимлаш жамоа ва ҳар бир ходимнинг манфаатдорлигини уйғунлаштириш учун шароит яратади.

14.4. Рентабеллик ва уни ошириш йўллари

Саноат корхоналарининг муҳим молиявий кўрсаткичларидан бири рентабелликдир. Ишлаб чиқариш рентабеллиги корхона (фирма) иши самарадорлигини умумлаштирувчи кўрсаткичлардан биридир. У корхонанинг даромад олиш даражисини ифодалайди.

Рентабеллик назариясида унинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, уларга жумласига қуйидагилар киради:

- сотиш рентабеллиги;
- асосий фаолият рентабеллиги;
- хусусий капитал рентабеллиги;
- асосий капитал (фондлар) рентабеллиги;
- перманент капитал рентабеллиги;
- айланма капитал рентабеллиги;
- қарзга олинган капитал рентабеллиги;
- реал асосий капитал рентабеллиги;
- инвестирашган капитал самарадорлиги.

1. Сотиш рентабеллиги деганда ҳар бир сотилган маҳсулот суммасига қанча харажат қилинганлик даражаси тушунилади. Демак, бу кўрсаткич сотилган маҳсулот қиймати билан ана шу маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни таққослаш асосида юзага келади. Бундай коэффицент баҳолаш сиёсатидаги ўзгаришларни ва сотилган маҳсулот таннархини назорат қилиш бўйича корхонанинг қобилятини тавсифлайди.

Сотиш рентабеллигини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$P_c = \frac{\text{сотилган маҳсулот таннари}}{\text{ҳақиқий сотилган маҳсулот}}$$

2. Асосий фаолият рентабеллиги – бу ишлаб чиқаришнинг фойдалилиги, натижалилигидир. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифлайди ва қуйидагича ифодаланади:

$$P_a = \frac{\text{маҳсулотни сотишдан олинган фойда}}{\text{маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари (ишлаб чиқариш таннари)}}$$

3. Хусусий капиталнинг рентабеллиги – бу корхона (фирма), тармоқ хусусий капиталининг фойдалилиги ва натижалилиги. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{xk} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{хусусий харажатларнинг ўртача қиймати}}$$

Бундай коэффицент хусусий капиталдан фойдаланиш даражасини, яъни корхона томонидан хусусий капиталнинг ўртача қийматига қанча соф фойда олинганлигини кўрсатади.

4. Асосий капитал (фондлар) рентабеллиги – бу асосий фондлар ва бошқа оборотдан ташқари активларнинг фойдалилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_{ак} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{кўп муддатли активларнинг қиймати}}$$

5. Перманент капитал рентабеллиги – бу перманент капиталнинг фойдалилиги, натижалилигидир. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_{п} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{перманент капиталнинг ўртача қиймати}}$$

6. Айланма капиталнинг рентабеллиги – бу айланма капиталнинг фойдалилиги, натижалилиги. У ҳар бир сўмли айланма капиталдан қанчалик фойда олиш мумкинлигини кўрсатади. Уни қуйидаги формула асосида аниқлаш мумкин:

$$P_{а} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{айланма капиталнинг ўртача қиймати}}$$

7. Қарзга олинган капиталнинг рентабеллиги – бу қарзга олинган капиталнинг фойдалилиги, унумлилиги. У қуйидагича аниқланади:

$$P_{қ} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{қарзга олинган капиталнинг ўртача қиймати}}$$

Бу коэффициент ҳар бир сўмли қарзга олинган капитал қанча фойда келтирганлигини ифодалайди.

8. Реал асосий капиталнинг рентабеллиги унинг фойдалилигини ифодалайди ва ҳар бир сўмли реал асосий капитал қанча сўм фойда келтирганлигини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$P_{рк} = \frac{\text{соф фойда}}{\text{реал асосий капитал}}$$

9. Инвестирланган капитал рентабеллиги – бу инвестиция маблағларининг натижалилиги, фойдалилиги. Бу кўрсаткич инвестиция туфайли олинган маблағларнинг қанчалик самара беришини ифодалайди ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$P_{ик} = \frac{\text{солиқларсиз фойда } Q \text{ тўланган фоизлар суммаси}}{\text{хусусий капитал } Q \text{ узоқ муддатли қарзли капитал}}$$

Рентабеллик даражаси кўрсаткичининг юқори бўлиши корхона (фирма) ихтиёридаги асосий ва айланма фондлардан оқилона фойдаланилаётганини ва корхона (фирма)нинг маълум миқдорда фойда (даромад) олаётганлигини кўрсатади.

Рентабеллик даражасини кўтариш учун саноатнинг барча тармоқлари ва корхоналари сотилган маҳсулот ҳажмини оширишга, уни ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатларни камайтиришга, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари зарур.

14.5. Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг манбалари ва омиллари

Меҳнат унумдорлигини ошириш, хомашё ва материал, ёқилғи ва электроэнергетика харажатларини камайтириш, хизмат кўрсатиш ва бошқариш сарфларини қисқартириш, ишлаб чиқаришдан ташқари, харажатларни тежаш саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигини ошириш учун янги техника, технология жараёнларини ва ишлаб чиқаришни ўстириш ёки ташкил этишнинг илғор усуллари жорий қилиш орқали ҳар бир меҳнатчи томонидан тайёрланаётган маҳсулотни кўпайтириш керак бўлади. Бу ҳолда ҳар бир маҳсулот бирлигига сарфланадиган иш ҳақи қисқаради, аммо ишчининг умумий иш ҳақи эса ортиб боради. Меҳнат унумдорлиги иш ҳақиға нисбатан жадал ўсгандагина таннарх пасаяди.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш моҳияти шундан иборатки, бунда маҳсулот ишлаб чиқаришға кетадиган жонли меҳнат улуши камаёди, илғари сарфланган меҳнатнинг улуши эса ортади, бироқ маҳсулот бирлиги учун кетадиган меҳнат сарфи қисқаради.

Материал, ёқилғи ва электр энергия харажатларини камайтириш учун уларни тежаб сарфлаш, қимматбаҳо материалларни арзон, Лекин яхши материаллар билан алмаштириш, уларни сотиб олиш ва корхонаға келтириш билан боғлиқ бўлган сарфларни қисқартириш керак бўлади.

Хизмат кўрсатиш ва бошқариш учун кетадиган харажатларни қисқартиришға эса тармоқ ва корхоналардаги маъмурий бошқарув аппаратининг сарфларини камайтириш, асбоб-ускуна, бино ва иншоотларни сақлаш, ёритиш, иситиш учун кетадиган маблағларни тежаб-тергаб сарфлаш орқали эришилади.

Унумсиз харажатларни (жарима тўлаш, пеня ва ҳоказолар) тугатиш маҳсулот таннархини пасайтиришда муҳим аҳамият касб этади.

Техника тараққиёти ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ижтимоий шакллари такомиллаштиришнинг, ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни корхонанинг ичида уюштиришни яхшилаш маҳсулот таннархини пасайтиришнинг таъминловчи омиллари бўлиб ҳисобланади. Масалан, техника тараққиёти маҳсулот таннархини пасайтиришнинг барча манбаларига таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқаришни электрлаштириш ва электронизациялаш ҳамда комплекс автоматлаштириш, химиялаш маҳсулот тайёрлаш учун сарфланадиган солиштирма харажатларни камайтиради.

Ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш даражасини ҳисоблаш учун энг аввало ундаги резервларни, яъни фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш керак. Улар кўзға ташланадиган, юзаки, жуда мураккаб, кўз илғамайдиган бўлиши мумкин. Фақат чуқур, ҳар тарафлама иқтисодий-техник таҳлилдан кейин уларни аниқлаш, топиш мумкин бўлади.

Резервлар ҳар хил белгиларга қараб гуруҳларга ажратилиши мумкин. Улар энг аввало тўпланиш жойига қараб ички ишлаб чиқариш ва ташқи резервларга ажралади.

Ташқи резервларга тармоқлар бўйича резервлар, регионал (худудий) ва табиий-экологик резервлар киради.

Резервлар сафарбар этилиши муддати бўйича жорий ва истиқболли резервларга ажралади.

Резервларни ишлаб чиқариш жараёнларининг элементлари бўйича ҳам гуруҳларга бўлиш мумкин. Бундай резервларга меҳнат, моддий ва асосий фондлардан фойдаланиш резервлари киради.

Корхона ёки тармоқ фаолиятини таҳлил этиш учун резервларни иккига бўлиб кўриш мумкин:

- ташкилий-техникавий резервлар;
- ижтимоий-иқтисодий резервлар.

Мана шу юқорида келтирилган барча резервлар, яъни фойдаланилмаётган имкониятларни сафарбар этиш, ишга солиш ҳамда шу асосда таннархни кескин пасайтириш учун бир қатор омиллардан кенг фойдаланиш ва уларни ҳисоблаб чиқиш керак. У ишнинг методикаси, усулини “Корхоналар фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш” фанидан ўқиладиган маърузаларда, амалий машғулотларда чуққурроқ ва ҳар томонлама тушунтириб берилади.

Маҳсулот таннархини режалаштириш меҳнат, моддий ва молиявий маблағлардан оқилона фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига эришишга қаратилгандир. Таннарх режаси қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режаси;
2. Маҳсулот таннархини калькуляция этиш;
3. Ишлаб чиқариш харажатлари сметаси;
4. Товар ва сотиладиган маҳсулот таннархининг ҳисоби.

Таннарх режаси, икки босқичда ишлаб чиқилади. Биринчи босқичда, энг аввало, ҳисобот йилида режаларнинг бажаралиши таҳлил этилади, маҳсулот таннархини пасайтириш, фойда ва рентабелликни ошириш резервлари аниқланади ва аниқланган резервлардан фойдаланиш тадбирлари белгиланади, режа лойиҳаси ишлаб чиқилади. Иккинчи босқичда эса режанинг узил-кесил лойиҳаси ишлаб чиқилади ва бу режа топшириқлари корхона бўлимларига етказилади.

Маҳсулот таннархи ва уни пасайтириш топшириқлари давлат ва корхона режасида юқоридан белгиланмайдиган, аксинча, корхоналарнинг ўзида ҳисоб қилинадиган кўрсаткич ҳисобланади. Шунга қарамай, маҳсулот таннархи саноат кўрсаткичларидан бири бўлиб қолаверади. Чунки саноат маҳсулоти таннархини пасайтириш ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот таннархи қанчалик паст бўлса, албатта, бошқа шарт-шароитлар бир хил бўлган ҳолда (масалан, худди ўша маҳсулотнинг нархи барқарор бўлганда) уни сотишдан келган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади.

Қисқача хулосалар

1. Маҳсулот таннархи саноат корхоналари фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга сарфланган маблағлардан ташкил топади. Шу сабабли маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг аҳамияти беқиёсдир. Уни пасайтириш фойда (даромад)нинг ошишига, нархларнинг пасайишига имконият яратиб беради.

2. Фойда (даромад) корхона (фирма) фаолиятини умумлаштирувчи кўрсаткичдир. У моддий ишлаб чиқаришда яратилган соф даромаднинг бир қисми бўлиб, давлат бюджети даромадларининг шаклланишида асосий манбалардан бири бўлиб ҳисобланади.

3. Ишлаб чиқариш рентабеллиги саноат ишлаб чиқариши, унинг тармоқлари ва корхоналарнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги вақтда рентабеллик даражасини аниқлашнинг бир неча усули мавжуд бўлиб, улар корхонанинг хўжалик фаолиятини баҳоловчи восита (инструмент) вазифасини ўтайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Таннарх ва қиймат муаммолари.
2. Таннархнинг таркиби, структураси ва уни пасайтириш йўллари.
3. Фойда ва уни максималлаштириш масалалари.
4. Рентабеллик ва уни ҳисоблаш усуллари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

15 - МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИДА БАҲО ВА БАҲОЛАШ

15.1. Баҳо – бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида

15.2. Баҳо тушунчаси ва унинг функциялари

15.3. Баҳонинг турлари ва структураси

15. 1. Баҳо - бозор муносабатларининг иқтисодий категорияси сифатида

Баҳо бозор категорияси бўлиб, товарлар айирбошланганда юз берадиган муносабатларни англатади. Оқилона, илмий жиҳатдан асосланган баҳо ва баҳолаш иқтисодиётнинг илмий ва амалий воситаларидан бири ҳисобланади.

Баҳо сиёсати - бу давлатнинг иқтисодий сиёсати ва иқтисодий стратегиясининг муҳим ажралмас қисмидир. Шу сабабли ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда, меҳнаткашларнинг ташаббуси ва омилкорлигини ривожлантиришда баҳо белгилаш сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди. Баҳони хўжалик механизми ва ўзини ўзи пул билан таъминлашнинг кўтариб турувчи устуни дейиш мумкин. Жамоанинг ва айрим ходимнинг даромадлари, улар иқтисодий манфаатлари нархнинг, яъни баҳонинг тўғри белгиланишига боғлиқдир.

Баҳо бамисоли барометр каби бозор ҳолатини кўрсатиб туради, у пасайиб кетса, товар бозори касодга учрайди, товар нафсиз бўлиб, уни бошқа товар билан алмаштириш ёки унинг сифатини яхшилаш зарурлиги кун тартибига қўйилади.

Баҳо пул муомаласи ҳолатига, кредитлаш самарадорлиги ва иқтисодиётнинг молиявий соғломлиги билан боғлиқ. Давлатнинг, корхона (фирма) лар ва уларда ишловчиларнинг, умуман аҳолининг ўзаро режали боғланиши баҳо ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий ресурслардан фойдаланиш таъминланади, ялпи ички маҳсулотни ҳисобга олиш ва тақсимлаш амалга оширилади. Баҳони товар қиймати белгилайди, аммо бозор иқтисоди шароитида у аниқ қийматдан юқори ёки кам бўлиши мумкин, бу эса бозордаги ўша маҳсулотга бўлган талаб ва таклифга боғлиқ бўлади. Товар баҳосининг даражаси, Шунингдек, товарнинг ижтимоий фойдалилиги даражаси ва бошқа товарлар ўрнини боса олиши, муомаладаги пулнинг харид қувватига ҳам боғлиқ бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо ёрдамида корхоналар ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асосий муоммоларидан бири, нима ишлаб чиқариш фойдали эканлигини ҳал этади. Баҳо товар таклифи, аҳолининг тўлов қобилияти, ишлаб чиқариш ресурсларининг ошиб ёки камайиб кетиши тўғрисида корхона эгаларига ахборот берувчи восита ҳамдир. Баҳонинг яна бир вазифаси қиймат ўлчовидир, бунда қилинган харажатлар ва олинган натижа маълум бир нарх ёрдамида ҳисоб-китоб қилинади.

Хўжалик юритиш амалиётида эса баҳо муҳим иқтисодий восита, дастак деб қаралади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфланиши билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф этилади.

Уларнинг мажмуаси қийматдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисми қийматни яратишда иштирок этмайди. Муайян баҳо шароитида кўпроқ фойда олиш учун харажатларни камайтириш зарур.

Баҳолар товар-пул муносабатлари муомаласининг шакли ва реализация қилинадиган маҳсулот турига кўра фарқланади. Аммо баҳонинг турлари бир бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ягона тизимни ташкил этади. Мазкур тизимнинг муҳим элементлари қуйидагилардир:

а) улгуржи баҳолар. Улар фирмалар ўз маҳсулотларини катта ҳажмда бошқа фирмаларга ёки воситачиларга ва улгуржи савдо ташкилотларига сотаётганлирида қўлланилади. Улгуржи баҳо корхоналарга ишлаб чиқариш харажатларини қоплашни, зарур фойда олишни таъминлаб бериши зарур;

б) чакана баҳолар. Улардан товарларни бевосита истеъмолчиларга сотишда фойдаланилади. Бу баҳоларга давлат савдоси, хусусий мулк эгалари дўконлари ва бозорда юзага келаётган баҳолар киради. Чакана баҳо даражаси аҳолининг реал даромадлари билан белгиланади.

в) харид баҳолари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг давлат томонидан сотиб олинишида ишлатилади.

г) дунё баҳолари халқаро савдо муносабатларида қўлланилади.

Баҳолар товар ишлаб чиқаришнинг ривожланишига ўз вазифалари орқали таъсир этади. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Бозорда сотувчи билан харидор ўртасидаги иқтисодий муносабат бўлганидан нархнинг шаклланишида ҳар икки томон иштирок этади. Харидор деганда, биз товар ва хизматларни истеъмол этувчилар – фуқаролар, ишлаб чиқаришни юргизиш учун ресурсларни сотиб олувчи фирмаларни тушунамиз. Баҳоларнинг шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб, истеъмолга етгунгача бўлган меҳнат сарфлари иштирок этади. Жамики харажатлар баҳо таркибига киради.

Баҳони шакллантирадиган асосий омиллар эса қуйидагича:

1. Иқтисодий харажат даражаси;
2. Товарларнинг нафлилик даражаси;
3. Товарга бўлган талаб ва унинг таклифи;
4. Рақобат шакллари ва усуллари;
5. Товарни истеъмол қилиш вақти.

Рақобат чекланган бозорларда (соф монополия, монополистик рақобат, олигополия) ишлаб чиқарувчиларнинг ўрни бозор нархларини белгиловчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Монополия шароитида бозорда бир турдаги маҳсулотлар таклиф қилиниши сабабли баҳо устидан тўлиқ назорат амалга оширилади.

Бу дегани монополист ишлаб чиқарувчиларнинг нарх белгилашдаги ҳукмронлиги, истеъмолчи даромадлари чеклангани бўлиб, тўкнаш келади.

Ўрнини босувчи товарларнинг мавжудлиги ҳам уларнинг баҳо белгилашдаги мутлақ имкониятини чеклайди.

Олигополия шароитида эса алоҳида ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) бир-бирига боғлиқ бўлганликлари сабабли баҳоларни мустақил белгилашга ботина олмайдилар. Фақат баҳо белгилашда яширинча келишишлари мумкин.

Баҳонинг шаклланишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

8-чизма. Баҳонинг шаклланиши.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида баҳонинг роли ва аҳамияти беқиёсдир. Маълумки, ҳозирги замон иқтисодиёти бозор иқтисодиётidir. Бу иқтисодиёт Ер юзидаги кўпгина давлатларда турли даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиб бормоқда. Унинг моҳият белгиларини энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кўриш мумкин. Унинг ана шундай белгиларидан бири, нархларнинг либераллашуви, нарх-наводнинг эркин шаклланишидир. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди. У бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашуви асосида юзага келади. Келишилган нархлар эса бозор муносабатларига хизмат қилади. Нарх пул билан ўлчанади. Бозор иқтисодиёти пулсиз бўлиши мумкин эмас. Пул эса иқтисодий муносабатларнинг асосий воситаси бўлиб, иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди. Пул муносабатлари бозор иқтисодиётининг ажралмас қисми ҳисобланади. Пул обороти, пул эмиссияси, қадри-қиммати, инфляция, валюта курси каби ҳодисалар иқтисодий вазиятнинг кўзгуси ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида товар тақчиллиги бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз измини ўтказди, товар ва хизматларни сифати ва нархига қараб танлаб олиш имкониятига эга бўлади.

Кўриб чиққанимиздек, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида нархнинг роли ва аҳамияти жуда катта.

Баҳо шаклланишида рақобат муҳим ўрин тутadi. Рақобатда ютиб чиқиш ёки ютказиш баҳони белгилашга ҳам боғлиқ. Рақобатлашув жараёнида харидор кўп бўлса, юқори нарх ташкил топади. Агар сотувчилар кўп бўлиб, улар рақобатлашишса, паст баҳолар вужудга келади.

Рақобат курашида харажатларни қопламайдиган, бинобарин, зарар келтирадиган ўта паст баҳолар ҳам пайдо бўлади. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжаликни оқилона юритиш эса молиявий алоқалар ва қиймат қонунларидан фойдаланишни талаб қилади.

Айрим буюмларнинг баҳосини ўзгартириш эвазига давлат уларга бўлган эҳтиёжни ҳамда уларни харид қилишни бошқаради. Жумладан, инсон соғлиғига путур етказувчи маҳсулотларнинг нархини ошириш эвазига уларни харид қилишини чегаралаш ва аксинча, баъзи озиқ-овқат маҳсулотларининг нархини меъёردa ушлаб туриш орқали эҳтиёжларни тўларoқ қондириш мулоҳазамизга далил бўла олади.

15.2. Баҳо тушунчаси ва унинг функциялари

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда, баҳо - товар қийматининг пулдаги ифодасидир. Амалий жиҳатдан қаралганда эса, баҳо – муҳим иқтисодий восита, дастак ҳисобланади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзидаги меҳнат сарфи билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф қилинади, уларнинг мажмуаси қиймат демакдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи эмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқроғи эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисм қийматни яратишда иштирок этмайди. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфнинг пулда ифодаланиши баҳони ҳосил қилади.

Баҳонинг иқтисодий мазмунини унинг функциялари яққол кўрсатиб беради. Баҳо нимага тегишли бўлишидан қатъий назар (товар, хизмат, иш кучи, қарз пули нархини, бунинг фарқи йўқ) беш асосий функцияни бажаради:

1. Бозор мувозанатини таъминлаш функцияси. Бунда баҳо бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркибига таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради.

2. Ҳисоб-китоб, ўлчов функцияси. Баҳо қийматнинг пулдаги ифодаси, чунки бажарилган иш ҳажми, фойда-зарарнинг барчаси баҳо асосида ҳисоб-китоб қилинади.

3. Иқтисодий регулятор функцияси. Баҳо бозор иқтисодиётининг асосий воситаларидан биридир. Ундаги ўзгариш бозор ҳолати (конъюктураси)ни билдиради.

4. Рақобат воситаси функцияси. Рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Баҳо воситасида беллашув рақобатнинг

асосий кўринишларидан бири ҳисобланади. Фирмалар ўз рақибларини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун баҳони ўзгартириб турадилар.

5. Ижтимоий ҳимоя функцияси. Баҳо айрим аҳоли тоифаларини камбағалликдан сақлаш вазифасини ўтайди. Одатда аҳолининг ночор ва муҳтож қатламларига товарлар арзонлаштирилган баҳоларда сотилади. Булар ижтимоий дотацияланган баҳолар бўлиб, уларни молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки бюджетдан ташқари маблағлар таъминлайди. Дотацияланган баҳоларни давлат белгилайди.

15.3. Баҳонинг турлари ва структураси

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос тизими борки, у ўзаро боғланган, бири-бирини тақозо этувчи, аммо турли мақсадларда қўлланувчи баҳолар мажмуасидан ташкил топади. Баҳонинг шаклланиш жараёни мураккаб бўлиб, унинг иштирокчилари ғоят кўпчиликни ташкил этади. Баҳолар турли вазифаларни бажарганлиги сабабли ҳам уларнинг тури кўп.

Баҳоларнинг асосий турларига қуйидагилар киради:

1. Улгуржи баҳолар. Товарлар кўтарасига катта миқдорда сотилганда бу баҳолардан фойдаланилади. Бундай баҳони асосан улгуржи савдо-сотиқ олиб бориладиган савдо марказларида учратиш мумкин.

2. Чакана баҳолар. Товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилганда фойдаланилади. Бу баҳо ўз ичига товар улгуржи нархини, чакана савдо ташкилотчиларининг харажати ва фойдасини олади.

3. Нуфузли баҳолар. Бу баҳолардан обрў талаб истеъмолчиларга товарлар сотилганда ва хизматлар кўрсатилганда фойдаланилади.

4. Дотацияли баҳолар. Бунда товарлар давлат бюджети ҳисобидан арзонлаштирилган баҳоларда олинади.

5. Давлат баҳолари. Бу ишлаб чиқарувчиларга давлат томонидан буюртма берилганда қўлланилади.

6. Мавсумий баҳолар. Бу мавсумий ишлаб чиқариладиган товарларга белгиланади.

7. Миллий ва жаҳон баҳолари. Алоҳида товарнинг байналмилал харажатлари. Бунда жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф нисбати ҳисобга олинади.

8. Стандарт баҳолар. Харидор чўнтагидаги пулга қараб, маълум давргача ўзгармайдиган катъий стандарт нархлар қўлланилади.

9. Прейскурант баҳолар. Бу баҳолар сотувчи учун мўлжал баҳо, харидор учун билдиришлик ёки маълумот баҳо ҳисобланади.

Ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун музокараларга тайёргарлик кўриш мобайнида тадбиркор энг аввало, ўзи учун мақбул бўлган баҳо кўрсаткичларини аниқлашга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у баҳони учга ажратади. Яъни *maksimal* (энг юқори), *minimal* (энг паст) ва объектив баҳо.

Максимал баҳо - (сотувчи нуктаи назаридан) - бу музокараларни шу баҳодан бошлаш мумкин бўлган кўрсаткичидир.

Минимал баҳо - (қўшилиши мумкин бўлган энг паст баҳо) - бу товар нархининг шундай кўрсаткичи, тадбиркор музокаралар давомида ундан тушмасликка ҳаракат қилади.

Объектив баҳо - бу таркибида ўртача сифат кўрсаткичларига эга бўлган у ёки бу товарнинг ўртача баҳосидир.

Баҳонинг иқтисодиётдаги ўрни беқиёс катта бўлганидан унинг ҳар бир туридан оқилона фойдаланиш тадбиркорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли корхоналар ва фирмалар нарх, белгилашга катта эътибор берадилар. Улар ўзларининг нарх стратегиясини ишлаб чиқишда қуйидаги мақсадларни кўзлайдилар:

- товар сотишни кўпайтириш;
- кўпроқ фойда олиш;
- ўрнини муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни кўпайтиришдан уч натижа кутилади: а) товар сотишни кўпайтириш орқали бозорда ўз ҳиссасини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш; б) ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойданинг камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган ялпи фойдани ошириш; в) товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотиқ харажатларини қисқартириш.

Бозордан рақибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар махсус нарх қўллайдилар, уни **бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх** деб аталади.

Бу нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан давлат уни таъқиқлайди, шу сабабли фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади.

Қисқача хулосалар

1. Саноат ишлаб чиқариши иқтисодиётининг энг муҳим муаммоларидан бири бу тармоқ корхоналарида тайёрланадиган маҳсулоти баҳосини белгилашдир.

2. Бозор иқтисодиёти шароитида баҳо саноат тармоқлари ва корхона (фирма)ларнинг молиявий аҳволига етарли (сезиларли) таъсир этувчи энг муҳим синтетик кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу шу билан тушунтириладики, корхона ва унинг маҳсулоти рақобатбардошлиги билан тижорат ташкилоти фойдасининг миқдори ўртасида чамбарчас боғлиқлик бордир.

3. Маҳсулот баҳоси жуда кўп омилларга боғлиқ: маҳсулотга бўлган талаб, ишлаб чиқарувчининг таклифи, давлатнинг нарх сиёсати, харажатлар, рақобат ва ҳ.к.

4. Фан-техника тараққиётини жадаллаштиришда, маҳсулот ҳажмини кенгайтиришда ва унинг сифатини оширишда, истеъмолчилар эҳтиёжини қондиришда баҳо билан рағбатлантиришнинг роли беқиёсдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Баҳо сиёсати давлат иқтисодий сиёсатининг ажралмас қисмидир.
2. Баҳо ва баҳолашнинг моҳияти, аҳамияти ва мазмуни.
3. Баҳо функциялари.
4. Баҳонинг турлари.
5. Саноат ишлаб чиқаришида баҳолаш тизимини яхшилаш йўллари.
6. Хорижий мамлакатларда баҳо ва баҳолаш.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти“ (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
5. Э. Махмудов. “Қорхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.
7. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг. Статистические сборники.
8. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
9. www.press-service.uz. - Президент сайти.
10. www.tsue.uz - Университет сайти

16-МАВЗУ. САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШИНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари

16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари

16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар

16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули

16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

16.1. Саноатни жойлаштириш тамойиллари

Саноатни мамлакат ҳудудида оқилона жойлаштириш – жамият курилишининг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, республика ва ҳар бир иқтисодий район халқ хўжалигини юқори даражага кўтариш ва ривожлантиришнинг зарурий шартидир.

Маълумки, ишлаб чиқарувчи кучлар ва унинг энг муҳим элементи бўлган саноатни жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари ишлаб чиқариш усули билан белгиланади. Шу сабабли ҳозирги бозор муносабатларини шакллантиришда, унинг барча тармоқларини жойлаштиришда иқтисодий ислохотни давлат амалга оширмоқда ва бу унинг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда уни амалга ошириш миллий иқтисодиётимизнинг ҳозирги ҳолати ва стратегик вазифалари билан белгиланади.

Саноатни жойлаштириш деганда, уни ер шари ҳудудида, шунингдек, айрим мамлакат ёки иқтисодий районларда тақсимланиши тушунилади.

Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш унинг ҳудудий ташкил этиш шакллари ифодалайди ва у корхона (фирма)ларни маъмурий ва иқтисодий районларда жойлаштиришда намоён бўлади.

Миллий иқтисодиётнинг бу реал секторини жойлаштириш ҳам бевосита ҳудудий меҳнат тақсимооти билан боғлиқ. Ижтимоий меҳнат тақсимооти унсури бўлган ҳудудий меҳнат тақсимооти (ХМТ) соддароқ қилиб айтганда, турли жойларнинг мамлакат ёки вилоятлар, туманлар, шаҳарларнинг ҳар хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашишидир. Натижада ана шу жойларнинг иқтисодий «башорати» шаклланади ва уларнинг ҳудудий тизимдаги ўрни ўз ифодасини топади.

ХМТ кенг маънода – бу ишлаб чиқариш соҳаларини (тармоқларини) ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, аҳолиси, меҳнат ва бошқа ресурслари каби ҳамда минтақа бозорининг ҳажми, аҳолисининг сотиб олиш қобилияти, инфратузилма ва коммуникацион тизимнинг ривожланганлиги даражаси каби омилларга қараб жойлаштирилишини назарда тутади.

Саноат ишлаб чиқаришини оқилона жойлаштириш - кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини юқори суръатларда амалга ошириш, мамлакат табиий бойликларидан ҳар томонлама самарали фойдаланиш ва бунинг натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигини юксалтириш, ҳар бир корхонада маҳсулот таннархини пасайтириш, мамлакат барча иқтисодий ҳудудларини бир текис ривожлантириш, шаҳар ва қишлоқ ҳамда саноат ва

қишлоқ хўжалиги ўртасидаги тафовутни йўқотиш, мамлакат муҳофаа қобилятини ошириш имконини беради.

Саноатнинг оқилона жойлашиши транспорт ва қишлоқ хўжалигининг жойлашишига ҳамда янги шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлишига, айрим иқтисодий ҳудудларнинг муайян маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувига олиб келади.

Саноатни иқтисодий ҳудудлар бўйлаб жойлаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга катта таъсир кўрсатади. Ишлаб чиқариш жараёнига узлуксиз эришиш, тежамкор ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳамда аҳолининг моддий ва маданий фаровонлигининг кўтарилиши саноат ишлаб чиқарилишини жойлаштиришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлиги мезонидир.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг фундаментал қоидалари, яъни тамойиллари мавжуд бўлиб, улар ишлаб чиқариш кучларини, хусусан, саноатни мамлакат бўйича оқилона жойлаштириш, иқтисодий сиёсатни амалга оширишда илмий асос бўлиб хизмат қилади. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- саноат ишлаб чиқаришини авваламбор хомашё, ёқилғи-энергетика манбаларига яқин ва ниҳоят, саноат маҳсулотларини истеъмолчи ҳудудларга тобора яқинроқ жойлаштириш;

- иқтисодий ҳудудлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий ҳудудлар хўжалигининг мажмуали ривожланишини таъминлаш;

- ҳар қайси вилоят ва туманларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини бараварлаштиришга интилиш;

- саноат тармоқларини жойлаштиришда республиканинг муҳофаа стратегиясига асосланиш;

- мамлакатлараро иқтисодий алоқаларда ўзаро тенг манфаатли муносабатларни ўрнатиш, халқаро меҳнат тақсимооти негизида самарадорликка эришиш, жаҳон хўжалигига интеграциялашувни жадаллаштириш;

- саноат корхоналарини жойлаштиришда ҳудуднинг экологик вазиятини ҳисобга олиш, атроф – муҳитга чиқиндилар чиқаришнинг меъёрий нормаларига асосланиш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилганлардан маълумки, саноат ишлаб чиқаришини хомашё манбаига ва истеъмолчи ҳудудларга яқин жойлаштириш саноатни оқилона жойлаштиришнинг энг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Саноатнинг хомашё базасига яқин бўлиши қайта ишлашнинг барча тадрижий босқичларида ушбу ресурсни қайта ишлашдан тортиб, ярим фабрикатдан тайёр маҳсулот олишга қадар, меҳнатнинг энг кам сарфлаш имкониятини назарда тутди. Масалан, электроэнергетика кўпинча сув ёки ёқилғи базасида ривожланади, тўқимачилик саноати хомашё манбаига яқинлаштирилади, озиқ-овқат саноати эса кўпроқ истеъмолчи ҳудудларда жойлаштирилади. Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ҳудудларда мавжуд ресурсларни қайта ишлаш соҳасига жалб этиш, корхона (фирма)ларнинг оқилона ўлчамини (размерини) белгилаш имкониятини беради. Хомашё, ёқилғи

ва тайёр маҳсулотни узоқ масофага ташишни камайтиради ва шу асосда ижтимоий меҳнатни анчагина тежашга олиб келади.

Саноатнинг хомашё, ёқилғи-энергетика манбалари ва истеъмолчиларга яқин жойлаштирилиши саноат ишлаб чиқаришини мамлакат бўйлаб бир текис тақсимланишини таъминламайди. Чунки мамлакат бўйлаб ишлаб чиқариш ресурслари нотекис тақсимланган.

Саноатни бир текисда жойлаштириш саноат тараққиётининг бозор иқтисодиёти шароитига мос сифат хусусияти. Лекин унинг барча соҳаларини дуч келган ҳудудга мажбуран жойлаштириш тавсия этилмайди. Ҳудудларнинг саноат ривожланиши орасида бундай тенгликка эришиш кўп ҳолларда бир қатор саноат корхоналарини уларга тегишли шарт-шароитлар йўқ ҳудудларга сунъий равишда жойлаштиришга, ижтимоий меҳнатнинг ортиқча харажатларига олиб келиши мумкин.

Саноатни хомашё ва ёқилғи-энергетика манбаига яқинлаштириш ва ишлаб чиқаришни мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлаштириш интенсив равишда руй берадиган фан-техника тараққиёти имконият туғдиради. Электронизациялаштиришнинг ҳар тарафлама ривожланиши, ишлаб чиқаришни компьютерлаштириш, янги технологиялардан кенг фойдаланиш, саноат ишлаб чиқаришининг табиий жуғрофий (географик) муҳитга тобелигини, қарамлигини сусайтиради, саноатни жойлаштириш пунктларини анча эркин (пухта) танлаб олишга моддий-техник шарт-шароитлар яратиб беради. Электронизациялаш ва химиялаштириш ишлаб чиқариш соҳасига янгидан-янги материалларни, ишлаб чиқариш чиқиндиларини, иккиламчи ресурсларни жалб этади. Хомашёдан мажмуали фойдаланиш турли хилдаги ишлаб чиқаришларни бирлаштиради.

Фан-техника тараққиёти геологик - қидирув ишларини кенгайтиришга, мамлакатнинг турли ҳудудларида минерал хомашёнинг янги конларини очишга имконият туғдиради. Саноатни жойлаштириш режаси, янги корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган ҳудудлар ва пунктлари танланишининг ҳар томонлама иқтисодий асосланишини талаб қилади.

Саноатни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги ижтимоий меҳнат унумдорлигида намоён бўлади. Иқтисодий районлар ўртасида меҳнатни оқилона тақсимлаш ва иқтисодий районлар хўжалигининг мажмуали ривожланиши саноатни жойлаштиришнинг муҳим тамойили бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий районлар хўжалигининг мажмуали ривожланиши ҳудудларнинг ўзаро меҳнат тақсимои натижасида ўзига хос ихтисослашувига олиб келади. Айрим иқтисодий районларнинг ихтисослашуви уларда мавжуд бўлган табиий бойликларга ва ушбу бойликлардан халқ хўжалиги миқёсида оқилона фойдаланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Мамлакат ички ресурсларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳар бир ҳудуднинг республика миқёсида айрим бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришига ихтисослашувини талаб қилади ва шу билан бирга ҳар бир ҳудудда шу ҳудуд талабларини қондирадиган тармоқлар ривожланишига олиб келади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг яна бир муҳим тамойили - мамлакатлараро дўстлик ва ўзаро иқтисодий ёрдам асосида ташкил топган халқаро меҳнат тақсимотиدير. Бундай меҳнат тақсимоти ҳар бир мамлакатда оқилона иқтисодиёт таркибини барпо этиш ва ривожланиши учун табиий ва иқтисодий жиҳатдан қулай шароитга эга бўлган саноат тармоқларининг ихтисослашувини таъминлайди.

16.2. Саноатни жойлаштириш омиллари

Юқорида қайд қилинган тамойилларни амалга оширишда корхоналар ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари жойлаштириладиган жойларни танлашга таъсир кўрсатувчи омиллар эътиборга олинади.

Саноатни жойлаштиришга табиий ва техник-технологик, демографик, иқтисодий, экологик омиллар, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, транспорт воситалари, ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери таъсир кўрсатади.

Табиий омилларга: фойдали қазилмалар, гидроэнергетика ва ўрмон бойликларининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари, ҳудуднинг иқлим шароитлари, табиий сув йўллари ҳамда меҳнат ресурсларининг жойлашиши киради. Юқоридаги барча омиллар экологик омил билан ҳисоблашишлари шарт. Ҳозирги экологик вазият шуни тақозо этади. Тоғ-кон саноати ва гидроэнергетика тармоқларида табиий шароит корхоналарининг техник-иқтисодий кўрсаткичларига таъсир кўрсатади ва бу тармоқ корхоналарини жойлаштириш фойдали қазилмалар ва гидравлик ресурслар жойланишига боғлиқ бўлади. Қора металлургия ва кимё саноати корхоналарининг жойлашиши асосан сув ресурсларига боғлиқ.

Аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашиши ўртасида ўзаро мустаҳкам алоқа мавжуд. Меҳнат ресурсларининг географик жойлашиши, аввало, кўп меҳнат сарфладиган саноат тармоқларининг жойлашишига таъсир этади. Шунинг учун аҳоли сийрак бўлган ҳудудларда кўп меҳнат талаб қиладиган саноат тармоқлари (асбобсозлик, радиотехника, енгил саноат) жойлаштирилмайди.

Саноат тармоқларини жойлаштиришда айрим ҳудудлар меҳнат ресурсларининг таркиби ва тузилиши ҳамда малакавий даражаси муҳим аҳамиятга эга. Масалан, машинасозликнинг (автомобилсозлик, асбобсозлик, аниқ машинасозлик) юқори малака талаб қилувчи тармоқлари шундай малакали кадрлар бор ерда жойлаштирилади, хотин-қизлар меҳнатини талаб қилувчи енгил саноат аҳолининг зич ва аёллар ишчи кучи таклифи юқори бўлган ҳудудларда ривожлантирилади.

Фан-техника тараққиёти ҳамма саноат тармоқларини жойлаштиришнинг асосий омили ҳисобланади. Кимёлаштириш саноатни жойлаштиришга тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Кимёвий усулларни қўллаш саноатнинг жойлашишига иқлим таъсирини камайтирмоқда, натижада саноатнинг республика ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашувига шароит яратмоқда. Саноатнинг жойлашишига технологик жараёнлар характери ҳам таъсир этади. Биринчидан, ишлаб чиқариш технологияси талаб қилинадиган хомашё ва

энергия характери, ишлаб чиқарувчи тайёр маҳсулот тури ва хусусиятлари, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташиш шароитларининг ўзгаришига боғлиқ. Иккинчидан, ҳудуднинг ўзига хос хусусиятлари жойлаштирилаётган корхоналарнинг технологик жараёнини танлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ер ости бойликларини қазиб чиқариш ва хомашё ҳамда ёқилғини бойитиш технологиясининг такомиллашуви тоғ-кон саноатини текис жойлаштириш имконини беради. Ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс автоматлаштириш ва компьютерлаштириш маҳсулотга сарфланадиган меҳнатни камайтиради. Шу туфайли компьютер технологиясига асосланган корхона (фирма)ларни аҳоли сийрак ҳудудларга жойлаштирилса, катта самара олиш мумкин.

Саноатни жойлаштиришда – концентрациялаш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш ва комбинатлаштириш каби ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг прогрессив шакллари катта роль ўйнайди. Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви натижасида корхона истеъмол қилиши учун жуда катта хомашё ва энергетика базасини вужудга келтириш, корхона маҳсулотини истеъмол қилувчи ҳудудни кенгайтириш талаб қилинади. Натижада транспорт харажатлари ошиб кетади, корхоналарни жойлаштириш нуқтаси ва майдонини танлаш масаласи анча қийинлашади. Шу сабабли ҳозирги бозор шароитига ўтишда йирик корхоналарни жойлаштириш ўрнига ўрта ва кичик корхоналарни асослашда транспорт омилини ҳисобга олиш керак бўлади.

Ихтисослаштириш ҳам саноатни жойлаштиришга худди концентрациялаштириш каби таъсир кўрсатади, чунки ихтисослаштириш бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштиришдан иборатдир. Шунинг учун ихтисослаштириш даражаси ошган сари транспортга талаб ортиб боради. Корхона (фирма)ларни у ёки бу ҳудудга жойлаштиришда бундай харажатларнинг миқдорини албатта, ҳисобга олиш керак.

Корхоналарни кооперативлаштиришнинг саноатни жойлаштиришга таъсирини ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини барпо қилиш мисолида кўриш мумкин. Ҳудудий саноат мажмуи узоқ вақт ўзаро кооперативлашган алоқа қилувчи ҳар хил саноат тармоғига хос бўлган бир қатор корхоналардан иборат. Кооперативлаш омилини ҳисобга олмай туриб жойлаштирилувчи объект ёки мажмуаларнинг иқтисодий самарадорлигини тўғри аниқлаш мумкин эмас.

Ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш саноатни жойлаштиришга турлича таъсир кўрсатади. Комбинатлар – юқори мужассамлашган корхоналар. Шунинг учун уларни жойлаштириш мужассамлаштиришга ўхшашдир.

Республика мудофаа қобилятини янада юқори даражага кўтариш саноатни жойлаштиришни ташкил этишда албатта эътиборга олинishi керак бўлган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Саноатни жойлаштиришга олдиндан мерос қолган ишлаб чиқаришни жойлаштириш характери ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, дастлаб ташкил этилган ҳунармандчилик марказлари, улар инфраструктурасининг шу ернинг ўзида ёки шу ҳудудга яқин бўлган жойларда барпо этилиши заруратини туғдиради.

16.3. Айрим саноат тармоқларини жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар

Айрим саноат тармоқларининг ўзига хос иқтисодий хусусиятлари ишлаб чиқаришни жойлаштиришга алоқадордир. Шунинг учун айрим тармоқларни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш зарур.

Электр станцияларини жойлаштиришда минерал ёкилғиларни ташиш мумкин бўлган ҳолда, сув ресурсларини кўчириш мумкин эмаслиги ҳисобга олинади.

Қора металлургия саноати корхоналарини жойлаштиришда унинг хомашё базаси, ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси, корхона тури, тармоқнинг сувга талаби ҳамда йирик металлургия комбинатларининг бошқа тармоқлар жойлашишини ва йирик шаҳарлар пайдо бўлишини эътиборга олиш зарур.

Кимё саноатининг турли тармоқларини жойлаштиришда замонавий кимё технологиясининг ўзига хос хусусиятлари, яъни кимё саноатига тегишли хомашёнинг кўплиги, энергетика ресурслари ҳамда кўп тармоқларнинг чиқиндиларини мажмуали тарзда қайта ишлаш, бир турдаги хомашёдан турли ва бир турдаги маҳсулотларни ҳар хил хомашёдан олиш, синтетик материалларни барча иқтисодий ҳудудларда ишлаб чиқариш мумкинлиги ҳисобга олинади.

Машинасозлик саноатини жойлаштиришда ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусиятлари, тармоқнинг металлга бўлган талаби, уларни ташиш масалалари, айрим иқтисодий районлар саноатининг ихтисослашуви, иқтисодий ҳудудларнинг индустриал ривожланиш даражаси, машинасозлик корхоналарида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва кооперативлаштириш, машинасозлик саноати маҳсулотларига барча ҳудудларда талабнинг доимийлиги эътиборга олиш зарур.

Енгил саноат, озиқ-овқат саноатининг кўпгина тармоқлари мамлакатнинг барча иқтисодий районлари, бир қатор тармоқлар эса муайян ҳудудларда жойлашади. Булар – тикувчилик, трикотаж, пойафзал, қандолат, ун-ёрма, макарон маҳсулотларидир. Нон ва алкоғолсиз ичимликлар саноати эса ҳар бир аҳоли пунктида жойлаштирилиши керак.

Юқорида кўрсатилган тармоқлар ва тўқимачилик саноати истеъмол бозори доираси кенг ҳудудларда жойлашади. Бунга сабаб хомашёни тайёр маҳсулотга нисбатан ташиш осонроқ, тайёр маҳсулот ассортименти истеъмол қилувчи маълум ҳудуд аҳолисининг жинсий ва ёш жиҳатдан таркибига, миллий менталитетига боғлиқ бўлишидир. Хомашё базасига яқин жойда эса шакар, ёғ-мой, консерва, спирт, виночилик, пахта тозалаш ва шу каби тармоқлар жойлашади. Шундай қилиб, корхоналарни жойлаштиришни режалаштириш ва иқтисодий асослаш пайтида ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини тўғри ҳисобга олиш, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг умумий тамойилларига таяниш бутун саноатни жойлаштиришнинг юқори самарадорлигини таъминлаш имконини беради. Натижада ижтимоий меҳнат

унумдорлиги ошади. Бу эса миллий иқтисодиётнинг ривожига катта таъсир кўрсатади.

16.4. Айрим корхоналарни жойлаштиришни иқтисодий асослаш усули

Саноат корхонасини жойлаштириш ҳудуди ва жойини танлаш янги қуриладиган корхона ҳажми ва ихтисослашишини ҳамда янги қурилаётган корхоналарнинг ишлаб турган, лойиҳаланаётган корхоналар билан алоқаларини аниқлаш саноат корхоналарини фақат тўғри жуғрофик жойлаштиришнинг муҳим масалаларигина бўлиб қолмай, балки янги ва ишлаб турган корхоналарни реконструкция қилишни лойиҳалашнинг ҳам муҳим масаласидир. Лойиҳанинг юқоридаги масалаларига бағишланган қисми қолган барча қисмларининг ишлаши учун манба бўлиб хизмат қилади. Бу қисмда корхонани мазкур жойда қуришнинг мақсадга мувофиқлиги, хомашё, ёқилғи, энергия ва сув манбалари, лойиҳаланаётган корхонанинг қиймати ва техник-иқтисодий кўрсаткичлари аниқланади:

а) корхоналарни жойлаштириш ҳудудини танлаш;

Саноат корхонасини қуриш учун танланган ҳудуд (иқтисодий ҳудуд) қуйидаги талабларга жавоб бермоғи лозим: ҳудудда хомашё, ёқилғи, асосий ва ёрдамчи маҳсулотлар мавжуд бўлмоғи керак ҳамда лойиҳалаштирилаётган корхона маҳсулотига етарли талаб бўлиши зарур. Бундан ташқари, қурилаётган корхона учун танланган ҳудуд ишлаб чиқариш кучлари мажмуаси ривожланишини ва маҳаллий хомашё, энергетика ресурсларидан тўла фойдаланишни таъминлаши лозим. Танланган ҳудудда қуриладиган корхоналар улар мансуб бўлган тармоқларнинг мамлакат ҳудуди бўйлаб бир текис жойлашишини таъминланмоғи керак.

б) корхонани жойлаштириш пунктини асослаш;

Янги корхонани жойлаштириш ҳудуди ҳар томонлама иқтисодий асосланиб бўлгач, шу ҳудуд ичида корхона қурилиш ўрни (пункти) белгиланади. Корхонани жойлаштириш пункти тўғри танланганлиги қурилишнинг қанча давом этишига, унинг қийматига ва корхонанинг истиқболда иқтисодий самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Корхонани жойлаштириш пунктини асослашда йирик шаҳарларда саноатнинг ҳаддан ташқари, мужассамлашиб кетишига йўл қўйиб бўлмаслигига, корхоналарни ягона энергетика ва умумий коммуникацияларга эга бўлган ишлаб чиқариш шаклида қуриш мақсадга мувофиқлигига, аҳоли жойларининг ривожланишини ҳамда қабул қилинган санитария-гигиена талаблари ва нормаларига риоя қилиниши зарур.

Танланган қурилиш пункти транспорт харажатлари кам бўлиши учун хомашё манбаига ва истеъмол жойларига максимал яқин бўлмоғи лозим. Пунктни танлашда корхонани қуриш учун майдонни танлаш ва уни иқтисодий баҳолаш алоҳида аҳамият касб этади. Майдон горизонтал юзага эга бўлмоғи лозим. Барча бинолар, иншоотлар, корхона, транспорт хўжалигини майдонда рационал жойлаштириш, келажакда кенгайтириш, темир йўл магистралига осон қўшилиш, сув билан осон таъминланиш ва ортиқча сувларни оқизиб юбориш,

яқин ораликда жойлашган аҳоли пунктига эга бўлган санитария-гигиена талабларига жавоб бериши зарур.

16.5. Саноатни жойлаштиришдаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлиги

Мустақиллик йилларида саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришда йирик ўзгаришлар рўй берди. Айрим ҳудудлар ўртасида янгидан-янги алоқалар ўрнатилди, уларнинг ўзгаришлар давригача бўлган ихтисосланиши тубдан ўзгарди. Саноатда қайта ишлаш учун янги ҳудудларда жойлашган бир қатор фойдали қазилма конлари ишга туширилди. У ерларда кучли саноат мажмуалари ташкил топди. Бу ўзгаришлар юқорида айтиб ўтилган саноатни жойлаштириш тамойиллари Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси асосида рўй берди ва бу ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг оширилишига олиб келди.

Саноатни жойлаштиришда рўй берадиган туб ўзгаришларнинг иқтисодий самарадорлиги кўпгина кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобга олинади. Лекин, бу ўзгаришларнинг бир қисмини миқдор жиҳатдан ўлчаш мумкин эмас, чунки улар силжишларнинг сифат жиҳатидан натижасини кўрсатади. Булар қаторига янги ҳудудларнинг жуда катта фойдали қазилма ресурсларини саноатда фойдаланиш учун ишга тушириш, илгари нисбатан қолоқ ҳудудларнинг индустриал ва аграр ҳудудларга бўлинишини йўқотиш ва шу кабилар киради.

Саноат жойлашишидаги силжишларнинг иқтисодий самарадорлигини миқдор жиҳатдан ҳисоблашда биринчи навбатда халқ хўжалигига сарфланган капитал маблағлар самарадорлигини ошириш кўзда тутилади.

Саноатни жойлаштиришдаги силжишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг муҳим кўрсаткичларидан яна бири меҳнат унумдорлигининг ошишидир. Республиканинг марказий ҳудудларида жойлашган бир қатор тармоқ корхоналари бошқа ҳудудлардаги корхоналарга нисбатан юқорироқ меҳнат унумдорлигига эга. Лекин бошқа ҳудудларда қурилаётган корхоналар нафақат иқтисодий, балки ижтимоий муаммоларни ҳал этадилар.

Саноатни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлайдиган яна бир кўрсаткич маҳсулот таннархидир. Бошқа ҳудудларда жойлашган корхоналар маҳсулотининг таннархи ривожланган ҳудудлардаги корхоналарникидан бир мунча паст бўлиши мумкин. Лекин бундай йўқотиш мамлакат миқёсида амалга оширилаётган иқтисодий – ижтимоий тараққиёт туфайли барҳам топади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан амалга оширилган анчагина силжишлар билан бирга, мустақилликка эришилгунгача мамлакат саноатини жойлаштиришда йўл қўйилган бир қатор камчиликлар ҳали ҳам тўла барҳам топгани йўқ. Ҳудудлар ичра ва ҳудудлараро кооперативлаштиришда ҳам бир қатор муаммолар мавжуд. Буларнинг барчаси саноат маҳсулотларининг асосий турларини хомашё ва ёқилғини ниҳоятда узоқ ва қарама-қарши тарафларга ташиш заруриятини туғдириши натижасида ижтимоий меҳнат унумдорлигининг кўтарилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шу боис бозор

иқтисодиётининг кейинги босқичига ўтиш даврида саноатни оқилона жойлаштириш масаласига катта эътибор бериш керак бўлади.

Саноатни жойлаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш учун қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор бериш керак:

- республикада ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бозор шароитига мос равишда олиб борилиши, унинг табиий бойликларидан оқилона ва самарали фойдаланиш ҳамда кооперативлаштириш афзалликларидан тўла-тўқис фойдаланиш;

- кичик ва ўрта бизнесга тегишли саноат корхоналарини қишлоқларда яратиш, айниқса қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи саноат тармоқларини олиб кириш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- саноат объектларининг қурилиш муддатини қисқартириш ва улардан фойдаланиш харажатларини кескин камайтириш;

- табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш шароитларини яратиш ва ҳ.к.

Саноат объектларини жойлаштириш самарадорлигини аниқлашда капитал қўйилманинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг расмий усулидан фойдаланиш мумкин. Бу усулга биноан саноат корхонасини жойлаштиришнинг иқтисодий жиҳатдан энг қулай лойиҳа-маҳсулот бирлигига сарфланадиган ижтимоий меҳнат камайтишини таъминловчи вариант танлаб олинади. У қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$X = T + E_k \cdot K,$$

бу ерда:

T — конкрет ҳудуд шароитида тайёрланадиган маҳсулотнинг тўла таннарни;

E_k — капитал қўйилманинг норматив қиёсий самарадорлик коэффиценти;

K - ишлаб чиқариш қувватини яратиш учун лозим бўлган капитал қуйилма миқдори.

Саноат объектларини жойлаштиришнинг қиёсий самарадорлигини аниқлаш капитал қуйилма ва маҳсулот таннарини ҳисоблашни ва бошқа шароитларни ҳам батафсил аниқлаш ҳамда ҳар томонлама таққослашни ва барча имкониятларни назарда тутишни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

1. Саноатни оқилона жойлаштириш — ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш ва мамлакат мудофасини мустаҳкамлашнинг муҳим шартларидан биридир.

Ўзбекистонда эришилган мустақиллик ва уни мустаҳкамлаш мамлакат саноатини ҳудудлар бўйича жуғрофий жойлаштиришга тубдан ўзгартиришлар киритди. Саноатни жойлаштириш Ўзбекистон давлатининг иқтисодий стратегияси ва тактикаси, иқтисодиётнинг қонуниятлари билан боғлиқ бўлган тамойиллар асосида амалга оширилмоқда. Саноатни хомашё манбаларига ва маҳсулотни истеъмол қилувчи ҳудудларга яқинлаштириш мамлакат табиий

ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, хомашё ва тайёр маҳсулотни ташишда жуда катта тежамкорликка эришиш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш сарфларини камайтиришга имконият туғдирмоқда.

2. Саноатнинг алоҳида тармоқларини жойлаштиришнинг характерини аниқлашда тармоқхусусиятлари жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот хизмати (иши, вазифаси), истеъмол қилинадиган хомашё материаллари ва уларни қайта ишлаш технологиясининг хусусиятлари, корхонанинг типи, ушбу тармоқнинг иқтисодий район ихтисослашуви ва шаҳарлар ташкил топишига таъсир даражаси ҳисобга олинади.

3. Саноатни жойлаштириш жараёнида, ҳудуд ва объектнинг қурилиш жойини танлашни асослашда корхона қурилишининг ва ушбу объектни келажакда ишлатишнинг ҳам максимал тежамкорлигини назарда тутиш керак бўлади. Айниқса, янгидан яратилаётган корхона учун майдон танлаш иқтисодий жиҳатдан пухта асосланиши керак бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти.
2. Саноатни жойлаштиришнинг тамойиллари (фундаментал қоидалари).
3. Саноатни жойлаштиришга таъсир этувчи шарт-шароитлар.
4. Тармоқларни жойлаштиришдаги ўзига хос хусусиятлар.
5. Саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришдаги силжишлар ва истиқболдаги вазифалар.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.: «Ўзбекистон». 1996. Том 2, 3-36 бетлар.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. –Т.: “Ўзбекистон“. 2000. 352 бет.
3. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
4. А.Рўзиев. «Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси». Термиз: «Сурхондарё», 2000. – 120 бет.
5. А.Рўзиев, Қ.Абиркулов. «Ўзбекистон иқтисодий географияси». – Т.: «Шарқ», 2001. – 144 бет.
6. А.Рўзиев, О.Рўзиев. «Иқтисодий интеграциянинг ҳудудий-географик жиҳатлари». Термиз: «Сурхондарё», 2001. – 20 бет.
7. А.Ортиқов. «Саноат иқтисодиёти» (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
8. Э. Махмудов. “Корхона иқтисодиёти“ (ўқув қўлланма) –Т.: ТДИУ. 2004. 208-бет.
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-2-жилдлар.- Т.: Давлат илмий нашриёти. 2002-2005.

10. Промышленность Республики Узбекистан 2001-2004 гг.
Статистические сборники.
11. www.gov.uz. - Хукумат сайти.
12. www.press-service.uz. - Президент сайти.
13. www.tsue.uz - Университет сайти

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. “Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили”. – Т.: “Ўзбекистон”. 1995. - 16 бет.
2. Каримов И.А. Асакадаги «УзДЭУавто» қўшма корхонасининг расмий очилиш маросимида сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси. 1996, 20 июль.
3. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” –Т.: “Ўзбекистон”. 1997. – 328 бет.
4. Каримов И. А. “Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда”. –Т.: “Ўзбекистон”. 2000. 352 бет.
5. Каримов И.А. Ислохотлар стратегияси – иқтисодий салоҳиятни юксалтиришдир. – Т.: «Ўзбекистон». 2003. - 73 бет.
6. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 28 январь. «Халқ сўзи», 2005 йил, 31 январь.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
8. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: «Шарқ нашриети», 1997. – 64 бет.
9. М. Шарифхўжаев, Ё. Абдуллаев. Менежмент: 100 савол ва жавоб. Т.: “Меҳнат”. 2000. – 560 бет.
10. Ш. Шодмонов, Р. Алимов, Т. Жўраев. «Иқтисодиёт назарияси». Ўқув қўлланмаси. Тошкент, «Молия нашриёти», 2000 йил. – 416 бет.
11. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. - Т.: «Ўқитувчи» 2000. – 368 с.
12. А.Ортиқов. “Саноат иқтисодиёти” (дарслик). –Т.: ТДИУ. 2004.
13. Маҳмудов Э.Х. «Корхона иқтисодиёти» - Т.: ТДИУ 2004. - 208 бет.
14. Маҳмудов Э.Х., Исоқов М.Ю. «Капитал қурилиш иқтисодиёти» (маърузалар матни) - Т.: ТДИУ 2005.
15. Юлдашева Ш.М. «Саоат тармоқлари технологияси» - (ўқув қўлланма) - Т.: ТДИУ 2004. - 304 бет.
16. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йил 30 майдаги «Компьютерлаштириш янада ривожлантириш ва ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида». ПФ – 3080-сонли Фармони. «Халқ сўзи». 2002, 31 май.
17. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-9-жилдлар.- Т.: «Давлат илмий нашриёти». 2002-2005 йиллар.
18. А.Рўзиев. «Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси». Термиз: «Сурхондарё», 2000. – 120 бет.
19. А.Рўзиев, Қ.Абиркулов. «Ўзбекистон иқтисодий географияси». – Т.: «Шарқ», 2001. – 144 бет.
20. А.Рўзиев, О.Рўзиев. «Иқтисодий интеграциянинг ҳудудий-географик жиҳатлари». Термиз: «Сурхондарё», 2001. – 20 бет.

21. Мехнат иқтисодиёти ва социологияси. Дарслик. К. Абдурахмоновнинг умумий таҳрири остида; - Т.: «Ўқитувчи», 2001. —480 бет.
22. Маҳаллийлаштириш дастури амалда. «Халқ сўзи» 2004.11 январь.
23. «Экономическое обозрение», март, 2002, 14 с.,№11(62) 2004.
www.reviev.uz www.cer.uz.
24. Экономика Узбекистана. Аналитический обзор за 2003-2004 гг. (Интернет сайт – www.ceer.uz, www.bearingpoint.uz, www.pea.uz.)
25. Промышленность Республики Узбекистан 2000, 2001, 2002, 2003, 2004. Статистические сборники.
26. www.press-service.uz. - Президент сайти.
27. www.gov.uz. - Ҳукумат сайти.
28. www.tsue.uz - Университет сайти
29. www.hamkor.uz.
30. www.stat.uz.
31. E-mail.GKS@stat.uz.

АБДУРАҲИМ ОРТИҚОВ

САНОАТ ИҚТИСОДЁТИ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Техник муҳарир: Ғойибназаров М.

Компьютерда саҳифаловчи ва дизайн: Сафаров Ў.

Интернетда расмий сайтимиз: www.economyfaculty.uz